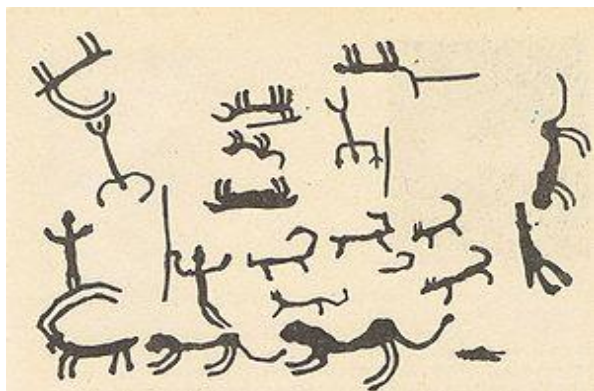
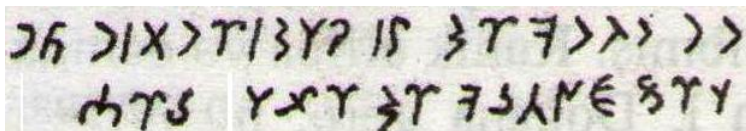

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

BƏXTİYAR TUNCAY

**AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN
İSLAMAQƏDƏRKİ DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI**

BAKI – 2015

REDAKTORU: Aydın MUSTAFAYEV

Azərbaycan türklərinin islamaqədərki dili və ədəbiyyatı (şifahi və yazılı ədəbi nümunələr əsasında), Bakı, Elm və təhsil, 2015, 288 səh.

folklorinstitutu.com

B 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2015

© Folklor İnstitutu, 2015

GİRİŞ

Əlverişli təbii-coğrafi şəraiti olan Azərbaycan ərazisi dünyada insanın formalaşdığı ilk məskənlərdəndir. Arası kəsilmədən yaşayış məskəni olmuş bu torpaq bəşər tarixinin müxtəlif mərhələlərini özündə əks etdirən zəngin abidələr ölkəsidir. Söhbət ən azı 2 milyon illik bir tarixdən getsə də, onun yalnız son 5 min ili yazılı mənbələrdə bu və ya digər dərəcədə əks olunmuşdur. Ondan öncəki tariximizin mənzərəsini isə arxeoloji abidələr və kökü minilliklərin dərinlikləinə qədər uzanan zəngin folklor nümunələri əks etdirir.

Dilimizin tarixi də xalqımızın tarixi kimi minilliklərlə ölçülür və bu dildə yaradılmış folklor nümunələrinin tarixi o qədər qədimdir ki, bu qədimlik qarşısında heyrət etməmək mümkün deyildir.

İnsanlar arasında ən vacib və əvəzolunmaz ünsiyyət vasitəsi olan dili insan cəmiyyətindən və təfəkküründən kənar təsəvvür etmək aqlasığmaz bir şeydir. Ünsiyyət, başqa sözlə kommunikasiya, hər hansı bir fikrin bir insandan başqa bir insana ötürülməsidir ki, bu proses iki və ya daha artıq insanın kommunikasiya fəaliyyəti zamanı baş verir. Bu baxımdan dil ilə müqayisə oluna biləcək ikinci bir arac yoxdur.

İnsanlar arasında ünsiyyət dilin ən başlıca funksiyasıdır. Bu funksiyaya "kommunikativ funksiya" deyilir. Dilin ikinci funksiyası hər hansı bir fikri ifadə etməkdir ki, buna da "ekspressiv funksiya" deyilir.

Məlum olduğu kimi, dil tək-cə ayrı-ayrı müsahiblərin fikrini ifadə etmir, yəni tək-cə fərdi təfəkkürün ifadəçisi deyildir. O, eyni zamanda ictimai şüur və fikrin də ifadəçisidir. Yəni dilin daha bir funksiyası da əsrlərlə toplanmış təcrübə və biliklərin sonrakı nəsillərə ötürülməsidir ki, dilin bu funksiyası "akkumlyativ funksiya" və ya "qnosoloji funksiya" adlanır.

Heyvanlar üzərində aparılan təcrübələr zamanı onlara danışmağı öyrətməyin heç bir nəticə verməməsi nəticəsində birmənalı şəkildə sübut olunmuşdur ki, dil və təfəkkür cəmiyyətlə birbaşa bağlıdır və dili insan cəmiyyətindən kənar təsəvvür etmək mümkün

deyildir. Tədqiqatlar nəticəsində o da məlum olmuşdur ki, dilin insan irqləri ilə bağlılığı yoxdur. Məlum olduğu kimi, bu gün yer üzündə mövcud olan dillərin sayı irqlərin sayından dəfələrlə çoxdur, eləcə də irqi xüsusiyyətlər mütləq mahiyyət daşımır və tarixən mövcud olmuş və mövcud olmaqda davam edən irqlər və keçid formaları buna əyani sübutdur. Həm də eyni irqə mənsub olan adamların ayrı-ayrı etnoslara mənsubluğu və mənsub olduqları etnosun dilində danışmaları ilə yanaşı, ayrı-ayrı irqin nümayəndələrinin bir etnosun nümayəndələri kimi eyni dildə danışmaları faktı da günümüzün gerçəklidir. Məsələn, Sudan və Həbəşistan (Efiopiya) əhalisi eyni subneqroid irqinə mənsub olsalar da, həbəşlər amhara, sudanlılar isə ərəb dilində danışırlar. Eyni zamanda, sudanlılar sami irqindən olan digər ərəblərlə eyni etnosu təmsil edir və onlarla eyni dili paylaşirlar.

Analoji olaraq, çinlilər kimi monqoloid irqinə mənsub olan qırğız və qazax türkləri turanoid özbək və uyğurlara, eləcə də, kaspı (oğuz) irqinə mənsub Azərbaycan türkləri ilə eyni etnosun və dil ailəsinin mənsublarıdır. Bu baxımdan tanınmış fransız dilçisi A. Meyenin hələ 1911-ci ildə söylədiyi aşağıdakı fikirlə razılaşmamaq mümkün deyildir:

"Dil tarixi şəraitdən asılıdır və onun fiziki anlayış olan irqdən heç bir asılılığı yoxdur."

Məşhur linqvist və etnoqraf, ümumi dilçilik və Amerikanın hindu dilləri üzrə görkəmli mütəxəssisi E. Sepir yazırdı:

"Dil, irq və mədəniyyət mütləq mütənasib şəkildə üst-üstə düşür."

E.Sepirin bu fikri dilin irqdən asılı olmadığını təsdiq etməklə yanaşı, mədəniyyətdən də həmişə asılı olmadığını göstərir. Bu fikir bir qədər mübahisəli olsa da, fakt budur ki, mədəniyyət də dil kimi ictimai hadisədir və eyni dildə danışan xalqların eyni mədəniyyətə sahib olmaları da şərt deyildir. Bu baxımdan eyni dili danışan, fəqət bir qismi xristian, digər qismi müsəlman olan osetinləri, tatarları, abxazları, bir neçə müxtəlif dinə sitayiş edən hindliləri və b. misal göstərmək olar.

Dil cəmiyyətlə nə qədər bağlıdırsa, hər bir konkret dil də konkret etnosla bağlıdır. Bu baxımdan ana dilimiz də istisna deyildir. Dilin yaranması insan cəmiyyətinin təşəkkülü ilə birbaşa bağlı olduğu kimi, hər bir milli dilin ortaya çıxması da həmin dildə danışan xalqın etnogenezi ilə birbaşa bağlıdır.

İnsan nitqinin mənşəyi məsələsi elə bir çətin məsələdir ki, bu məsələnin həlli ilə tək-cə dilçilik deyil, eyni zamanda antropologiya, psixologiya, biologiya və etnoqrafiya kimi digər elmlər də məşğul olmaqdadır. Dilin təşəkkülü və ayrı-ayrı dillərin ortaya çıxması cəmiyyətin və etnosların təşəkkülü ilə bağlı olduğundan bu məsələ fəlsəfi mahiyyət də daşımaqda və yuxarıda adı çəkilən elmlərdən başqa

fəlsəfə üçün də tədqiqat obyektini rolunda çıxış etməkdədir. Problemin əsas çətinliyi ondadır ki, bu gün elmin düzgün qərar çıxara bilməsi üçün lazım olan birbaşa faktlar yoxdur və tədqiqatlar zamanı dolaylı faktlara – primitiv (ibtidai) tayfaların dili, uşaq nitqi, heyvanların siqnalizasiya sistemi və s. bu kimi faktlara əsaslanılır. Şübhəsiz ki, bütün bunlar ən düzgün və qüsursuz cavabı tapmağa mane olur, nəticədə fərqli-fərqli nəzəriyyə və ehtimallar doğulur. Odur ki, insan nitqinin təşəkkülü probleminin həlli çox zaman dilin yaranmasının səbəb və şərtlərini, nitq aparatının və qədim dillərin leksik və qrammatik vahidlərinin imkanlarını nəzərdən keçirməkdən uzağa gedə bilmir.

Ümumilikdə dilin yaranması və ayrı-ayrı dil və dil ailələrinin ortaya çıxması problemləri eyni dərəcədə vacib problemlər olsa da, ayrı-ayrı mövzulardır. İnsan nitqi və etnik dillər ayrı-ayrı vaxtlarda, ayrı-ayrı şərtlərdə müxtəlif konkret səbəblər nəticəsində yaranmışdır. Dilin təşəkkülü məsələsi antropogenezlə birbaşa bağlıdır.

Termin kimi qədim yunan dilindəki "antropo" (insan) və "genesis" (mənşə) sözlərindən yaranmış "antropogenez" termini ilə antropologiya elminin əsas bölmələrindən biri adlandırılmaqdadır. Bu elm bölməsi insanın fiziki tipinin əmələ gəlməsinin, onun şüurlu fəaliyyəti və dilinin, həm də cəmiyyətin inkişaf mərhələlərinin başlanğıcının tarixi təkamül prosesini, bu prosesin amillərini, gedişini və qanunauyğunluqlarını öyrənir. Antropogenezin əsas problemlə-

rini ən qədim insanların əmələ gəlmə və ya yaradılma yeri və dövrü, insanın "əcdadı", antropogenezin əsas mərhələləri, müxtəlif mərhələlərdə əsas hərəkətvericisi qüvvələri, insanın fiziki tipinin təkamülünün, onun mədəniyyətinin tarixi tərəqqisi, ibtidai cəmiyyətin və nitqin inkişafı ilə əlaqəsi məsələsi aiddir.

"Antropogenez" termini ilə eyni elm sahəsi deyil, eyni zamanda, insanın əmələgəlmə prosesi də adlanmaqdadır. Antropogenez prosesinin ilk yeri və vaxtı mübahisəlidir. Bəzi tədqiqatçılara görə, ilk insan Mərkəzi və Cənub-Şərqi Asiyada yaranmışdır. Lakin son 50-60 ildə Cənubi və Şərqi Afrikada tapılan bəzi tapıntılar insanın Afrika mənşəli olması fərziyyəsinin üstünlük qazanmasına səbəb olmuşdur.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, insanın mənşəyi məsələsinə münasibətdə bir-birindən köklü surətdə fərqlənən iki məktəb vardır. Bunlardan birincisi materialist-darvinist məktəbdir ki, bu məktəbin nümayəndələri problemə mərhələlik prinsipindən yanaşır və əsasən üç mərhələnin olduğunu bildirirlər:

1) İnsanın antropoid əcdadı müntəzəm surətdə təbii əşyalardan istifadə edən, iki ayağı üzərində gəzən ali primatlardır, yəni insanabənzər meymunlardır;

2) Ən qədim və qədim insanlar (arxantropolar və paleantropolar) – süni surətdə hazırlanmış və müəyyən həddə qədər mürəkkəbləşdirilmiş əmək alətlərinin meydana gəlməsi, cəmiyyətin təşkilinin ibtidai forması onlarla əlaqədardır;

3) Müasir quruluşlu insanlar (neantropolar) – bu mərhələnin başlanması Son Paleolitə aiddir.

İkinci məktəb idealist-teoloji məktəbdir. Bu məktəbin nümayəndələri insan tipinin yer üzündə fiziki, bioloji bir təkamül prosesi keçdiyini inkar etmir, fəqət insanın mənşəyinin meymunla bağlı olduğunu qəbul etmir, insanın Tanrı tərəfindən yaradıldığını bildirir.

Materialist-darvinist məktəbin nümayəndələrinə görə, antropogenezin primat mərhələsindən əvvəl "ali meymun"ların intensiv təkamülü olmuş və bu təkamül müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir. Avropada, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyada, Afrikada "ali insa-

nabənzər meymun"ların ağacda və yerdə yaşayan formaları meydana çıxmış, onlardan ramapitek, oreopitek və driopitek üçün "insanoxşar əlamətlər" səciyyəvi olmuşdur. Bir çox materialist – darvinist alimlər driopitekləri qorilla, şimpanze və insanın ortaq əcdadı hesab edirlər. Fəqət bu iddialar hələ də sübut olunmamış qalır və hər keçən gün tərəfdarlarını itirir. Səbəb də odur ki, paleontologiya və genetika kimi elmlər bu fərziyyələri birmənalı şəkildə rədd edir.

Ədalət naminə deyək ki, idealist – teoloji məktəbin nümayəndələrinin fikirləri də eyni dərəcə də arqumentləşdirilməmiş qalır. Yəni iki məktəbin təmsilçiləri arasındakı mübahisələr heç bir təkzibedilməz fakta əsaslanmayan fəlsəfi mübahisələrdən o yana keçə bilmir. Fəqət hər kəs bir fikirdə yekdildir ki, yerdə insanın peyda olması üçün, onun necə əmələ gəlməsindən asılı olmayaraq, Yer kürəsində zəruri şərait yetişməli idi və antropogenez yalnız bundan sonra baş verə bilərdi. Bu şərait isə antropogen sistemi dövründə yetişmişdir.

Antropogen sistemi stratigrafik şkalanın 4-cü, son sistemi olmaqla, Yer planetinin geoloji tarixində günümüzə qədər davam edən axırncı dövrdür ki, bəzi mülahizələrə görə 700 min il-1 milyon il, digər mülahizələrə görə 2,5-3 milyon il, başqa mülahizələrə görə isə 5 milyon il öncə başlamışdır. İlk dəfə 1825-1829-cu illərdə bu dövrün çöküntüləri görkəmli Fransa alimi J.Duane tərəfindən müstəqil sistem kimi təsnif edilmiş və həmin çöküntülər öncə "4-cü sistem", 1922-ci ildən sonra isə akademik A.Pavlovun təklifi ilə "antropogen" adlandırılmışdır. Sistemin belə adlandırılmasında insanın mövcudluğu üçün, yəni yaranması və ya yaradılması üçün zəruri şəraitin ortaya çıxması əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, üçüncü sistemlə dördüncü sistem, başqa sözlə, neogenlə antropogen sistemlər arasındakı sərhəd Azərbaycanda Bakı mərtəbəsi çöküntüləri altından və İtaliyada Kallibri və kontenental Orta Villafrank çöküntüləri altından keçir. Bəzi mütəxəssislər kallibri çöküntülərinin Abşeron çöküntüləri ilə uyğun gəldiyini əldə əsas tutaraq, sərhədin Abşeron yarımadasının altından keçməli olduğu fikrini önə sürürlər.

Aparılan tədqiqatlar Antropogen dövründə Avropanın və Şimali Asiyanın paleocoğrafiyasının hazırkıdan çox-çox fərqli olduğunu üzə çıxarmışdır. Belə məlum olmuşdur ki, o zamanlar Britaniya adaları Fransa ilə su ilə deyil, quru ilə birləşirdi. Rusiyanın şimal dənizlərinin yüzlərcə kilometr uzanan dayaz sahilləri quru idi, Şimali Amerika və Asiya arasında da okean yox idi. Heyvanlar da belə quru zolaqlar ilə bir materikdən digərinə keçirdi. Antropogen dövründə bitkilərin müasir bitki örtüyünə yaxın olduğu, sadəcə, bəzi sahələrdə daha intensiv olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin yekdil fikrinə görə, Yer kürəsi iqliminin ümumi soyuqlaşması antropogen dövrünün ən xarakterik cəhəti olmuşdur. Alt Pleystosenin əvvəllərində Şimal yarımkürəsinin geniş sahəsində buzlaşma getmiş, soyuq iqlim üzvi aləmin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Subtropik bitkiləri indikinə bənzər meşə və çöllər əvəz etmişdir. Qərbi və Cənubi Avropa dənizlərində şimal dənizlərinin molyusk növləri meydana gəlmiş, neogen dövrü məməlilərinin əksəriyyəti qırılmış, onları tipik antropogen qrupları – fillər, öküzlər, atlar əvəz etmişdir.

Planetimizdə maksimum buzlaşma Orta pleystosenin ikinci yarısında baş vermişdir. Bu vaxt buzlaqların ümumi sahəsi indikindən üç dəfə çox olmuşdur. Materik buzlaqları Şərqi Avropa düzənliyindən cənuba 48 dərəcə 30 dəqiqə, ABŞ-da isə 37 dərəcə şimal enliklərindən gəlirdi. Avropada orta illik temperatur 6-8 selsi dərəcə azalmışdı. Çoxillik donuşluq çöküntülərinin inkişaf sahəsi Fransanın cənubunadək artmışdı. Afrikanın ekvator hissəsindəki buzlaqlar Keniya və Kilimancaro vulkanlarının yamaclarından aşağılara enirdi.

Nəhəng buzlaşmanın bitki və heyvanat aləminə böyük təsiri olmuşdur. O zaman Şərqi Avropada buzlaşma sərhədindən cənubda ilk dəfə müşk öküzü, şimal maralı, ağ kəklik, ala siçan, tülkü, kərkədan və mamont kimi soyuqsevən heyvanlar meydana gəlmişdi. Qafqaz, Alp, Karpat və Piriney dağlarından heyvanlar dərələrə enirdi. Kırmda ağ kəklik, ağ tülkü, ağ dovşan, şimal maralı, qütb torağayı ortaya çıxmışdı. Bunların qalıqları Turan ərazisində (Qərbi Avropadan Çinə qədər) qazıntılar zamanı tapılmışdır.

Antropogen dövründə Yer qabığında güclü tektonik hərəkətlər baş verirdi. Bu hərəkətlər Avrasiyanın Alp qırışıqlığı zonalarında, Sakit okean ətrafındakı cavan struktur qırışıqlarında, Mərkəzi Asiyada və Turanın Asiya hissəsindəki dağ sistemlərində (Tyanşan, Altay, Sayan və s.) xüsusilə güclü olmuşdur. Antropogen dövründə Alp qırışıqlığı və yeni qırılma zonalarında güclü vulkan püskürmələri olmuşdur. Turan ərazisində antropogen dövrü vulkanlarının əsas təzahür sahələri Qafqaz, Tuva, Şərqi Sayan, Baykalyanı və Uzaq Şərq idi.

Alt Pleystosendə Qara dənizin yerində Çauda, Orta Pleystosenin əvvəllərində Qədim Evksin hövzəsi, Üst Pleystosenin ortalarında Qara dəniz repressiya etmiş, onun sonlarında burada yeni Evksin hövzəsi, Holosendə isə Qara dəniz hövzəsi əmələ gəlmişdir. Antropogen dövründə Qara dəniz dəfələrlə Manıç çökəkliyi vasitəsilə Xəzərlə birləşmişdi. Xəzərin ətraf düzənliklərlə bir neçə transqressiyası

olmuşdur. Bakı transqressiyası (Alt Pleystosen) şimalda Elton gölünə çatraq, indiki Kür-Araz düzənliyinin xeyli hissəsini və Türkmənistanın cənub-qərbində əhatə etmişdi. Orta Pleystosendə də Xəzər transqressiyası baş vermişdi.

Azərbaycan ərazisində antropogen çöküntüləri Samur və Astara çayları arasındakı bütün Xəzəryanı sahədə, Qobustanda, Kür-Araz düzənliyi və onu əhatə edən sahələrdə, Bakı arxipelaqında geniş yer tutur. Bu çöküntülər Türkan layları, Bakı Horizontu, Mingəçevir layları (Alt Pleystosen), Xəzər Horizontu (Orta Pleystosen) və yeni Xəzər Horizontuna (Holosen) bölünür. Rus alimlərindən Q. Tolstov, A.Moskvitin, K.Markov və Azərbaycan alimi B.Vəkilovun əsərlərindən belə məlum olur ki, Aralıq dənizi hövzəsi, Şimali Afrika, Cənubi Avropa, Ön Asiya, Qafqaz, eləcə də Azərbaycan ərazisinin geniş bir hissəsi ilkin antropogene zonasına daxil olmuşdur. Məlum olduğu kimi, insanın əmələ gəlməsi, yəni antropogene antropogen dövrü ilə əlaqədardır və bu baxımdan yuxarıda adı çəkilən ərazilər insanların yer üzündəki ilk məskənləri sayılır.

I BÖLÜM

TÜRK DİLİNİN VƏ ETNOSUNUN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

1.1 TƏFƏKKÜR VƏ DİL

Fikir mübadiləsi və onların sonrakı nəsillərə milli mədəniyyət və ədəbiyyat (şifahi və yazılı) formasında ötürülməsində başlıca və əvəzolunmaz vasitə olan dil, idrak və düşüncə ilə birbaşa bağlıdır. "İdrak" və "düşüncə" terminləri çox zaman sinonim mənalarda işlənir və bu terminlərlə insanın ruhi aləmi, hal və fəaliyyəti bildirilir. Bir sözlə, bu halda şüurdan söz gedir.

Şüür obyektiv gerçəkliyin əksidir və insanın əsəb-beyin sistemi ilə bilavasitə bağlıdır. Yalnız şüurlu varlıqlar təfəkkürə sahib olurlar. Şüür, insanın psixi fəaliyyətinin cəmini (intellekt, hiss və iradə) özündə birləşdirməklə, insanın nəzəri və praktik fəaliyyətinin nəticəsidir. Fərdi şüurdan başqa ictimai şüür də mövcuddur ki, onu çox zaman "dünyagörüşü", "ideologiya", "etnik özünüdərk" və s. bu kimi terminlərlə də adlandırırlar.

Təfəkkür özünü 3 şəkildə; obrazlı, texniki və məntiqi formalarda göstərir və bu baxımdan təfəkkürün ifadəçisi olan dil eyni zamanda hər üç formanı ifadə etmək qüdrətində olan bir vasitədir. Heyvanlar üzərində aparılan müşahidələr onların heç birində ən primitiv şüür əlamətlərini belə üzə çıxara bilməmişdir. Heyvanlardan fərqli olaraq, ən qədim insanlar (arxeantropolar) şüura sahib olmuşlar. Şüura sahib olduqları üçün də əmək alətləri hazırlaya bilməmişlər. Onların bu bacarığı (deməli, həm də şüurlu olmaları) çoxsaylı arxeoloji qazıntılarla sübuta yetirilmişdir. Madam ki, antropogen dövrü insanları təfəkkürə sahib idilər və madam ki, dil və təfəkkür bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır, deməli, yer üzündə peyda olan ilk insanlar həm şüura, həm də onun ifadə vasitəsi olan dilə sahib idilər.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisi İtaliyanın ərazisi ilə birlikdə ilkin antropogen zonasına düşür və antropogenez zonasına aiddir. Odur ki, Azərbaycanda aparılmış arxeo-

loji qazıntılar zamanı əldə edilmiş qədim Daş dövrü mədəniyyətinin nümunələri əsasında fikrimizi əsaslandırmağa çalışaq.

Belə hesab edilir ki, Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşunun təşəkkülü Daş dövrünün (Paleolit) ən qədim mərhələlərindən başlamış, uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş və Üst Paleolitə keçid dövründə başa çatmışdır. Deməli, artıq Son Paleolit dövründə bu ərazidə ibtidai cəmiyyət var idi. İbtidai cəmiyyətin varlığı isə ünsiyyətsiz, başqa sözlə, onun ən başlıca vasitəsi olan dilsiz mümkün ola bilməzdi. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan ərazisində ən azı Son Paleolit dövründə dil təşəkkül tapmışdı.

Azərbaycanda Azıx, Tağlar (Qarabağ), Zar (Kəlbəcər), Qazma (Haxçıvan), Daşsalahlı və Aveydağ (Qazax) kimi mağara düşərgələri və Qədirdərə, Çaxmaqlı, Kəkilli (Qazax) kimi açıq düşərgələrdə aparılan arxeoloji tədqiqatlarla qədim daş dövrü insanların təşəkkülü və inkişafı, ibtidai icmanın yaranması, ilkin əmək alətlərinin formalaşması, ibtidai məşğuliyyət sahələri və s. haqqında məlumat əldə olunmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan ərazisində dünyada hələlik məlum olan ən qədim insan mədəniyyəti izlərindən biri öyrənilmişdir. Bu, abidənin ilkin tapıldığı yerin adı ilə "Quruçay mədəniyyəti" adlanır. Həmin mədəniyyəti arxeoloqlar üç mərhələyə bölür:

1. Paleolitə Aşöle qədərki ilk təşəkkül dövrü;
2. Erkən və Orta Aşöl dövrü;
3. Son Aşöl və Mustye dövrü.

1,5 milyon ildən artıq yaşlı olduğu düşünülmən Quruçay mədəniyyəti insanları əvvəl Quruçay hövzəsində açıq düşərgədə yaşamış, sonralar iqlim şəraitinin dəyişməsi ilə bağlı yaxınlıqdakı Azıx mağarasına köçmüşlər. Belə hesab olunur ki, bu köç təqribən 1-1,2 milyon il bundan öncə baş vermişdir. Quruçay mədəniyyətinin ilkin dövrünə aid əmək alətləri adi çay daşından, çox kobud şəkildə hazırlanmışdır. İnsanın ilkin vərdişlərinin məhsulu olan bu alətlər qeyri-adi ölçüsü və çəkisi ilə (4-5 kq) fərqlənirdi. Azıx mağarasının alt təbəqələrində kobud daş alətlərlə yanaşı, daşlaşmış heyvan sümükləri də tapılmışdır. Bəzi sümüklər itiağızlı alətlər ilə çapılıb sındırılmışdı. Sümük qalıqları Quruçay

mədəniyyətinin ilk pilləsinin heyvanat aləmi və o dövrün ovçuluq sənəti barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Bu dövrdə ovçuluq çox bəsit olmuş, əsasən, xırda heyvanlar, iri heyvan balaları, eləcə də kirpi, tısbağa və s. ilə sınırlı qalmışdır. Çox güman ki, insanlar artıq təbii oddan da istifadə edə bilmişlər. İbtidai ovçuluqla yanaşı, giləmeyvə yığmaq vərdişi də təşəkkül tapmışdır.

Bütün bunlar Quruçay mədəniyyəti adamlarının və Azıxantropun (Azıx mağarası insanı) hələ ən azı 1 milyon il bundan öncə ibtidai şüura malik olduğunu sübut edir. Madam ki, 1 milyon il əvvəlki dövrdə şüurun varlığı heç bir şübhə oyatmır, onun ifadə vasitəsi olan dilin də o dövrdə mövcud olduğu heç bir şübhə oyatmamalıdır.

Dilin yaranması haqqında müxtəlif fərziyyə və nəzəriyyələr mövcuddur. Bunlardan bir qismi dilin təşəkkülünü insan orqanizminin – duyğu üzvlərinin, danışq aparatı və beynin bioloji təkamülü ilə bağlayırlar ki, belə nəzəriyyələrə bioloji nəzəriyyə deyilir. Həmin materialist nəzəriyyəyə görə dil, guya meymunun insana "çevrildiyi" dövrdə, yəni insani orqanların formalaşdığı dövrdə ortaya çıxmışdır. Sözügedən nəzəriyyənin əsasında "meymun-əcdad"ın təkamülü haqqında sübut olunmamış ideyalar durduğundan bu nəzəriyyədən yan keçmək daha doğru olar.

Dilin yaranması və ilkin vəziyyəti barədə maraqlı nəzəriyyələrdən biri sətətləşmə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, dilin təşəkkülü eşitmə orqanlarının təkamülü ilə bağlı olmuş və guya dil heyvan səslərinin tələq edilməsi ilə yaranmışdır. Bir çox dillərdə, eləcə də ana dilimizdə bəzi heyvan, quş və həşərat adlarının gerçəkdən də həmin heyvanların çıxardıqları səslərlə bağlı olması faktı həmin nəzəriyyəni maraqlı edir.

Məsələn, dilimizdəki "qurbağa" termini qurbağanın çıxartdığı səsin tələqini ilə yaranmışdır:

QUR- QUR → QURBAĞA.

Eyni sözləri qarğanın çıxartdığı səslərin tələqini ilə yaranmış "qarğa" termini barədə də söyləmək olar:

QAR-QAR → QARĞA.

Ququ quşunun adının da onun çıxartdığı səsdən törədiyini söyləyə bilərik:

QU-QU → QUQU QUŞU.

Qazın çıxartdığı səsdən də bu quşun adı törəmişdir:

QA → QAZ

Anadolu türkcəsində cücəyə "cipcip" deyilir və bu ad onların çıxartdıqları səsin təqlini ilə yaranmışdır. Bu tip sözlər obyektiv aləmdə mövcud olan səsləri təqlid etmək yolu ilə düzəlidir. Həmin səslər insanların çıxardıqları reflektor səsləri, heyvan və quş səslərini, təbiət hadisələrinin səslərini, cansız əşyaların səslərini təqlid edən sözlərdir. Onlar xüsusi leksik- qrammatik kateqoriya kimi ayrıca nitq hissəsi hesab olunur.

İ. A. Əmirbəyov Azərbaycan və fransız dillərində səstəqlidi sözləri müqayisəli tipoloji aspektdə tədqiq edərək, səsin mənbəyini əsas götürməklə səstəqlidi sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: 1) insanla bağlı səstəqlidi sözlər; 2) quşlarla bağlı səstəqlidi sözlər; 3) heyvanlarla bağlı səstəqlidi sözlər; 4) həşəratla bağlı səstəqlidi sözlər. F. B. Abdullayeva isə ingilis və Azərbaycan dillərində səstəqlidi sözlərin struktur semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaqla fərqli təsnif təklif etmişdir: a) zərbələri təqlid edən səstəqlidi sözlər; b) qeyri-zərbəni bildirən tonlu səsləri təqlid edən sözlər; c) təmiz küydən ibarət qeyri-zərbəni təqlid edən sözlər; ç) vızılı təqlid edən səstəqlidi sözlər; d) dissonans, yəni qeyri-ahəngdar səslər kimi qəbul olunan silsilə zərbələri təqlid edən sözlər; e) qeyri-ani baş verən səslərlə ani səslərin birləşməsindən ibarət mürəkkəb səsləri təqlid edən sözlər; ə) təbiətdə dissonans, yalançı zərbələr, qeyri-zərbələrdən ibarət mürəkkəb səslərin təqlidi nəticəsində yaranmış sözlər.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan folklorunda, xüsusən də tapmacalarda səstəqlidi sözlərdən geniş istifadə olunmuşdur. Elnaz Əliyeva "Azərbaycan və ingilis dili tapmacalarında səstəqlidi sözlər haqqında" adlı məqaləsində yazır ki, Azərbaycan tapmacalarında daha çox quşlarla bağlı yaranmış səstəqlidi sözlər diqqəti cəlb edir:

"Qara toyuq qaqqıldar,

Qanadları şaqqıldar (Bulud, göy gurultusu).

Burada "qaqqıldamaq" toyuqların çıxartdığı səsin imitasiyasıdır, "şaqqıldamaq" artıq quşlara aid deyil, qanadın və ya

hər hansı digər predmetin hərəkətdə olduğu vaxt çıxardığı səsin təqlididir.

*Körpü altda saz gedər,
Qaqqıldayar, qaz gedər (Sel, su).
Sağsağan səkər,
Quyruğun bükər,
Qaz qaqqıldar,
Yumurta tökər (Dolu).
Qaq-qaq qalası var bunun,
Yumurtdamaz, qaqqıldamaz,
Uçar, balası var bunun (Kəpənək).
Əl-ələşə qarğalar,
Dal ayaqda qarıldar (At ayağına vurulan buxov).
Qara toyuq qaq elədi,
Qanadları taqq elədi (Qapı).
Bir quşum var,
Züü-züüyüdü,
Gecə uçar,
Gündüz yatar (Yarasa).*

Göründüyü kimi, qarğaların çıxardığı səs qarıldamağa bənzədiyi üçün toyuqların, qazların çıxardığı səsdən fərqlidir (“qaq”, “qaqqıldamaq”). “Qarğa” sözünü “qarr”, “qarıldamaq”, “qaz” sözünü isə “qa”, “qaq”, “qarıldamaq”la birbaşa əlaqəli olması, ondan törəməsi ehtimal oluna bilər. Nümunə kimi göstərilən tapmacalarda qanadların çıxardığı səs fərqlidir: “qanadları şaqqıldadı”, “qanadları taqq elədi”.

“Taqq” sətəqlidi sözünə müvafiq olaraq, “şaqqıldamaq” felinin də “şaqq” variantı vardır:

*Qara toyuq qaq elədi,
Qanadları şaqq elədi (Pambıq).
Qara toyuq qaqqıldar,
Qanadları şaqqıldar,
Uçsa ildırım çaxar,
Dumanı dağa qalxar (Tüfəng).
Qara toyuq qaqqıldadı,*

*Qanadları şaqqudadı (Paravoz).
Eyni ehtimalla “qurbağa” sözünün də “qur-qur”, “qurul-
damaq” feli ilə əlaqəsi hiss olunur:*

*Başında papaq,
Əlində cida,
Qur-qur quruldayar,
Nə əsgər deyil,
Nə qurbağa (Sulu qəlyan).*

*Tapmacalarda müəyyən zərbə, toxunma, tökülmə, dağıl-
ma proseslərinin nəticəsində yaranan səslərin təqlidi ilə yara-
nan sözlər də geniş müşahidə olunur:*

*Alçacıq quyu,
Dambıldar suyu (Damcı).
Dam dambıldar,
Su gombuldar (şappıldar),
Heyva çalar,
Nar oynuyar (Göy gurultusu, dolu).
İşim-işim işıldar,
Yarpaq kimi xışıldar (Qar).*

*Nə əli var, nə ayağı,
Dağıdar dəli sayağı
Şıqqaşırıq açar qapı (Yel).
Taqqır-tuqqur ləzgilər,
Bizə qonaq gəldilər.*

*Qoyun keçi yunundan,
Evə palaz sərdilər (Keçə).
Bu tapmacada “taqqur-tuqqur” at ayağın səsinin təqlidi-
dir. Çox güman ki,
qonaqların atla gəlişinə işarədir.*

*Bağlarda tappıldar,
Meşədə şaqquddar (Balta).*

*Tapmacalarda suyun səsi müxtəlif cür imitasiya olunur:
“pıqqıldamaq”, “şırıldamaq”, “gombuldamaq”, “sappıl-
maq” və s.*

Dam dambıldar,

*Su gombuldar (şappıldar),
Heyva çalar,
Nar oynuyar (Göy gurultusu, dolu).
Balaca quyu,
Pıqqıldar suyu (Samovar).
Şappur-şuppur çay keçdim,
Şapırına batmadım.
Qırmızdan don geydim,
Nişanəsin tapmadım (Yuxu).
Daş xırıldar,
Su şırıldar,
Taxta çalar,
Dən oynaşar (Dəyirman).
Dağda tappıldar,
Suda şappıldar,
Obada fərman,
Kənddə Süleyman (Balta, balıq,at, xoruz).*

Çox güman ki, burada suyun axma şəraiti, vəziyyəti, intensivliyi mühüm rol oynayır. Müxtəlif situasiyalarda axan suyun çıxardığı səs müxtəlif olur.

Adətən, “vız-vız”, “vızılı” milçəklərə, ağcaqanadlara xas səstəqlidi leksik vahid hesab olunur. Tapmacalarda bəzən quş uçuşu da “vızılı” ilə əlaqələndirilir:

*Vızhavızla uçan quşum,
Çiçək üstə qaçan quşum,
Öz-özünə xəlbir toxur,
İçərisi şərbət qoxur (Arı pətəyi və bal).*

Tapmacalarda müxtəlif səsləri ifadə edən səstəqlidi sözlər də geniş müşahidə olunur. Səstəqlidi sözlər bəzən qafiyə məqsədi ilə də işlənir:

*Qağdan gəlir danqıra,
Quyruğu zildən qara,
Yerişi tapur-tupur,
Dırnağı səksən para (Nəvə).
Bir belə bəsti,*

***Dəstəsi yastı
Balış lanqıcı,
Ağzı fiş-fiş (Bulud) ”.***

Səstəlqini nəzəriyyəsi dilimizdəki bəzi zoologizmlərin mənşəyini düzgün izah etsə də, ümumilikdə dilin mənşəyini bu nəzəriyyə əsasında izah etmək doğru deyil, məntiqdən uzaqdır.

Dilin yaranması haqqında mövcud olan çoxsaylı nəzəriyyələrdən biri də "refleksiv" nəzəriyyədir ki, bu nəzəriyyənin tərəfdarları dilin təşəkkülünün insanın keçirdiyi hisslərlə bağlı olduğunu irəli sürürlər. Doğrudan da bu gün demək olar ki, bütün dillərdə "a", "e", "ah", "of", "ox", "ay" və s. kimi emosional-səsli ifadə vahidləri işlənməkdədir. İlk baxışdan belə hesab etmək olar ki, bu vahidlərdən heç biri heç bir zaman heç bir dildə müəyyən semantik yükə malik müstəqil leksik vahid kimi çıxış etməmişdir. Oudur ki, sözügedən hissəcikləri şifahi nitqin ilk kərpicikləri kimi qəbul etmək doğru görünməməkdədir. Bir də ki, həmin hissəciklər yalnız və yalnız hissi informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edir və fikri informasiyanı ifadə etmir. Bu üzdən də kommunikativ funksiya daşısalar da, heç bir ekspressiv və akkumlyativ rola malik deyillər. Elə bu səbəbdən də belə hesab etmək olar ki, "refleksiv" nəzəriyyənin heç bir elmi əsası yoxdur. Lakin belə düşünmək yanlış olardı.

Bu gün təəccüb hissini bildirərkən qeyri-ixtiyari ifadə etdiyimiz "a:" komponenti vaxtilə türk dilində müstəqil leksik vahid kimi işlənmiş və hazırda dilimizə ərəbcədən keçmiş "təəccüb" kəlməsinin daşdığı semantik yükü daşımışdır: "Ol meni a: qıldı" ("O məni təəccübləndirdi". M. Kaşğarlı "Divan"ı, 32-6). Digər bir emosional – səsli ifadə vahidinin (ox-ay) də bir Azərbaycan nağlında (Oxayın nağılı) müəyyən semantik yüklü leksik vahid kimi çıxış etdiyini görməkdəyik. Bu faktlar sözügedən nəzəriyyənin faktoloji əsasa malik olduğunu göstərməklə, türk dilinin də ən qədim laylarını üzə çıxartmağa kömək etməkdə, dilimizin ən qədim leksik vahidləri yaşatmaq qüdrətində olduğunu sübut etməkdədir. Eyni zamanda dilimizin nostratik dil ünsürlərini daha yaxşı qorumuş olduğunu ehtimal etmək üçün əsas verməkdədir. Bir

qədər sonra haqqında söhbət açacağımız çoxsaylı faktlar bu ehtimalın həqiqət olduğunu büsbütün sübut edəcəkdir.

Görkəmli dilçi Vundt belə hesab edirdi ki, dil ilk öncə iki istiqamətdə – jest dili (əllərin və mimikanın hərəkəti) və səsli dil (dil və dodaqların hərəkəti) istiqamətlərində inkişaf etmiş, ibtidai insanlar səslərlə hissələri, jestlərlə isə haqqında söhbət açılan əşyaları bildirməyə çalışırdılar. Vundt ilkin jestləri üç yerə bölmüşdür:

1. İşarəvi jestlər (məsələn, bu və ya digər əşyaya barmaqla işarə etmək);

2. Təsviri jestlər (məsələn, əllə dairəvi hərəkət);

3. Simvolik jestlər (məsələn, barmağın dodaqlara söykənilməsi).

Bu nəzəriyyəyə görə, dilin təkamülü prosesində səsli dil tədricən təkmilləşmiş, jestlərin dili isə əvvəlki əhəmiyyətini itirərək yardımçı rol oynamağa başlamışdır. Şübhəsiz ki, bu fikirlərdə məntiq var. Lakin həmin fikri aşağıdakı kimi ifadə etmək daha doğru olardı; ilkin çağda jestlər əşyaların vizual, səslər isə qeyri-vizual xarakterini açıqlamağa xidmət etmiş və bu zaman daha çox işarəvi informasiya ötürülmüşdür. Aydın məsələdir ki, qeyri-vizual informasiya abstrakt xarakter daşdığı üçün bu dövrdə səslərlə konkret fikirlərdən daha çox hissələr ifadə olunmuş, müxtəlif hissələri, yəni abstrakt anlayışları bir-birindən fərqləndirmək üçün səslərin müxtəlif yüksəklik və uzunluq tembrlərindən istifadə etmək lazım olmuşdur. Bunu isə samit səslərlə gerçəkləşdirmək çox çətin məsələdir və əslində heç mümkün də deyildir. Odur ki, məntiq ilk öncə sait səslərin yarandığını deyir.

Sait səslərin (vokalların) samit səslərdən daha əvvəl yaranmış olduğu dilçilik elminin aksiom kimi qəbul etdiyi fikirdir və dilçilər arasında belə bir fikir də hakimdir ki, ilk öncə bir və ya bir neçə sait olmuş, sonradan danışmaq aparatının təkamülü ilə bu saitlərdən digər vokallar da törəmiş və tədricən samitlər ortaya çıxmışdır.

Deməli, Paleolit dövrü insanı bir və ya bir neçə səsle onu əhatə edən yüzlərlə əşyanı ifadə etməyə çalışmış və bu zaman həmin əşyaları bir-birindən fərqləndirmək üçün səsin yüksəklik

və uzunluğunu tez-tez dəyişməli olmuş və bu gündən çox-çox zəngin olan jestikulyativ arsenaldan istifadə etmişdir.

Fikrimizcə, nostratik dilin ilk kərpici rolunu ifadə etmiş ilkin səs "o" səsi olmuş və ulu əcdadlarımız məhz bu səslə onları əhatə edən bütün əşyaları bildirməyə çalışmış, hər şeyə "o" deyərək, onlara işarə etmişlər. Maraqlıdır ki, bugünkü Azərbaycan türkcəsində işarə və şəxs əvəzliyi kimi çıxış edən "o" səsi hər bir şeyi ifadə edə bilir.

Əlbəttə, belə bir uyğunluq təsadüf də ola bilər. Lakin bir sıra faktlar mövcuddur ki, bu halın təsadüf olduğunu tamamilə istisna edir. Məsələn burasındadır ki, "o" işarə əvəzliyinin türk dilinin digər ləhcə və şivələrində "a" və "u" variantları da vardır. Həmin variantlardan biri, yəni "u" variantı hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan fars dilində, digəri, yəni "a" variantı isə yapon dilində də işlənməkdədir. Təkcə bu fakt sözügedən məsələyə ciddi yanaşmağı zəruri və labüd edir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə çıxır ki, ən qədim söz "o" olmuşdur və bu sözün müxtəlif fonetik variantlarda təkcə müasir türk dilinin müxtəlif ləhcə və şivələrində deyil, hətta başqa-başqa dil ailələrinin ayrı-ayrı dil qruplarına daxil olan qollarında da varlığı nostratik dil nəzəriyyəsi haqqında dərinlən düşünmək üçün əməlli-başlı əsas verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "o" şəxs əvəzliyi və "o" işarə əvəzliyi həmişə mübahisə doğuran fikir ayrılığına səbəb olan sözlərdir. Bu sözləri şəxs və ya işarə olduğu haqqında bəzən mübahisələr doğur. «O» sözünün şəxsdən daha çox işarəyə yaxın olduğunu qeyd edən Z. Şahbazovanın fikrincə, "o" əvəzliyi I və II şəxsin təkini və cəmini bildirən əvəzlilərdən fərqli morfoloji və sintaktik xüsusiyyətə malikdir. Bu söz həm canlı, həm cansız əşyanı ifadə edə bilər. Həm də danışıq aktında iştirak edən, həm iştirak etməyəni göstərir:

“Burada şəxs anlayışından daha çox işarə anlayışı irəli keçir. Cəmlənməsinin morfoloji yolla getməsi də onu substantivləşməyə meyilli işarəyə yaxınlaşdırır. Lakin dilçilik ədəbiyyatlarında III şəxsi göstərmək üçün “o” əvəzliyi işləkdir. Görünür, əvəzliyin bütün növlərində işarəvilik bildirmək xüsusiyyəti

yəti burada da qabarıqdır. Bu qabarıqlıq III şəxsin danışıq aktında iştirak etməsindən asılı olaraq daha güclüdür. Buna görə də semantikasında işarəviliyi şəxs anlamından daha çox olan bu sözü şəxs bildirmək xüsusiyyətində nəzərə almaq lazımdır. Bu səbəbdən biz III şəxsi bildirən o sözünü şəxs əvəzliyinin içərisində veririk. Lakin işarəvilik xüsusiyyətinin qabarıqlığını qeyd etməyi lazım bilirik. O şəxs və işarə əvəzliyi kimi omonimdir deyənlərin fikrinə qatılıraq”.

Alim yazır ki, “o” şəxs əvəzliyi işarə əvəzliyindən tamamilə ayrılmayıb və şəxs əvəzliyi içərisində tam diferensiyallaşmayıb. Üçüncü şəxsin təkini bildirən “o” şəxs əvəzliyi ilə o işarə əvəzliyi omonimlik təşkil edir. Bu əvəzlilər semantik cəhətdən birbirindən fərqlənir. “O” şəxs anlayışı bildirdikdə şəxs əvəzliyi, əşyaya işarə etdikdə isə işarə əvəzliyi kimi çıxış edir.

“O” şəxs əvəzliyi substantiv, o işarə əvəzliyi isə atributiv xarakterə malikdir. Bu əvəzliklə bəzən danışıqda iştirak edən, bəzən isə iştirak etməyən şəxs göstərilə bilər. Bəzən danışan şəxs üçüncü şəxsi göstərmək üçün müxtəlif işarələrdən istifadə edə bilər. Bu isə üçüncü şəxs əvəzliyinin işarə əvəzliyindən törədiyini qeyd edən müəlliflərə müəyyən dərəcədə haqq qazandırır. Bəzi hallarda eyni cümlə daxilində üçüncü şəxsi bildirən söz də, həmin adı əvəz edən o şəxs əvəzliyi də işlədilir. Məsələn: Üçüncü şəxsin təkini bildirən əvəzlik hallanarkən birinci və ikinci şəxs əvəzliyindən fərqlənir. Adlıq haldan sonra gələn hallarda əvəzliklə hal şəkilçisinin arasında «n» samiti işlənir.

Beləliklə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, nostratik dilin ilk kərpici rolunu ifadə etmiş ilkin səs "o" səsi olmuş və ulu əcdadlarımız məhz bu səslə onları əhatə edən bütün əşyaları bildirməyə çalışmış, hər şeyə "o" deyərək, onlara işarə etmişlər.

Hecanın əmələ gəlməsi haqqında bir neçə nəzəriyyə vardır ki, bunlardan ikisi (sonor və əzələ) daha geniş yayılmış və özünə daha çox tərəfdar toplaya bilmişdir. Sonor nəzəriyyəsinə görə, heca səslə hərəfin nisbətən az səslə hərəflə birləşməsi prosesində ortaya çıxmışdır. Bu nəzəriyyə Danimarka dilçisi O. Espersin və rus dilçisi R. Avanesov tərəfindən müdafiə edilmişdir. Fransız

fonetisti M. Qrommon tərəfindən irəli sürülən əzələ nəzəriyyəsi isə sonralar rus fonetisti L. Şerba tərəfindən müdafiə edilmişdir.

Hər iki məktəbin nümayəndələri hecanın ilk mərhələdə VS (V-sait, S-samit) sxemləri üzrə qurulduğuna tərəfdar çıxmış, sonralar bu fikir digər məktəblərin nümayəndələri tərəfindən də qəbul olunmuşdur.

Heç kəsə sirr deyildir ki, çağdaş dilimizdə onlarla təkhecalı söz mühafizə olunmuş və bu sözlərin əksəriyyəti, demək olar ki, məhz bu sxem əsasında təşəkkül tapmışdır. Məsələn, at, it, ot, od, ev, əl və s.

Belə hesab edirik ki, bu sözlər dilimizdə mühafizə olunmuş nostratik dil vahidləridir və onların tarixi "o" qədər qədim olmasa da, hər halda bir neçə yüz min illərlə hesablanmalıdır. Yəni, "o" sözü dilimizin ən alt qatının (1-2 milyon il əvvəl) qalığıdırsa, yuxarıda sadaladığımız sözlər də bir mərhələ sonrakı qatın mühafizə olunmuş qalıntısıdır.

Məhərrəm Baba haqlı olaraq yazır ki, indiyə qədər türk dillərinin kök morfemləri ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, bir çox məsələlər hələ də tam həllini tapmamışdır. İlk türk söz kökünün hansı heca formasında olması məsələsi hələ də türkologiyanın həll olunmamış problemlərindən biridir. Qədim kök sözlərdə karlaşmanın və ya cingiltişmənin birinciliyi mübahisəlidir. Açıq, yoxsa qapalı hecaların ilkinliyi məsələsi ziddiyyətli fikirlərlə izah olunur. Bəzi kök sözlərin praformalarının, arxetiplərinin bərpasında, rekonstruksiyasında yeni təhlillərə ehtiyac var:

“Dil faktlarına zaman və məkan prizmasından yanaşdıqda, görürük ki, dil sistemində dəyişməyən dil vahidi yoxdur. Tarix boyu dildə baş verən dəyişmələr obyektiv və subyektiv amillərdən asılı olaraq ümumi və fərdi xüsusiyyətlər qazanır.

Türkoloqlar göstərirlər ki, türk dillərində təkhecalı sözlərin çoxu hələ də izah olunmamışdır. Bu baxımdan, türk dillərindəki kök morfemlər haqqında “yeni söz” deməyə ehtiyac var”.

Alimin sözlərinə görə, türk dillərinin kök morfemlərində fonomorfoloji, fonosemantik inkişaf qədim dövrlərdən başlamışdır. Ehtimal olunur ki, vaxtilə əski türk söz köklərində supra-

seqment elementlər – vurğu, ton, intonasiya mənə fərqi yaradan (yəni fonematik) elementlər kimi çıxış etmişdir:

“Türkoloqlar göstərirlər ki, türk dillərində təkhecalı sözlərin çoxu hələ də izah olunmamışdır. Çağdaş türk dillərində onlarla monosillabik kök söz var ki, onlar da tarixən derivasiya nəticəsində yaranmışdır. Yəni həmin təkhecalı köklər sonradan düzəlmədir. Türk dillərinin tarixinə dair aparılan araşdırmalarda yazıyaqədərki (prototürk) dövrdə amorfluğun əlamətlərinin əks olduğu göstərilir. Tarixi-etimoloji istiqamətdə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, türk dilləri ilkin dövrdə amorf quruluşa malik olmuşdur”.

Yuxarıda qeyd etdik ki, təkhecalı sözlər dilimizdə mühafizə olunmuş nostratik dil vahidləridir və onların tarixi "o" qədər qədim olmasa da, hər halda bir neçə yüz min illərlə hesablanmalıdır. Yəni, "o" sözü dilimizin ən alt qatının (1-2 milyon il əvvəl) qalığıdırsa, yuxarıda sadaladığımız sözlər də bir mərhələ sonrakı qatın mühafizə olunmuş qalıntısıdır.

Belə düşünmək üçün, şübhəsiz ki, müəyyən əsas var və fikrimizi əsaslandırmaq üçün faktlara müraciət edək. Məlum olduğu kimi, qədim əcdadlarımız mağaralarda yaşayırdılar. Türk dilində mağara sözünün ovuq (ovulmuş yer), oyuq (oyulmuş yer), eşik (eşilmiş yer), qazıq (qazılmış yer) və qazma ("qazıq"la eyni anlamda) kimi sinonimləri mövcuddur. Bu sinonimlərdən 4-ü (ovuq, oyuq, qazıq, eşik) VS sxemi üzrə qurulmuş kökdən (ov, oy, az, eş) və bu kökə əlavə edilmiş -uq (-ük;-ıq;-ik) şəkilçisindən ibarətdir.

Mağara Paleolit dövrü insanının ilk məskəni və evi olmuşdur. Bu gün dilimizdəki "ev" kəlməsinin ayrı-ayrı şivələrimizdə "öy", "qazma" və "eşik" kimi variantları var və mövcud bütün variantların "mağara" kəlməsinin mövcud bütün sinonimləri ilə eyni kökdən olması bu məsələ haqqında ciddi düşünmək üçün zəmin yaradır: (ov) uq – ev; (oy) uq – öy; (eş) ik – (eş)ik; (qaz)ıq – (qaz) ma.

Şübhəsiz ki, bu cür və bu sayda uyğunluq təsadüf ola bilməzdi. Bizcə, bu fakt "ev" (ov) təkhecalı sözünün və onun bütün variant və sinonimlərinin (oy – öy; eş – eşik; qaz – qazma) çox-çox qədim zamanlarda, insanların hələ mağaralarda yaşadığı

dövrə təşəkkül tapdığına dəlalət edir. Qeyd edək ki, bu konsepsiyanın xeyrinə başqa faktlar da mövcuddur. Məsələn, "oba" (məskən) kəlməsinin də kökündə "ov" (ovuq, ev) vahidi durmaqdır. Bu bir fakt.

İkinci fakt: Azərbaycan ərazisində mövcud olan və Paleolit dövrü insanın məskəni olmuş bir sıra mağaraların adında bu günə qədər "ov" (ev), "q(az)" və "öy" kökü mühafizə olunmuşdur. Məsələn; Qarabağ ərazisində yerləşən Azıx və Naxçıvanda kə Qazma mağaralarının adında "q(az)", Qazax ərazisindəki Aveydağ mağarasının adında isə həm "ov" (ev), həm də "oy" (öy) vahidləri müşahidə edilməkdədir. Maraqlıdır ki, Azərbaycandan çox-çox uzaqda, Turanın tamam başqa bir hissəsində (indiki Özbəkistan ərazisində) yerləşən digər bir Paleolit dövrü mağarasının da adında başqa bir nostratik kök – "(eş)ik" kökü qorunub saxlanmışdır. Söhbət məşhur Deşik Daş mağarasından gedir.

Üçüncü fakt: Bilindiyi kimi, Azıx mağarasında aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı bu mağaranın Paleolit dövrü adamlarının ovçuluqla da məşğul olduğu məlum olmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində sübut edilmişdir ki, ox və yayın kəşfindən əvvəl ovçuluq texnologiyası onun qovularaq əvvəlcədən qazılmış çuxura (ovuqa) salınmasından ibarət olmuşdur. Bu proses zamanı baş verən hadisələri və üzləşilən əşyaları ifadə etmək üçün yenə də "ov" söz kökündən istifadə edilmiş və həmin kəlmələr də zamanəmizə ilkin şəklini və semantikasını qorumuş şəkildə gəlib çıxmışdır:

1. ov (ovlanılan heyvan);
2. q(ov)maq;
3. (ov)uq, yəni çuxur;
4. (ov)lamaq, yəni, ovu ovuğa (çuxura) salaraq tutmaq.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilçilərin böyük əksəriyyəti ilkin çağda dildə çox məhdud sayda sözün olduğu və bu sözlərin hər birinin onlarla əşyanı ifadə etdiyi fikrində həmrəydirlər. Bu baxımdan "ov" kökünün həm mağara, həm ev, həm oba, həm də heyvan ovlamaq mənasında işlənməsi təbii idi.

Dördüncü fakt da "ov" kökü ilə bağlıdır. Söhbət ovçuluqla sıx bağlı olmuş ovsunçuluqdan (magiyadan) gedir. Məlum oldu-

ğu kimi, Azərbaycanda Qobustan qayalıqlarından və Abşeronun Şüvəlan qəsəbəsindən, Ordubad yaylaqlarından və Kəlbəcər dağlarından tapılmış qaya təsvirləri bu rayonlarda yaşamış qədim insanların qoyub getmiş olduğu dəyərli mədəniyyət və incəsənət abidələridir. Bu qaya təsvirləri haqqında alimlər tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bəziləri onların dini ayinlərin keçirilməsində mühüm vasitə olduğunu göstərir, digərləri isə bu təsvirləri ovda müvəffəqiyyət qazanmaq üçün icra edilən iş maqiyası (ovsunçuluq) ilə əlaqələndirirlər. Ovsunçuluğun ovçuluqla birbaşa bağlı olması faktı "ovsun" kəlməsinin də kökündə "ov" vahidinin durmasının təsadüfi olmadığını göstərir.

Bütün bu deyilənlər "ov" kökünün (daşdığı bütün məna yükləri ilə birlikdə) hələ Paleolit dövründə formalaşdığını və nostratik dilin, ən alt qatdan bir pillə yuxarıdakı qatına aid olduğunu sübut edir.

Maraqlıdır ki, mağaraları məskunlaşdırmamışdan əvvəl ən qədim insanlar açıq düşürgələrdə yaşayırdılar və mağaraların məskən yerinə çevrilməsi iqlimin soyumasından sonra baş vermişdir. Məsələn, arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azıx sakinləri bu mağaraya köçməmişdən öncə Quruçay hövzəsindəki geniş ovalıqda yaşamışlar. Çox güman ki, "ov" sözü hələ Quruçay mədəniyyəti insanların dilində mövcud idi və "ovalıq" sözünün kökündə "ov" vahidinin durması belə ehtimal etmək üçün müəyyən əsas verir. Əgər bu ehtimal doğrudursa, onda Quruçaylıların öz ilk (ov)aları (oba, məskən) olan (ov) alığın "adını" Azıx (ov)uğuna (mağarasına) daşdıqlarını güman etmək olar. Bu isə "ov" vahidinin yaşının təqribən 1, 2 milyon il olduğu deməkdir.

Yuxarıda "ov" kökünün sinonimlərindən biri kimi "oy" söz kökündən də (ovuq – oyuq; ev – öy) söhbət açdıq. Tədqiqatlar ibtidai insan icmasının, başqa sözlə, ilk insan soyunun, oyuqda (mağarada) yaşayış dövründə formalaşdığını təsdiq edir. Bu isə, soy (nəsil) və oymaq (icma) sözlərinin də "oy" kökündən intişar tapdığını (oy – soy; oy – oymaq) düşünmək üçün əsas verir.

"Ov" və "oy" söz köklərindən başqa ilkin "o" komponentindən törəyən və nostratik dil nümunələrindən olan təkhecalı söz-

lərdən biri də bu günə qədər türk dilində ilkin şəklini qoruyub saxlamış "ot" (od, atəş) kəlməsidir. İnsanların odla tanışlığı, güman ki, hələ qədim daş dövründə baş vermişdir. Lakin, arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılan ən qədim ocaq yeri Azıx mağarasının təqribən 300-700 min il bundan öncəyə aid olan təbəqəsindən aşkar edilmişdir. Bu isə "ot" (od) sözünün yaranma tarixinin ən azı 300-700 min il əvvələ aid olduğunu təsdiq edir. Prototürk-Şumer yazılı mənbələrində (e.ə. III-II minilliklər) bu söz "ud" kimi qeyd olunmuş, eyni kəlmə ilə günəş də ifadə edilmişdir. İnsanların günəşlə tanışlığının odla tanışlıqdan çox-çox əvvəl baş verdiyini nəzərə alsaq, "ot" (od, ud) söz kökünün "ov" və "oy" söz kökləri ilə eyni zamanda təşəkkül tapdığını söyləyə bilərik.

Məlum olduğu kimi, bitki mənasında işlədiyimiz "ot" kəlməsi də eyni qəbilədənir və "ot"la (bitki mənasında) tanışlıq da odla tanışlıqdan çox-çox əvvəllər baş vermişdir ki, bu da "ot" (od, ud) ilkin söz kökünün hələ Quruçay mədəniyyəti dövründən məlum olduğunu deməyə əsas verir.

Günəş (ud), ot və od sözlərinin eyni sözlə ifadə edilməsinin əsas səbəbi günəşin qızmar vaxtlarında qurumuş otların alışıra q yanması hadisəsinin qədim insanlar tərəfindən müşahidə edilməsi, odun, məhz, günəşin (ud) təsiri ilə otların yanmağa başlaması nəticəsində meydana çıxmasını dərk etməsi olmuşdur. Deməli, "od" (ot, ud) söz kökü də odun kəşfindən çox-çox əvvəllər məlum olmuş, odun kəşf edildiyi 300-700 min il əvvəlki dövrdən isə bizə, çox güman ki, "od" komponentindən törəyən "odun" kəlməsi yadigar qalmışdır. Bu kəlmə prototürk-Şumer mətnlərində "udun" kimi qeyd edilmişdir. Əgər "odun" (udun) kəlməsi 300-700 min il əvvəl yaranmışdırsa, deməli, çoxhecalı sözlərin yaranış tarixi, məhz, həmin dövrlə bağlı ola bilər. Fikrimizcə, "yazı" sözü də mağara insanların kəşfi olmuşdur

Maraqlıdır ki, petroqliflərin yaranma tarixi e.ə. XII-X minilliklərə aid edilir və qayaüstü rəsmlərin piktoqrafik yazı mahiyyəti daşdığı hesab edilir. Bu yazıların texnologiyası isə, cızma (qasıma, qazıma) olmuşdur. Məhz, "cızıq" kəlməsindən də "yazı" (cızıq) sözü yaranmışdır. "Cız" kəlməsi isə ilkin "iz" kompo-

nentinin təkamülü nəticəsində ortaya çıxmışdır. Bu komponent "is" formasında rus dilindəki "p(is)mo" (yazı) və r(is)ovat (rəsm çəkmək) kəlmələrinin təkamülündə ilk halqası olmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "od" komponenti də başqa bir Hind-Avropa dilində, fars dilində "(at)əş" şəklində qorunub saxlanmışdır. Eyni kəlmə, artıq qeyd ediyimiz kimi, "ud" formasında qədim Şumer dilində də qeydə alınmışdır.

Tarixçi alim H.Cəfərov yazır:

"Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın ən qədim sakinləri hələ ən azı 700 min il öncə süni yolla od əldə etməyi və onu uzun müddət yanar vəziyyətdə saxlamağı öyrənmişdilər. Ocaqdan isinmək, vəhşi heyvanlardan qorunmaq, yemək hazırlamaq üçün istifadə olunurdu."

Azıx mağarasında aparılan qazıntılar nəticəsində aşkar olunan və yaşı təqribən 300-700 min ilə bərabər olan ocaq izləri indiyə qədər bütün dünyada tapılan ən qdim ocaq izidir. Bu fakt ölkəmizin dünyada süni yolla od əldə edərək, onu uzun müddət yanar vəziyyətdə saxlamaq texnologiyasının ilk dəfə kəşf və tətbiq edildiyi ərazi olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu da təbiidir. Çünki Azərbaycan ərazisi ən qədim zamanlardan odun yerdən təbii şəkildə çıxdığı yeganə ərazidir. Bu baxımdan Balaxanı kəndi yaxınlığındakı Yanardağ və Astara rayonundakı yanar bulaq deyilənlərə ən gözəl misaldır. Təsadüfi deyil ki, qonşularımız ən qədim zamanlardan Azərbaycanı "Odlar yurdu" adlandırmışlar.

Maraqlıdır ki, təmiz türk sözü olan "ocaq" kəlməsi bu gün heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan və ya cüzi dəyişikliklə qonşu xalqların dilində də işlənərkəndədir. Bu baxımdan rus, erməni, gürcü, tat, ləzgi, avar, tabasaran, lak, fars, dargin və sairə dilləri misal gətirmək olar. Bu isə onu göstərir ki, qonşu xalqlar ocaq qalamaq və onu yanar vəziyyətdə saxlamaq texnologiyasını məhz bizim ulu babalarımızdan əxz etmiş və bu texnologiya ilə birlikdə "ocaq" kəlməsi də onların dilinə keçmişdir. Deyilənləri qonşu xalqların, eləcə də qədim yunanların əfsanələri də sübut etməkdədir.

Qədim yunan şairi və dramaturqu Esxil özünün məşhur "Zəncirlənmiş Prometey" əsərində minilliklərin dərinliklərindən

gələn miflərə istinad edərək, odun tanrılardan oğurlanaraq insanlara təslim edildiyi yer kimi İskitlər, yəni türklər ölkəsi və Qafqazın adını çəkir. Bu, insanların odla ilk tanışlıq yerinin Qafqazdakı türklər ölkəsinin olduğu deməkdir. Esxil sözügedən əsərin ən başında Hakimiyyət və Qüdrətin dili ilə deyir:

*“Bir uzaq guşəsinə gəlib yetişdik yerin,
Boş, tənha çöllərinə yırtıcı iskitlərin.
Atanın buyruğuna itaət edərək,
Bu yaramaz canını öz əllərlə gərək
Mıxlayasan qayaya, Hefest, budur vəzifən;
Ona bir zindan yarat zəncir həlqələrindən.
O sənənin çiçək kimi açılan atasını,
Şəfəqləri dörd yana saçılan atasını,
Oğurlayıb aparmış, vermişdir insanlara...”*

Təqdim olunan sitatdan da görüldüyü kimi, qədim yunan mifologiyası in-sanların odla tanışlıq yeri kimi İskitlər ölkəsini tanıyır. Qədim yunanların isə türk-ləri “iskit” adlandırdıqları məlumdur. Əsərin başqa yerində də hadisənin məhz İskitlər, yəni türklər ölkəsində baş verdiyi qeyd edilir. Bu dəfə bu, Prometeyin öz dilindən söylənir:

*“Bir an dinclik bilməyən sonsuz ləpələrlə
Başda -başa dolaşan yeri elədən-belə.
Ey atamız Okeanın və çox uşaqly Tifin
Gənc nəslə, yaxın gəlin, vəhşi gəzən iskitin
Yurdu olan bu yerdə, bu yüksək qayalarda
Zəncirlərlə bağlanıb qalmışam necə darda.”*

Filoloq alim Minəxanım Təkləli mövzu ilə bağlı yazır:

“Türk mənşəli bu sözün leksik-semantik inkişafı çox maraqlıdır. Şübhəsiz, sözün ilkin mənası od // ot kökü ilə bağlıdır. Ancaq sonrakı inkişaf mərhələlərində bu söz artıq genişlənərək "ev, ailə, nəsil, ərazi, mərkəz" və b.k. mənalar qazanmışdır. Hətta bu mənaların bəzisi yazılı abidələrimizdə də müşahidə edilməkdədir: Ocağa bunca avrat gəlməsin; ocağını söyündürün, – deyü söyləşdilər. (KDQ I, V boy). Ocaq sözündəki mənə inkişafı ona gətirib çıxarmışdır ki, istər rus dilində, istərsə də Azərbaycan di-

lində "mərkəz, ərazi, mənbə" və s. mənalar (sağlamlıq ocaqları, mədəniyyət ocaqları, müharibə ocağı və s. İfadələrindəki mənalar) qazanmışdır. Söz rus dili ilə yanaşı erməni və İran dillərinə də keçmişdir. Dmitriyev Radlova istinad edərək sözün türk dillərində "qorn, yama dlya oqnya, dom, ubejişe, familiya, korpus yanıçar" mənalarını ifadə etdiyini göstərirdi."

Yuxarıda Azərbaycan türkcəsi materialı əsasında önə sürdüyümüz mülahizələr digər türk ləhcə və şivələri üçün də keçərlidir. Doğrudur, kök morfezlərdə fonetik, leksik-semantik, morfoloji səviyyələrdə fərqlənmələr, divergensiyalar var. Amma bu da faktıdır ki, ən çox müşahidə olunan fonetik fərqlərdir. Dilçi alim Məhərrəm Baba həmin fərqlərdən söz açarkən, aşağıdakı misalları çəkməkdədir:

"a~u:

Azərbaycan *at* – çuvaş *ut*

Başqırd dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq anlautda 1 işlənir:

iriy "nəsil" > *ur//ır* "nəsil,uşaq", *ırğıy* – "tullanmaq" > *ır* – "hərəkət etmək"

Azərbaycan-başqırd **o~u:** *oba* – *uba*, *od* – *ut*, *oxu*~ *uki*..

Azərbaycan-yakut

ş~s: *aş* *as*,

ç~s: *biç* – *bis*,

Azərbaycan – qırğız

x~k: *oxu* – *oku*, *ox* – *ok*,

Azərbaycan – özbək

a~o: *dağ* – *toğ*, *yaz* – *yoz*, *qab* – *kop*,

d~t: *daş* – *taş*,

Azərbaycan-qaraqalpaq

ş~s: *alış-veriş* – *alış-beris*,

o~u: *oğru* – *uru*, *oxşa* – *usa*.

Azərbaycan-tuva

y~ç: *yurd* – *çurt*

q~x: *qıl(tük)* – *xıl*, *qab* – *xap*

Azərbaycan – türk: **b~m:** *min* – *bin*, *mən* – *bən* və s".

1.2. Mifik təfəkkür və söz yaradıcılığı

Dil təfəkkürün ifadəçisidir və təfəkkürlə dil eyni anda, bir-birinə bağlı şəkildə ortaya çıxmışdır. Belə hesab olunur ki, mifoloji təfəkkür insan şüurunun formalaşması prosesinin ilkin mərhələsində təşəkkül tapmışdır. Əgər bu həqiqətən də belədirsə, deməli, ilkin nostratik dil vahidləri mütləq mifik təfəkkürlə bağlı olmuşdur. Maraqlıdır ki, Türk dilində mövcud olan təkhecalı omonim və paronim sözlər arasındakı semantik bağlılıq, məhz mifoloji platformadan izah oluna bilər. Məlum olduğu kimi, ən qədim insanların kosmoqonik görüşlərinə əsasən dünya üç qatdan ibarətdir:

1. Yuxarı dünya;
2. Orta dünya;
3. Aşağı dünya.

Bu, türklərdə də belə olmuşdur. Məsələn, Orxon-Yenisey kitabələrində Göy ata (yuxarı dünya) ilə Yer ananın (aşağı dünya) izdivacından İnsan övladının (orta dünya) doğulması qeyd edilir. Əski hunlar da xaqanları Metenin oğlunun Yer və Göydən doğulduğuna inanmışlar. İranşünas Rayevski bu bölgünün qədim iranlıların (farsların) dünyagörüşünə də hakim olduğunu qeyd etmişdir. Lakin o bu fikrini əsaslandırmaq üçün bütünlüklə irandilli hesab etdiyi iskit türklərinin mifologiyasına əsaslanmışdır. Folklorşünas Propp isə, eyni dünyagörüşün Amerika hindularından tutmuş Afrika zəncilərinə qədər bütün xalqların mifologiyasında bu və ya digər şəkildə öz əksini tapdığını bildirir.

Maraqlıdır ki, prototürk-Şumer mətnlərində Göy, Yer və İnsan, yəni yuxarı, orta və aşağı dünyaların adı VS(r) sxemi üzrə qurulmuş təkhecalı paronim sözlərlə ifadə olunmuşdur:

- Ur (göy, yuxarı dünya, dağ);
- Ar (ər, kişi, insan, orta dünya);
- Or (er – yer, aşağı dünya).

Şübhəsiz ki, bu uyğunluq təsadüfi uyğunluq da ola bilərdi. Fəqət başqa faktlar da mövcuddur ki, həmin faktlar sözügedən uyğunluğun sistem təşkil etdiyini göstərir və hər cür təsadüfi istisna edir.

VS (ç) sxemi üzrə qurulmuş başqa paronim üçlüyü nəzərdən keçirək;

Uç (uçmaq, uş-quş, yuxarı dünya);

Aç (qaç-ağac, orta dünya);

Oç (qoç, aşağı dünya).

Quş, ağac və qoç arasındakı mifik bağlılıq Oğuz xan əsətirində öz əksini aşağıdakı kimi tapmışdır:

"...Oğuz Kağan böyük düşərgəsində... sağ yanda qırx qulac uzunluqda ağac ucaltırdı. Onun başına bir qızıl toyuq (quş) qoydurdu. Ayağına bir ağ qoyun bağlatdı. Sol yanda qırx qulaclıq ağac ucaltırdı. Onun da başına bir gümüş toyuq qoydurdu. Ayağına da bir qoyun bağlatdı."

İndi isə VS (z) sxemi ilə eyni qaydada qurulmuş digər paronim üçlüyü gözdən keçirək:

Uz (quz-öküz);

Az (xalq);

Oz (su).

Burada çox qədim "Az" etnonimi ilə yanaşı, yuxarı dünyanı təmsil edən "Uz" (öküz) və aşağı dünyaya aid Oz (su) komponenti nəzəri cəlb edir. Öküz və su arasında mifik bağlılığı sübut edən çox sayda məlumat vardır. Məsələn, prototürk-Şumer ikoqrafiyasında çayı içindəki balıqlarla birlikdə içib qurudan öküz başı təsvirinə tez-tez rast gəlmək mümkündür. "Bilqamis" dastanından bir mifik süjetin illüstrasiyası olan bu təsvirlərin yaşı 4-5 min ilə bərabərdir. "Öküz" sözünün türk sözü olduğunu qeyd edən Mahmud Kaşğari (IX əsr) yazırdı:

"Öküz – Ceyhun və Fərat kimi olan hər çaya verilən addır... Türk ölkəsində olan bir çox sular, dərələr öküz adı ilə adlanır."

Məşhur rus tədqiqatçısı S. Tolstov "oğuz" etnonimini "öküz" sözü ilə bağlayır və bu etnonimdə çaya, dənizə məxsus adların axtarılmasının lazım olduğunu bildirirdi. Görkəmli Azərbaycan alimi, mifoloq Mirəli Seyidov isə özünün "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları" kitabında bildirir:

"Bizcə, çaya, böyük suya "öküz" deyilməsi təsadüfi deyildir. Çay, böyük su ilə öküz (heyvan mənasında) adi sinonim

ola bilməz. Burada maraqlı əlaqə vardır... Bir çox türkdilli xalqlarda, o cümlədən qırğızlarda öküzlə – inəklə bağlı əfsanələr vardır ki, bunlar çayın öküz adlanması səbəbinin izahına kömək edir. Qırğız əfsanələrinin birində deyilir ki, inək (öküz) sudan yaranmışdır. Digər qırğız əfsanəsində isə deyilir ki, əski zamanlarda yer üzündə su yox idi. Böyük göy öküzü (koq-oquz) iki nəfər otarırdı. Onlar susuzluqdan yanırdılar. Göy öküzü dedi ki, mən su taparam və buynuzları ilə yeri qazmağa başladı. Su fısqırdı, axdı-daşdı və iki böyük su hovuzu yarandı. Bunlardan biri Zeysan gölü və Tenqiz (Dəniz) idi."

Göründüyü kimi, "Uz" və "Oz" komponentləri arasında mifik bağ olmuşdur və bu bağın tarixi minillərlə ölçülməkdədir.

İndi isə VS (t) sxemi üzrə yaranmış "ut" (ud, günəş – yuxarı dünya), "at" (orta dünya) və "ot" (od – aşağı dünya) kəlmələri arasındakı mifik əlaqəyə nəzər salaıq. İlk öncə "ut" (günəş) və "ot" (od) bağlılığına aid faktlardan söhbət açaq. Mirəli Seyidov yuxarıda adı çəkilən əsərində yazırdı:

"İndi isə Günəş və odun mifoloji səciyyələrinin bəzilərini açaq: Günəş, xaqanlıq – hakimlik verir, insanları pis ruhlardan, pis niyyətlərdən qoruyur, təmizləyir, yüksək od tanrısı oymaq – oru hər şeyi biləndir, odun sahibi od – əzi (ot-ezzi) pak, təmiz, xeyirli, nıcatverici ruhdur, od gələcəkdən xəbər verir. Günəşin, odun; eləcə də hər ikisi ilə bağlı tam biçimlənmiş tanrı, ilahə və hər ikisi ilə bağlı onqon, tanrı kimi formalaşmış inamlar lap əski türk qəbilələrinin, qəbilə birləşmələrinin təfəkkürünün zənginliyini və soypsixologiyasını nümayiş etdirir. Günəşlə, odla bağlı inamlar, anlayışlar, həyata yanaşma və onu dərk etmə türkdilli xalqların, eləcə də azərbaycanlıların mifik-fəlsəfi, mifik-bədi təfəkküründə rol oynamışdır."

Bu deyilənlərə onu da əlavə edək ki, irandillilərin qədim dini kitabı "Avesta"da od Günəş tanrısı Mitranın oğlu kimi təqdim edilir.

"Ut-at-ot" üçlüyündə orta dünyanı təmsil edən atla bağlı da maraqlı məlumatlar vardır. Görkəmli folklorşünas P. Propp atın hər üç dünya (yuxarı, orta, aşağı) arasında vasitəçisi olması ilə

bağlı süjetlərə dünyanın hər bir yerində rast gəldiyini və bu süjetin vahid mifoloji qaynaqdan qaynaqlandığını qeyd etmişdir. Eyni mifik süjetin Altay türkləri arasında geniş yayıldığı haqqında Potapov və ümumiyyətlə, türk-monqol xalqları arasında çox yaygın olduğu haqda Lipets kimi tədqiqatçılar məlumat vermişlər. D. Rayevski isə eyni halın iskit mifologiyasına da xas olduğunu yazır. Deyilənlərə Oğuz xanın zülmət dünyasına atın belində gedib-gəlməsini, yəni “Oğuznamə”də atın mediator xüsusiyyətinin qabardılmasını da əlavə etmək lazımdır.

VS (1) sxemi ilə qurulmuş, yuxarı dünyanı bildirən "ul" (ulduz), orta dünyanı bildirən "al" (əl) və aşağı dünyanı bildirən "ol" (öl-göl) nostratik vahidləri arasında da maraqlı bir mifik əlaqə mövcud olub. "Ul" (ulduz) – "al" (əl), "ul"-"ol" (göl) bağlılığını nəzərdən keçirək. Bəri başdan qeyd edək ki, "Avesta"da Tiştra adlı ulduz su (göl) məbudu kimi təqdim edilir. Qədim Şumer ikonoqrafiyasında aypara və ulduza doğru yönəlmiş əl təsvirinin geniş yayılmış təsvirlərdəndir, eyni təsvirlər bu gün Azərbaycanın müsəlman qəbiristanlıqlarındakı başdaşları üzərində də istənilən qədərdir. Bunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Azərbaycanda belə bir inam mövcuddur ki, ulduzu əllə göstərmək olmaz, ulduzu əllə göstərən adam ölməlidir. Yeri gəlmişkən, diqqəti "ölmək" felinin kökündə qərar tutmuş "öl" vahidinin "ol" (öl-göl) komponenti ilə eyni VS (1) sxemi üzrə qurulmuş olmasına çəkərək, burada da bir bağlılığın olduğunu görmək olar.

Bütün bu deyilənlər VS sxemi üzrə qurulmuş daha 12 nostratik dil vahidindən xəbər verməkdədir: "ur", "ar", "or", "uç", "aç", "oç", "uz", "az", "oz", "ul", "al", "ol".

Maraqlıdır ki, bu vahidlər müxtəlif qeyri-türk dillərində də müəyyən təkamül keçmiş şəkildə mövcuddur. Məsələn, "ar" (ər, adam) komponenti "er" [ə:] şəkilçisi kimi ingilis dilində mövcuddur və bu şəkilçi müxtəlif fellərə əlavə olunaraq, həmin felin məzmunu ilə məşğul olan insanı bildirir. "Ur" (göy, dağ) komponenti isə rus dilindəki "q(or)a" (dağ) kəlməsində qorunmuşdur. Eyni dildə özündə "oz" (su) komponentini yaşadan "(oz) ero" (göl) kəlməsi də vardır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən sxemlərlə yaranmış bir sıra başqa sözlər də məlumdur ki, bu sözlər də eyni qəbildən olan sözlərlə ya funksional, ya da mifoloji baxımdan bağlanmaqdadır. Məsələn; VS (d) sxemi üzrə qurulmuş "öd" kəlməsi qədim türk dilində "zaman" anlamında işlənmişdir. Zaman isə günəşlə (ud) bilavasitə bağlıdır. Eyni sxemlə yaranmış omonim mənalı bir "ud" vahidi də məlumdur ki, bu söz qədim türk dilində qoyun mənasını vermişdir.

Günəş mənasında "ud"la qoyun mənasında "ud" arasında da mifik bağlılıq qədim mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Məsələn; qədim İran mifologiyasında qoyun günəşin simvoludur.

Aparılan tədqiqatlardan üzə çıxarılan faktların məntiqi təhlili nəticəsində gəlinən fikrə görə, VS sxemi üzrə qurulmuş sözlər, SV sxemi üzrə qurulmuş sözlərdən daha əvvəl yaranmışdır. Belə düşünmək üçün bizə "su" (SV) kəlməsinin ilkin "oz" (os, us; VS) variantına sahib olması əsas verir. E.ə. IV-III minilliyə aid Şumer yazılı mənbələrində bu söz məhz "su" (zu) formasında, yəni metatezaya uğramış şəkildə qeydə alınmışdır. İlkin "oz" variantına gəlincə, bu leksik vahid günümüzdə "(üz)mək" felində və çay, çay qolu mənasında Turan ərazisində geniş yayılmış hindronimlərdə (məsələn; Cənubi Azərbaycandakı Qızıl (Üz)ən çayı, Qazaxıstandakı Sarı (oz)ek çayı və s.) qorunmuş vəziyyətdə gəlib çıxmışdır.

Şübhəsiz ki, təkcə yuxarıda söylədiyimiz metateza faktı bu fikri isbat etmək üçün yetərli deyildir. Lakin məsələyə eyni məntiqlə yanaşıb "dağ" və "doğmaq" kəlmələrinin arxaik "tu" (to; SV) kökünün ilkin variantda VS sxemi üzrə qurulmuş olduğunu və "ut" (ot, VS) formasında yarandığını ehtimal etmiş olsaq, "ot" komponentinin od (atəş) mənasından başqa "dağ" və "doğmaq" kimi semantik yüklərə də sahib olduğunu söyləməli olacağıq. Bu halda isə od, dağ və doğum arasında mütləq əski bir mifik bağlılığın olması lazım gəlir.

Belə bağlılıq var və bu bağlılıq, "tu" arxaik leksik vahidinin ilkin "ut" (od) variantına sahib olduğunu təsdiq edir. Məsələn; Altay türkləri "qız ana" dedikləri od tanrısını ağ, gözəl qız və doğum ilahəsi kimi təsəvvür etmişlər. Teleut türkləri də ailə oca-

ğının qoruyucusu, doğum və bərəkət ilahəsi "od ana"nın ocaqda yaşadığına inanmışlar. Od və doğum arasında mifik bağlılığı əks etdirən bu əski türk inancları haqqında tədqiqatçı N. Direnkov məlumat vermişdir. Od və dağ arasında mövcud olmuş analoji bağlılığı özündə əks etdirən mifik süjetlər də az deyildir. Bu məsələ Mirəli Seyidovun "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları" əsərində öz əksini belə tapmışdır:

"Oda inam, qeyd olunduğu kimi, əski və müxtəlifdir. Teleutlar inanırdılar ki, hər bir ocaqda yaşayan "ot – ana"dan başqa daha böyük, yüksək od tanrısı vardır. Həmin od tanrısı daşın içində yaranan oddur ki, üç ocaq sahibidir, xanıdır. Həmin yüksək od tanrısı dağ ruhu ilə birləşər yaşayır. Altaylarda dağa həsr olunmuş dualarda-alqışlarda odun daşla-daşla əlaqədar olması gözə ayrıca çarpdırılır."

Əski türklərin mifik görüşlərindən söz açan Türkiyəli tədqiqatçı Əbdülqadir İnan yazır ki, əski türklər, odu yaratmağı onlara Ülgen tanrının öyrətdiyinə inanmışlar. Altay əfsanələrində deyilir ki, Ülgen göydən bir ağ, bir qara daş gətirir və quru otu ovçunda əzir, daşları bir-birinə vurur, qılgılımdan od yaranır. İnsanlar ondan odu yaratmağı öyrənirlər.

Əbdülqadir İnanın haqqında söz açdığı bu süjetin dəyəri ondadır ki, bu süjet od, ot (bitki) və daş arasındakı mifik əlaqəni özündə əks etdirməkdədir. Əslində isə, sözügedən süjet Paleolit dövrü insanının məişətində adi bir hal olan hadisəni təsvir edir, od, ot və daş arasında real əlaqəni mifik boyalarla bəzədilmiş şəkildə təqdim edir.

Şübhəsiz ki, yuxarıda haqqında söz açdığımız və nostratik dilin qalıqları olduğunu iddia etdiyimiz sözlərin bir qismi (ov, ev, oyuq, öy, eşik, qazma, od, ot və s.) bu gün də əvvəlki forma və məzmununu saxlamış halda, bəzən isə təkamül prosesindən keçmiş halda çağdaş dilimizdə yaşamaqdadır. Bir sıra sözlər də vardır ki, hazırda işlənməsə də (ud, ur, ol və s.), qədim yazılı mənbələrdə qorunmuşdur. Məsələn, "ud", "ur" leksik vahidləri Şumer mətnlərində əbədiləşmişdir ki, bu haqda bir qədər sonra söhbət açılacaqdır. "Ol" sözü isə "öl" formasında V-VI əsr abi-

dəsi hesab edilən "Manixeylərin tövbə duası" mətnlərində, Mahmud Kaşğarının məşhur "Lügət"ində öz əksini tapıb. Türkoqolq S. Malov bu sözü "yaş", "nəm" kimi tərcümə etmiş, M. Kaşğarlı da eyni şeyi bildirmişdir. Tədqiqatçı Velyaminov Əlişir Nəvainin bu sözü göz yaşı, nəmişlik, bəzi hallarda isə dəniz mənasında işlətdiyini qeyd edir. Şəmsəddin Sami bəy həmin kəlməni "bataqlıq" kimi tərcümə etməyi düzgün saymışdır. M. Seyidov isə onun "göl" mənasını üzə çıxarmışdır.

Böyük dilçi alim, akademik H. Marr vaxtilə yazırdı:

"...Türk dillərinin mənşəyi nəinki aydınlaşmayıb, bu məsələyə heç toxunulmayıb da. Türk dillərinin genezesi, yəni mənşəyi məsələsi əslində heç vaxt və heç kim tərəfindən diqqət mərkəzinə çəkilməyib. Hamıya bəllidir ki, türklər Asiyanın dərinliklərindən baş alıb gəlirlər. Deməli, elə orada yaranıblar. Ədəbi fəallıqları ilə türklər VI əsrdən bəllidir, çinlilər isə ondan min il əvvəl də türkləri belə tanıyırmışlar, elə bunun əsasında da mütəxəssislər bizi öyrədirlər ki, Türk dilləri öz konservatizmi ilə seçilir, belə ki, VI əsrə aid abidələr müasir dövrdə də mövcud olan dialektləri özündə əks etdirirlər. Belə çıxır ki, Türk dilləri min üç yüz il ərzində, demək olar ki, dəyişilməyib. Onu da nəzərə alaraq ki, Türk dilləri öz təbii mühafizəkarlığını əvvəlki minilliklərdə də hişf edə bilərdilər, yəni çinlilərin "zəhmət çəkib" onlar haqqında məlumat verdikləri dövrdə də, ondan qat-qat qədim dövrlərdə də.

Bu belədir. Hələ o da məlumdur ki, əsl izahın olmaması üzündən bu səbəb başqa dillərlə əlaqədar da tətbiq edilir. Məşhur dilçi Kanqran çinlilərin dilə münasibətlərindəki mühafizəkarlığı barədə tam ciddiyyətlə yazırdı: "Qədim dilin qalmasını əsas səbəbini Çindəki ənənənin yenilməz gücündə axtarmaq lazımdır."

Lakin dillər təbiətin məhsulu deyil, dillərdə təbiətdən alınma xüsusi cəhətlər yoxdur. Hətta konservatorluğun da öz tarixçəsi var. Bir sözlə, Türk dillərinin mənşəyi məsələsi çoxdan həlli çatmış elmi problemdir. Dilin öyrənilməsində və onun tam dərkində bunsuz irəli bircə addım da atmaq mümkün deyil. Necə ki, türklərin kütləvi surətdə Asiyada yaşadığı faktı (əslində, heç bunu

da demək olmaz) əsasında məhz Asiyanın onların əcdadlarının vətəni olması ideyası ilə elmi cəhətdən razılaşmaq olmaz...

Aydın məsələdir ki, türklərin və türk dilinin yaranması və inkişafı taleyi ilə müqayisədə bəşəriyyətin tarixi yaddaşının çox qısa bir dövrünə aid olan faktın əsasında Asiya türklərinə ana kök vətəni kimi qəbul edilə bilməz...

Belə bir məntiqi təhlildən sonra müəllif aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir: "Deməli, türkoqların ümumi rəyinə görə, türk dillərini fərqləndirən belə etatik vəziyyətə və konservatorluğa nail olmaq üçün bu dillər böyük bir ictimai fəaliyyət və dinamik dil yaradıcılığı prosesindən keçməli idi."

H. Marr Türk dillərinin tədqiqində Hind-Avropa dilçiliyinin metafiziki metodlarının tətbiq edilməsinə etiraz edərək yazırdı:

"Bu ki, "quyu"dur və Hindavropaçuların "quyu"sundan bununla fərqlənir ki, Hind-Avropa dilçiləri öz sahələrində çox dərin qatlara gedib çıxıblar və indi yoldan dönmək istəsələr də, öz dahi-lərini yerlə yeksan etmədən buna nail ola bilməzlər. Öz dil sistemlərinin dərinliyinə nüfuz etməyə macal tapmamış türkoqların "quyu"su arasında ümumi cəhət var; hər ikisinin metodu formal xarakter daşıyır; dilçi türkoqlar canlı və zəngin materiallar ümmanında səslərin maddi reallığına əsaslanır, Hind-Avropa dilçiləri isə türklərin ayağı altında ləngər vuran insanın ilk doğuluş yerindən beş əlli yapışaraq, zəngin türk nitqini türklərin, yaxud öz sosial ənənəsinə sadıq olan digər qohum xalqların təsərrüfat və ictimai həyatı ilə üzvi surətdə əlaqələndirə bilmirlər".

Akademikin bu fikirlərinin bəzi müddəaları ilə razı olmasaq da, irəli sürdüyü iradları, xüsusən də türkoqların türk dilini türklərin və qohum xalqların təsərrüfatı, ictimai həyatı ilə üzvi surətdə əlaqələndirə bilməmələri haqqında fikirləri ilə tam şərikik. Doğrudan da dilin ən qədim qatlarının üzə çıxarılmasında əcdadlarımızın ən qədim təsərrüfat, məişət və ictimai həyatları haqqında bilgiləri incələməyin son dərəcə böyük rolu var və məhz daş dövrü insanların həyat və fəaliyyətlərinin ayrı-ayrı sahələrini araşdırmaqla, bu günkü dilimizdə həmin sahələri ifadə edən sözlərin ilkin köklərini bərpa etməklə, həmin kökləri digər dillərdəki leksik vahidlərlə tu-

tuşdurmaqla dilimizin ən qədim qatlarını, hətta nostratik dil dövrünə aid olan köklərini üzə çıxarmaq mümkündür. Bu baxımdan üzə çıxartdığımız "ov" (ev), "iz" (yazı), "ot" (od) və s. bu kimi morfemlər, eləcə də ən qədim leksik vahid kimi aşkarladığımız "o" (a, u) vahidi deyilənlərə ən gözəl sübutdur.

Akademik Marr Türk dilinin öz konservatizmi ilə seçildiyini, VI əsrə aid abidələrin müasir dövrdə mövcud olan dialektlərini özlərində əks etdirdiklərini, türk dillərinin öz təbii mühafizəkarlığını əvvəlki minilliklərdə də hifz edə biləcəklərini söyləyəndə gerçəkdən də nə qədər haqlıymış. Əminik ki, bu böyük alim 5-6 min il bundan əvvələ aid Şumer mətnlərinin dilindəki sözlərin müasir türk ləhcə və şivələrindəki sözlərlə tam uyğun olduğunu və bu uyğunluğun sistem təşkil etdiyini bilsə idi, türk dilinin mühafizəkarlıq xüsusiyyətinin minillərlə deyil, yüzminillərlə ölçüldüyünü çəkinmədən bəyan edə, özünün nostratik dil nəzəriyyəsini sırf Türk ləksəm və morfemləri üzərində qurar, bunun üçün dağa-daşa düşməyə ehtiyac hiss etməzdi!

Türk dilinin praformasını bərpa etmək cəhdləri hələ XIX əsrin ikinci yarısında olmuş və bu işin ilk pionerlərindən biri kimi İ. Qruntsel çıxış etmişdir. O belə bir fərziyyə irəli sürürdü ki, guya ilk çağlarda Türk dillərində üç sait olub (a, i, u). Onun ardıcılardan olan M. Çerkasski də 1965-ci ildə eyni fikri ifadə etmişdi. Sonralar həmin müəllif diqqətini Orxon-Yenisey yazılarına tutmuş və həmin saıtlərin sayını dördə (a, i, u, ü) "çətdırmışdı". Şübhəsiz ki, bu fərziyyələrin heç bir elmi əsası yoxdur, çünki bu abidələr üzrə görkəmli mütəxəssis V.Tomsen hələ 1893-cü ildə qeyd edib ki, Orxon-Yenisey yazılarında 4 sait işarəsi olsa da, bu işarələr müxtəlif kontekstlərdə o dövrdə mövcud olmuş 8 sait səsi ifadə edirdi.

Türk dilinin praformasını bərpa etmək cəhdində olanlardan biri də A.Şerbak idi. A.Şerbak bir neçə yüz praformanı bərpa etmiş, bu zaman aşağıdakı kimi hərəkət etmişdir: "ıı" – arıqlamaq, yorulmaq (yakut), "aar" (türkmən), deməli, kök türk dilində "aar" imiş; "ııs" – iş (yakut), "ıış" (türkmən), deməli, – "ıış" (kök türk dilində); "aas" – aşmaq, tökmək (yakut), "aaş" (türkmən), "aaş" (kök türk) və s.

A.Şerbakın bəzi qeyri-elmi mülahizələr əsasında gəldiyi qeyri-elmi nəticələri nəzərə almasaq, hər halda, görülən işin müəyyən mənada uğurlu olduğunu da etiraf etmək lazımdır. Çünki onun bərpa etdiyi praformaların bir çoxu Şumer mətnlərindəki sözlərlə də öz təsdiqini tapmaqdadır. Bu praformalar nostratik dil nümunələri kimi də diqqəti cəlb edə bilər. Bunun həqiqətən də belə olub-olmadığını gələcək tədqiqatlar göstərəcəkdir.

Türk dili və türk etnosunun hələ Mezolit dövründə (e.ə. XII-VIII minilliklər) formalaşmış olduğunu dolayı faktlarla sübut etmək mümkün olsa da, hər halda o dövrə aid səsli yazı mətnlərinin olmaması da faktdır və bu fakt gəldiyimiz nəticələri təkzib etmək üçün oponentlərimizin əlində həmişə əsas arqument olacaq.

Tarixçi alim F.Muradova deyir:

“Azərbaycanın ən gözəgəlimli abidələrəndən biri də Qobustan tarixi-arxeoloji kompleksidir. Burada minlərlə qayaüstü təsvir, onlarca Daş dövrü düşərgəsi və sonrakı dövrlərə aid məskən və məzar yerləri tapılmışdır. Qobustanın qaya təsvirləri 1939-cu ildə tanınmış arxeoloq İshaq Cəfərzadə tərəfindən kəşf edilmişdir. 1947-1965-ci illərdə onun başçılığı altında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun ekspedisiyası 750 qaya və daş parçası üzərində 2500 təsvir, o cümlədən qonşu Şıxqaya və Sonqardagda 30 təsvirli daş təsbit etmişdir. Hazırda Qobustanın Böyükdaş, Kiçidaş, Cinqirdag-Yazılıtəpə abidələrində, eləcə də Şıxqayada yüzdən artıq daşın üzərində 6 mindən çox qədim təsvir və arxeoloji abidə aşkar edilmiş və öyrənilmişdir.”

Tanınmış rus alimi Formozov Böyükdaşın Mezolit,yəni Orta Daş dövrü qaya təsvirlərini, başqa sözlə petroqliflərini tədqiq edərəkən iki mədəni təbəqə kəşf etmişdir: 1-ci mədəni təbəqə ilk Mezolit dövrünü – eramızdan əvvəl XII-X minillikləri, 2-ci mədəni təbəqə isə son Mezolit dövrünü – eramızdan əvvəl X-VIII minillikləri əhatə edir. 1-ci təbəqə gizləncəklər – ov müqəvvaları, kürəklərində kaman, əllərində daş bıçaq olan ucaboylu ovçuların gen dəri şalvarda və qısa önlükdə qazılmış siluet təsvirləri aşkar edilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, bəzi təsvirlər hər iki mədəni təbəqə üçün səciyyəvidir. Belə qaya təsvirlərinə misal olaraq kollektiv

şəkildə rəqs edənlərin və gizləncəklərin siluet rəsmlərini göstər-mək olar. İkinci təbəqədə ovçuların kiçik və sxematik rəsmləri, ovçuların itlə ov etməsi, tur, at və qabanların kontur xətlə təsvir-ləri aşkar edilmişdir. Rəşid Göyüşov deyir:

“Azərbaycan ərazisində 10-12 min əvvəl qədim Daş dövrü orta Daş dövrü ilə, yəni Mezolit dövrü ilə əvəz olunur. Mezolit abidələrində təsadüf olunan çox kiçik ölçülü, mikrolit adlanan daş alətlərin ilkin variantları hələ Paleolit son inkişaf mərhələsinin axırlarında təşəkkül tapmış, Mezolit dövründə isə mükəmməl formaya salınmışdır. Mezolit dövründə insanların əmək fəaliyyətində, dünya görüşündə, ətraf aləmə münasibətində dəyişikliklər baş verir, qədim insanların ən mühüm ixtiralarından biri olan ox və yay meydana gəlir. Şübhəsiz, ox və yayın kəşfi insanların min illər boyu əldə etdikləri bir çox vərdişlər sayəsində, müxtəlif texniki üsullara bələd olmaları nəticəsində mümkün olmuşdur.”

H.Cəfərov deyir:

“Ox və yayın kəşfi ilə ovçuluq sahəsində əsaslı dəyişiklik yarandı və heyvanları uzaq məsafədən ovlamaq mümkünləşdi. Bununla daha çox ərzaq ehtiyatı əldə etməyə nail olan insanlar eyni zamanda heyvanları əhilləşdirməyə başlayırlar. İlk vaxtlar heyvanları yem ehtiyatı kimi saxlayırdılar. Beləliklə, ibtidai heyvandarlığın əsası qoyulur. Əlbəttə, bu heyvanları hələ ev heyvanları hesab etmək olmazdı. Vəhşi heyvanların əhliləşdirilməsi, heyvandarlığın təşəkkülü və inkişafı çox uzun və mürəkkəb yol keçmişdir. Lakin heyvanların bir qisminin ehtiyat üçün saxlanması və bu işin vərdiş halına keçməsi obyektiv surətdə ibtidai maldarlığın bünövrəsini qoymuşdur. Mezolit dövründə ibtidai maldarlıqla yanaşı, ilkin əkinçilik vərdişləri də təşəkkül tapmışdır. Ət ehtiyatının artması ərzağa olan tələbatı ödədiyindən yabani bitki toxumlarının bir hissəsinin ehtiyat üçün saxlanmasına şərait yaratmış, bu isə öz növbəsində ibtidai əkinçiliyin təşəkkülünə səbəb olmuşdur.”

Hələ qədim Daş dövründə, daha dəqiq desək, 300-700 min il öncə süni od qalamaq və onu uzun müddət yanar vəziyyətdə saxlamaq texnologiyasının kəşf edildiyi ilk ərazi olan Azərbaycan ərazisinin ox və yayın ilk dəfə kəşf edildiyi, itin ilk dəfə əhilləşdirildiyi və ondan ov zamanı ilk dəfə istifadə edildiyi məkan olduğunu Qobustanın Mezolit dövrünə aid petroqlifləri sübut

edir. Bəs, görəsən, bəşər tarixində böyük sıçrayışa səbəb olan bu misilsiz kəşfləri etmiş xalq kim olmuşdur, hansı dildə danışmışdır? Bu suala cavab tapmağa bizə Qobustanın qədim Firuz yaşayış məskənindən tapılan, yaşı təqribən 12 min il olan Mezolit dövrü insanların skletləri yardımçı olur.

Tarixçi alim Kərəm Məmmədov mövzu ilə bağlı yazır:

“Qafqaz ərazisində məskun olan xalqların sayının çoxluğu, onların müxtəlif dil ailələrinə mənsub dillərdə danışması, bölgənin fiziki-coğrafi şəraitinin mürəkkəbliyi və bu mürəkkəbliyin ayrı-ayrı etnosların təcridinə gətirib çıxarması etnogenез proseslərinin öyrənilməsi baxımından Qafqaz ərazisindən əldə edilmiş paleoantropoloji materialın önəmini artırmaqdadır. Qafqaz ərazisində məlum olan ən qədim kəllə sümükləri Qobustandan, Kiçikdaşın atəyindəki “Firuz” mağarasından tapılmışdır. Bu tapıntılar Mezolit dövrünə aiddir. Eyni dövrə aid edilən və eyni morfoloji xüsusiyyətləri daşıyan insan qalıqları Cənubi Azərbaycan ərazisindən də tapılmışdır. Üzün nisbətən ensizliyi və kəllənin nisbətən uzunsovluğu ilə fərqlənən bu tip bütün Qafqaz və Cənubi Azərbaycan üçün təkcə Mezolit dövründə deyil, Eneolit, yəni Mis-daş və Tunc dövrlərində də xas olmuşdur. Bu insan tipi elm aləmində “kaspi” və ya “oğuz” tipi adlanır və öz parametrlərinə görə Azərbaycan türklərinin antropoloji tipinə uyğundur və digər qonşu xalqların göstəricilərindən əsaslı surətdə fərqlənir.”

Mezolit, yəni Orta Daş dövrünün son mərhələsi üçün uzunluğu iki metrə çatan böyük öküz təsvirləri xarakterikdir. Bu rəsmlər konturlu xətlərlə, əsasən realistik səpgidə işlənmişdir. Onlardan yuxarı mərtəbədə yerləşmiş 42 №-li daşın şərq tərəfindəki və 29 №-li daşın mağara divarında cızılmış öküz təsvirlərini göstərmək olar. Bu təsvirlərdə sözügedən heyvanların güc və əzəməti ifadə edilmişdir.

Tarixçi alim İ. Avşarov yazır: *“Azərbaycan ərazisindən tapılan maddi mədəniyyət abidələri üzərində təsvir edilən heyvan rəsmləri və zoomorf elementlər qədim mifologiyada xüsusi yerə sahibdirlər. Təbii ki, bu, heyvanat aləminin*

ibtidai insanların həyatlarında oynadığı rolla bağlıdır. Təsadiüfi deyil ki, bəzi heyvanlar qədim tayfa və qəbilələrin totemi kimi çıxış etmişlər.

Məlum olduğu kimi, oğuzlar çox qədim və zəngin mədəniyyətə sahib olmuşlar. Tarixçi-etnoqraf Qoşqarlı özünün “Azərbaycanlıların maddi mədəniyyəti” adlı əsərində “Oğuznamə”yə istinad edərək oğuzların mifik ulu əcdadı olan Oğuz xanın Ayla Öküzün izdivacından doğulduğunu qeyd etmişdir. Elə bu səbəbdən də son Tunc-Erkən Dəmir dövrləri abidələrindən əldə edilmiş tunc kəmərlərin üzərində təsvir edilən öküz başlarının buynuzları aypara formasında təsvir edilmişdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın qədim sakinlərinin inanc sistemində öküzə inam xüsusi yer tutmuşdur. Bu baxımdan Xocalı-Gədəbəy abidələrindən üzə çıxarılan fiqurların bir çoxu məhz öküz başı formasındadır. Belə fiqurlar Cənubi Azərbaycan və şimali Qafqaz ərazisindən də tapılmışdır. Rus alimi Avdeyevin fikrincə, öküzə inam ən qədim zamanlardan Qafqaz və Şərqdə geniş yayılmışdı. Azərbaycan ərazisində hətta öküzün xüsusi hörmət və təmtəraqla dəfn edilməsi halına da rastlanmışdır. Mə-

sələn, arxeoloq Resler Xocalı kurqanında apardığı qazıntılar zamanı belə bir məzara rast gəlmişdir. Burada dəfn edilmiş öküzün başına bütöv ayın rəmzi olan dairəvi disk bərkidilmişdi.”

Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, 2010 – cu ildə Oğuz rayonu ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı üzündə qızıldan öküz maskası taxılmış bir skelet də tapılmışdır. Marafıdır ki, Tolstov, Bernştam və Bekmıradov kimi tanınmış türko loq alimlər oğuzların ən qədim zamanlarda öküzə totem münasibəti bəslədiklərini söyləmişlər. Alimlər bu halda “Oğuznamə”də yer alan aşağıdakı sözlərə istinad etmişlər:

“Olsun dedilər. Onun anqağusu budur.”

“Oğuznamə”nin uyğur versiyasının birinci səhifəsinin birinci sətirində deyilən bu sözlərdən sonra göy öküz təsvir edilmişdir. Bu göy öküz oğuzların əcdadı Oğuz xanın şəkli, daha dəqiq desək, anqağusu, yəni ideoqrafik işarəsi kimi təqdim edilir. Bu şəkil əsərə sadəcə bir illüstrasiya kimi qəbul edilə bil-

məz. Çünki o, mətnin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir və Oğuz xanın mətndəki sözlü təsviri ilə üst-üstə düşmür. Mətdə Oğuz xanın sözlü təsviri fərqlidir:

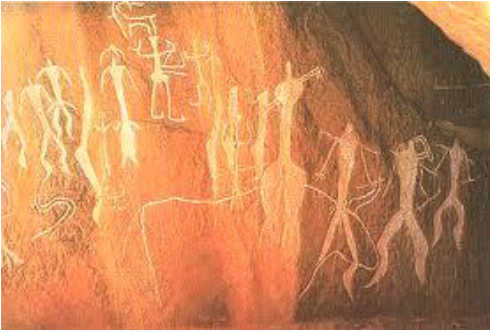
“Yenə günlərin bir günü Ay kağanın gözləri yaradı, bir oğlu oldu. Bu oğlanın üzü göy idi. Ağzı atəş kimi qırmızı, gözləri ala, saçları, qaşları qara idi. Gözəllikdə mələkdən də gözəl idi...”

...Ayağı öküz ayağına, beli qurd belinə, kürəyi samur kürəyinə, köksü ayı köksünə bənzəyirdi.”

Gördüyümüz kimi, sözlü təsvirdə söhbət oğlan uşağından gəlir və onun xarici görünüşü şəkildəki təsvirdən əsaslı surətdə fərqlənir. Deməli, bu halda öküz təsviri “Oğuz” antroponiminin sadəcə ideoqrafik ifadəsidir. Elə bu səbəbdən də Əbülfəz Hüseyni və Zelik Yampolski kimi alimlər Qobustandakı öküz təsvirlərini oğuzların ulu babalarının cızdıqlarını söyləmişlər. Burada söhbətin məhz

piktoqrafik yazıdan, yəni şəkil-yazıdan getdiyini elm aləmində şərti olaraq “7 gözəl” adlanan petroqlif də sübut etməkdədir.

Fikrimizcə, şərti olaraq, “7 gözəl” adlanan bu piktoqramda böyük öküz təsvirinin fonunda 8 qadın təsvir edilmişdir. Burada öküz oğuz xalqını, 8 qadın isə 8 oğuz soyunu təmsil etməkdədir. Nəzərə alsaq ki, ilk soybirləşmələri məhz Mezolit dövründə formalaşmışdır və bu birliklərdə birləşən soyların başında qadınlar dururdu, tam cəsarətlə deyə bilərik ki, burada söhbət 8 oğuz soyunun birləşməsini ifadə edən böyük bir qəbilədən, daha doğrusu bu qəbilənin özünü ifadəsindən gedir.

Orxon-Yenisey mətnlərində Üçok, Onok, Onuyğur, Otuztatar, Üçoğuz, Altıoğuz, Doqquzoğuz, Üçkarluq və sairə soybirləşmələri ilə birlikdə Səkkizoğuz soybirləşməsindən də söhbət açılmaqdadır. Beləki, “Mo-yonçur” abidəsinin şərq

tərəfində belə bir cümlə yer almaqdadır:

“Səkkizoğuz, Otuztatar qalmadı gəldi...”

İlk Azərbaycan petroqramlarını, yəni şəkil-yazılarını Qobustanın qədim rəssamları yaratmışlar və bu, Orta Daş, yəni Mezolit dövründə baş vermişdir. Bu proses sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Tanınmış arxeoloq H.Cəfərov bu barədə belə yazır:

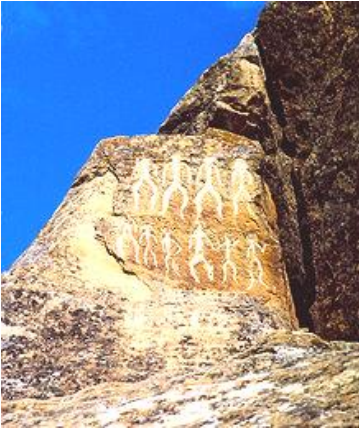
“Qobustanın Mezolit dövrü qayaüstü rəsmlərinin ibtidai incəsənətin və əhalinin dini görüşlərinin, xüsusən ovsun-totem inanclarının öyrənilməsində əhəmiyyəti çox böyükdür.”

Qobustanın Böyükdaş qayalıqlarında çoxlu mağara vardır. Mezolit dövrünün petroqlifləri, əsasən, bu mağaraların ətrafındakı və daxilindəki qayalarda həkk olunmuşdur. Bu qayalar qədim rəssamların, bir növ, qədim “rəsm qalereyası”dır.

Böyükdaşın yuxarı mərtəbəsindəki bu “qalereya”da əzəmətli ovsunçuların surətləri, bir cərgədə rəqs edən adamların rəsmi,

gizləncəklər – müqəvvalar, gizləncəklərdən istifadə edərək ov edən iki ovçu (3 №-li mağara, 45 №-li daş), vəhşi atların qovularaqlar tələyə salınması (3 №-li mağara, 45 №-li daş) və bu kimi dəyərli təsvirlər gözə dəyməkdədir.

Böyükdaşın 3 №-li mağarasındakı 45 №-li daşın üzərindəki təsvirdən də görüldüyü kimi, xalqımızın bu günə qədər sevə-sevə ifa etməkdə olduğu yallı rəqslərini ulu babalarımız hələ ən azı 12-14 min il əvvəl ifa etməyə başlamışlar. Bu isə o deməkdir ki, rəqs mədəniyyətimizin kökləri ən azı Mezolit dövrünə qədər uzanır. Elə təsviri sənətimizin kökləri də eyni dövrlərə qədər uzanıb gedir.

Qayalarda nisbətən dərin qazılmış ovçuların böyük fiqurlu siluet şəkilli təsvirləri ilk Mezolit dövrü rəssamlarının yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Belə rəsmlərdən ibarət böyük bir təsvir kompozisiyası Böyükdaşın yuxarı mərtəbəsində, 29 №-li daşın şimal tərəfində qazılmışdır. Kompozisiyanın mərkəzi hissəsində göstərilən ovçuların siluet şəkilli təsvirləri sxematik və şərti xarakter daşıyır, qulaq, burun, göz, ağız və sairə hissələr göstərilir. Bu rəsmlər təxminən natural böyüklükdədir. Buradakı insan fiqurlarının təsvirində nisbət və sairə realistik xüsusiyyətlər gözlənilməmişdir. Buna baxmayaraq, qədim rəssamlar ovçuların üç baxımdan — ön, yan və arxa tərəfdən təsvir edilməsinə çalışmışlar. Bunu kamanların tam və yarımcıq şəkildə təsvir edilməsindən anlamaq olur. Arxa tərəfdən göstərilmiş ovçuların kamanları bütövlüklə, ön tərəfdən rəsm edilmiş ovçuların kamanlarının isə ancaq kənar ucları təsvir edilir. Bundan başqa bu təsvirlərdəki kamanların yönəri də bir-birinin əksinə olan diaqonal xətlər istiqamətindədir. Arxa tərəfdən rəsm edilmiş ovçuların cinsi əlamətləri də bir qayda olaraq göstərilir. Buradan aydın olur ki, qədim rəssamlar insanların ön və arxa baxımdan rəsm edilməsinə ancaq bu yolla

nail ola bilmişlər. Mezolit rəssamlarının bu nailiyyətini nəzərə alaraq həmin daşın petroqliflərinə diqqətlə baxdıqda aydın olur ki, burada çevrə boyu düzülmüş ovçular təsvir edilmiş, dairəvi kompozisiya yaradılmışdır. Ona görə də bu petroqlif ibtidai rəsm xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, Mezolit dövründə yardılmış müəyyən kompozisiya tərtibatına malik çoxfiqurlu, monumental xarakterli nadir təsviri sənət əsəri kimi çox qiymətlidir.

Sənətsünas alim Nəsir Rzayev sözügedən petroqlif barədə yazır:

“Həmin petroqlifin mərkəzi hissəsində insan təsvirlərinin ayrı-ayrı fraq-mentlərinə bənzər rəsmlər görünür. Onlar bir necə ovçunun profildən primitiv şəkildə qazılmış təsvirləridir. Bu yarımçıq və anlaşılmaz rəsmlər qədim rəssamların yaradıcılıq axtarışlarında çox cəsarətli bir addım idi.

Petroqlifdə göstərilən ovçuların əllərindəki daş bıçaqlar və çiyinlərindəki kamanlar Mezolit dövrünün xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Bu dövrün yetişdirdiyi təsvir motivlərindən biri də insan fiqurlarında əl və ayaqların statik və standart vəziyyətdə verilməsidir. Əksər hallarda ovçuların qolları yanlara doğru açılmış halda, qıçları isə yarımöküklü vəziyyətdə təsvir edilir. Bu təsvir motivləri qanun şəklini alaraq sonrakı dövrlərdə də təkrar edilmişdir.

Petroqlifin mərkəzində görünən ovçunun qıçları öz kobudluğu ilə diqqəti çəkir. Bu onunla izah edilir ki, rəssam ovçunu heyvan dərisindən enli şalvar geymiş vəziyyətdə təsvir etməyə çalışmışdır”.

Qobustan təsvirlərindən görüldüyü kimi, əcdadlarımız ən azı Mezolit dövründən, e.ə. X-VIII minilliklərdən etibarən şalvar geymişlər. Halbuki, istər qədim Misir və Çin, istər qədim hind və fars, istərsə də qədim Aşşur-Babil və Roma-yunan təsvirlərində eyni hala rast gəlmirik. Yalnız qədim fars təsviri sənət abidələrində ulu babalarımız midiyalılar və saklar şalvarlı təsvir edilmişlər. Bu isə o deməkdir ki, şalvar, eləcə də bir çox digər geyim

növləri türklərdən digər xalqlara keçmişdir. Bunu əldə olan çoxsaylı yazılı mənbələr, o cümlədən qədim yunan və Çin mənbələri də təsdiqləyir. Maraqlıdır ki, şalvar və digər geyim növləri ilə bərabər bizdən başqa xalqlara həmin əşyaların adları da keçmişdir. Bununla əlaqədar filoloq Minəxanım Təkləli yazır:

"... "Tarixən türklərlə və onların mədəniyyəti ilə daim əlaqədə olan Rusiyada" (N.Dimitriyev) onların məişətində milli geyimlərimiz mühüm yer tutmuşdur. Rus dilində tez-tez rastlaşdığımız çalma, başlık, başmaq, papaxa, şarovar (şalvar), arxaluk, kebenyak (kəpənək – yapıncı) xalat, kaftan, kuşak, baf-ta, atlas, kumaç (qumaş), kanaus (qanovuz), kamka (kəmxə), kaytan və s. bu kimi onlarla türkizmlər – Dədə Qorquddan bəri dilimizdə işlənən mədəni terminlər buna yaxşı sübut ola bilər."

R.A.Yunaliyev özünün "Tyurkizmi v russkom yazıke" kitabında bildirir:

"...Rus dilində alt və üst geyim adlarını bildirən qırxdan yuxarı türk sözləri, otuzdan yuxarı paltar-geyim elementi adları, bəzək əşyaları, qırxdan çox baş geyimlərinin adları qeydə alınmışdı."

Əgər tədqiqat aparılırsa, eyni hala gürcü, erməni, fars və b. qonşu xalqların dillərində də rast gəlinəcəyi şübhəsizdir. Konkret olaraq, "şalvar" termininə gəlincə, bu termin həmin dillərdə bu gün də işlənir, ya da nə zamansa işlənmişdir. Bu kəlmə ilə bağlı Minəxanım Təkləli yazır:

"Şalvar türk dilindən ukrayna dilinə, buradan da rus dilinə keçmişdir... Fikrimizcə şalvar/şarovar rus dili ilə türk dilinin əlaqəsinin daha qədim dövrünə aiddir."

Alim Murad Aciyə istinadən bildirir ki, atlı həyat tərzini üçün türklərin düşünüb tapdığı xüsusi paltar " şalvar" və dünyada ilk uzunboğaz çəkmə (sapoq) da türk sözləridir.

1.3. Pratürklər Neolit və Eneolit dövründə

Neolit dövrü Azərbaycanda eramızdan əvvəl VII minilliyin əvvəllərindən başlamış və VI minilliyə qədər davam etmişdir. Neoliti, yəni yeni Daş dövrünü başqa dövrlərdən fərqləndirən

əsas xüsusiyyət bu dövrdə əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətinin əsaslı surətdə təşəkkülü və inkişafı ilə bağlıdır. Bu dövrdə insanlar istehsal mədəniyyətini mənimsəyir, təbiətdə hazır şəkildə mövcud olmayan yeni materialların istehsalına başlayır. Toxuculuğun kəşfi və gil qabların hazırlanması istehsalda xüsusi yer tutur. İlk vaxtlar toxuculuq materialı qismində gicitkan, kətan və sairə kimi yabanı texniki bitkilərdən istifadə olunurdu.

Neolit dövründə əhali oturaq həyat sürmüş, ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul olmuşdur. Əmək alətləri, əsasən, çaxmaqdaşından hazırlanır və bıçaqlar, iskanə və deşici alətlər üstün yer tuturdu. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq, xüsusilə istehsal təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar yeni alətlər meydana gəlirdi. Daş toxaxa və oraq kimi alətlərdən əkin-biçində geniş istifadə olunurdu.

Gəncə yaxınlığındakı Gillidağ adlı yerdə qədim çaxmaqdaş istehsalı ilə bağlı izlər, istehsal tullantıları və çoxlu hazır məhsullar tapılmışdır. Burada daş balta, çəkic və müxəlif lövhələrə daha çox təsadüf edilmişdir. 133 №-li düşərgədən çaxmaqdaşından bıçaqvari lövhələr, qaşovlar, daş toxaxa, dəvəgözüdən əmək alətləri aşkar olunmuşdur. Bu alətlərdən təsərrüfatın müxtəlif sahələrində və məişətdə, Damcılı mağarasından tapılmış ağzı dişli və pardaqlanmış lövhələrdən isə biçində istifadə edilmişdir. Toxuculuq və saxsı qablar istehsalı ilə bağlı sahələrin meydana gəlməsi əcdadlarımızın həyatında mühüm rol oynamışdır. Saxsı qablar istehsalı ərzaq məhsullarının saxlanılmasını asanlaşdırmış, məişətin bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklərə şərait yaratmışdır. Saxsı qablar 133 №-li Gəncəçay düşərgəsində, Təbriz yaxınlığındakı Yanıqtəpə və Urmiya gölü yaxınlığındakı Firuztəpə abidələrinin müvafiq təbəqələrindən daha çox məlumdur.

Yuxarıda söylənilənlərdən məlum olduğu kimi, əcdadlarımız ən azı Mezolit dövründən ovçuluqda ox və yaydan, eləcə də itdən istifadə edir, ən azı Neolit dövründən isə qab-qacaq istehsalı, əkinçilik, maldarlıq və toxuculuq sənəti ilə məşğul olurdular. Təsadüfi deyil ki, bütün bu sahələrə aid türk dillərində onlarla, bəlkə də yüzlərlə söz və termin yaranmış, onların böyük əksəriyyəti dövrümüzdə də işlənməkdədir. Üstəlik də bu termin-

lərin bir qismi qonşu xalqların dillərinə də keçmişdir. Özü də bu, çox qədimlərdən başlanmışdır.

Dilçi alim İ.Məlikov yazır:

"Ön Asiyanın qədim dillərindən olan xatt dilində tərtib edilən və eradan əvvəl 3-2-ci minilliklərdə qələmə alınan mətnlər ilk dəfə Qroznı və Forrer tərəfindən öyrənilmiş, daha sonra isə bu işi İohannes Fridrix, Laroş, Kemmenhuber, Dyakonov, Dunayevskaya və başqaları davam etdirmişlər. Sözügedən dilin leksik fondunda türkcə ilə ortaq olan bir sıra sözlərə təsadüf olunur ki, bu da həmin etnosların hələ Tunc dövründə Kiçik Asiya ərazisində çox yaxın ictimai-siyasi, mədəni və iqtisadi əlaqədə olduqlarını göstərir."

Alimin ortaya çıxardığı paralellər içində "takkıl" (taxıl) və "tek" (tik, tikmək) kəlmələri diqqəti çəkir ki, bu faktlar xatların hələ e.ə. III-II minilliklərdə taxılçılığı, yəni əkinçiliyi, eləcə də toxuculuq sənətini türklərdən öyrəndiklərini və bu sahələrlə bağlı terminləri də onlardan aldıklarını göstərir.

Hazırda rus dilində işləməkdə olan "luk" (yay. "Ox" sözündən yaranıb), "oxo-ta" (ov. "Ox at" ifadəsindən törəyib), "obla-va" (ovlama), "sobaka" (it. "Söbək // köpək"), tovar (davar), koza (keçi , quzu), "baran" , "arxar" , "buqay" və s. bu kimi ovçuluq və heyvandarlıq terminləri, eləcə də əkinçiliklə bağlı "bul-qur" (bulğur, buğda yarması), "kurluq" (yabanı qarabuğda), "burçaq" (mərcimək, qırmızı no-xud), "baxça", "soxa", (toxa) və s. kimi terminlər deyilənlərə gözəl misaldır.

Nəsir Rzayev yazır:

"Qobustanın yeni Daş dövrünə aid petroqliflərində düz xətlərə çox tez-tez rast gəlinir. Misal üçün Böyükdaşın aşağı mərtəbəsindəki 2 №-li daşda cızılmış gizləncək təsvirində bu xüsusiyyətləri görürük. Bu sxematik, şərti şəkildə verilmiş rəsmdə gizləncəyin gövdəsi və başı düz xətlərlə və onların birləşməsindən yaradılmış bucaqlarla bəzədilmişdir. Rəsmdən görüldüyü kimi, bu gizləncək – yalançı heyvan fiquru əvvəllər rast gəldiyimiz müqəvvalardan həm həcmi, kiçikliyi, həm də vəziyyəti ilə fərqlənir. Bu petroqlif eramızdan əvvəl VII minilliyə

aiddir. Bu dövrə aid balıq təsvirinə Böyükdaşın yuxarı mərtəbəsində, 104 №-li daşda rast gəlirik. Bu petroqlifdə balıq siluet şəklində, realistik səpgidə işlənmişdir. Bu təsvir Neolit dövründə Azərbaycan ərazisində balıqçılığın inkişafından, yeni bir təsərrüfat sahəsinin yaranmasından xəbər verməkdədir.”

Maraqlıdır ki, dilimizdə balıqçılıqla da bağlı onlarla təmiz türk kəlmələri işlənərkəndir və onların bir çoxu qonşu xalqların, o cümlədən rus dilinə də keçmişdir. Məsələn, Minəxanım Təkləli onlardan bir neçəsi barədə öz kitabında söz açmaqdadır: sazan, sudak, şamaya//şamayka, çikamas, kefal, kutum, balamut, karas, kamsa, karanqıç//kurlanqıç, yastık (kürünün qılaflı), bakla, barbuk, çebak, və s. Bu baxımdan fars dilində işlənən " ozonboron" (uzunburun), "kefal" kimi türk balıq adları da maraqlıdır.

Eramızdan əvvəl VI minillikdən başlayaraq Azərbaycanda Neolit dövrünü

Eneolit, yəni Mis-Daş dövrü əvəz etdi. Eneolit dövrü istehsal təsərrüfatının əsaslı surətdə formalaşması və sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu dövrü tarixin əvvəlki dövrlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri həmin dövrdə məişətdə daş məmulatları ilə yanaşı, metaldan istifadə olunmağa başlanmasıdır.

Arxeoloq Rəşid Göyüşov deyir:

“Bəşər tarixində ilk kütləvi metal olan misin kəşfi ilə başlayan Eneolit dövrü eramızdan əvvəl VI-IV minillikləri əhatə edir. Mis yumşaq metal olduğundan daş alətləri bütünlüklə sıradan çıxara bilmədiyi üçün sözügedən dövrə Mis-Daş dövrü deyilir.

İnsanlıq tarixinin inkişafında misli görünməmiş dəyişikliklər döğuran bu dövrdə cəmiyyətin ictimai inkişafında xüsusi irəliləyiş müşahidə olunur. Əkinçilik və maldarlıq daha da inkişaf edir, tayfalararası əlaqələr genişlənir, sinifli cəmiyyətlər üçün zəmin yaranır. Misdən ilk dövrlərdə soyuq döymə üsulu ilə xırda alətlər: bıçaqlar, iynələr, bizlər və sairə, həmçinin bəzək əşyaları hazırlanmışdır. İnsanlar mis külçəsinə əvvəllər daşın bir növü kimi baxmışlar. Bu külçələrin daşdan fərqləndiyi onlara yalnız VI minilliyin sonlarında məlum olmuşdur. Misin yüksək istidə əriməsi, müxtəlif formaya düşməsi, soyuyarkən yenidən

bərkiməsi və sairə daşdan fərqləndirilməsinə əsas vermiş, ondan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməsinə imkan yaratmışdır.”

Alimlər bütövlükdə Eneolit dövrünün 5 xarakterik xüsusiyyəti qeyd edirlər: 1. Təsərrüfatın digər sahələrinə nisbətən toxa əkinçiliyinin Eneolit dövründə daha da üstünlük təşkil etməsi; 2. Çaxmaqdaşdan hazırlanmış alətlərlə yanaşı, mis alətlərin də meydana gəlməsi; 3. Möhrədən tikilmiş qəbilə evlərinin mövcud olması; 4 Ana nəslə üçün xarakterik olan gil qadın heykəllərinin yaranması; 5. Fırça ilə naxışlanmış gil qabların hazırlanması.

Bütün bu əlamətləri Azərbaycanın Eneolit dövrü abidələrində tam təfərrüatı ilə izləmək mümkündür. İndiyədək Azərbaycanda Eneolit dövrünə aid oturaq əkinçi tayfalara məxsus 60-dan çox yaşayış məskəni aşkar olunmuşdur. Bunlardan Naxçıvan ərazisindəki I Kültəpə abidəsi, Mil-Qarabağdakı İlanlıtəpə, Çalağantəpə, Qaraköpəktəpə, Zərgərtəpə, Meynətəpə, Çalirtəpə, Şəkəryalı, Muğan düzündəki Əlikömək təpəsi, Sulutəpə, Üçtəpə, Mişarçay, Qurudərə, Kür çayının sağ sahilində, Qazax rayonu ərazisində I Töyrətəpə, Şomutəpə, Babadərviş, Qarğalar təpəsi və sairə çox zəngindir.

Eneolit dövrünün yaşayış məskənləri, əsasən, hündür təpələr formasında olub müxtəlif ölçülüdür. Bu məskənlərə həm düzən, həm də dağətəyi zonalarda təsadüf edilir. Həmin məskənlər mədəni təbəqələrin qalınlığı ilə səciyyələnir. Bu isə özlüyündə oturaq həyat tərzinin güclü olması ilə bağlıdır.

Azərbaycanda qədim oturaq əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətini öyrənmək üçün mövcud abidələri tədqiqatçılar iki qrupa bölürlər. Naxçıvanda öyrənilmiş I Kültəpənin alt təbəqəsi, Mil-Qarabağ və Muğan düzlərindəki yaşayış məskənləri birinci qrupa aid edilir. İkinci qrup abidələrə Kiçik Qafqaz dağ silsiləsi ilə Kür çayı arasında yerləşən yaşayış məskənləri daxildir.

Yaşayış sahələri 0,5-2 hektar ərazini əhatə edirdi. Eneolitə ilk mərhələsində evlər möhrə və ya kərpicdən dairəvi formada tikilirdisə, son mərhələdə dördbucaqlı evlər də tikilməyə başlamışdır. Bundan başqa qazma tipli evlər də mövcud olmuşdur. Yaşayış binaları 10-15 kvadratmetr, bəzən 24-28 kvadratmetrə kimi sahəyə malik, təsərrüfat tikililəri isə kiçik ölçülü idi. Vahid planda deyil,

pərakəndə halda tikilən yaşayış binalarının davamlılığını artırmaq üçün evlərin divarlarının qarşısında xüsusi dayaqqlar hörülürdü.

Eyni dövrə aid eyni mədəniyyətin izlərinə Şərqi Anadolu və Cənubi Azərbaycanda da rast gəlinmişdir. Bu baxımdan cənubda Urmiya gölü bölgəsində və

Təbriz yaxınlığında öyrənilmiş Yanıqtəpə, Dolmatəpə, Göytəpə, Anadoludakı Çatal-Hüyük və sairə Eneolit dövrü məskənlərini misal çəkmək mümkündür.

H.Cəfərov deyir: *“Həmin dövrdə gön-dəri emalı və bununla bağlı sahələrin də inkişaf etməsi nəticəsində aşılınmış dəridən ayaqqabı, paltar və sairə də hazırlayırdılar.”*

Maraqlıdır ki, dilimizdə işlənən başmaq sözü məhz bizim dilimizdən İran, Dağstan və slavyan xalqlarının da dillərinə keçmişdir. Bu isə dəridən tikilmiş ilk başmaqları ilk istehsal və istifadə edənlərin məhz türklər olduğunu sübut edir.

H. Cəfərov davam edir: *“Hələ Eneolit dövründə təşəkkül tapmış toxuculuq sənəti daha da inkişaf etmişdi. Azərbaycanın bir sıra Eneolit abidələrindən – Kültəpə I, Hacı Firuz, İlanlıtəpə, Babadərviş, Leylatəpə və sairə abidələrdən tapılmış iy ucları, habelə Əliköməktəpəsindən tapılmış saxsı qabın səthində qalmış toxuma izi bunu sübut edir.*

Eneolit dövrü ev sənətkarlığının müxtəlif sahələri içərisində dulusçuluq daha kütləvi istehsal xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. Neolit dövrünün bəsit və kobud qablarından fərqli olaraq Eneolit dövründə istehsal olunmuş saxsı qablar həm forma, həm də hazırlanma texnologiyasına görə diqqəti cəlb edir. Əhalinin artan tələbatına uyğun yeni qab növlərinin istehsalı mənimsənilirdi.

Onların davamlılığını artırmaq və keyfiyyətini yüksəltmək üçün yeni texniki üsullardan istifadə olunurdu. Bu dövrdə ən mühüm yeniliklərdən biri saxsı qabların bişirilməsi üçün dulus kürələrinin meydana gəlməsidir. Kültəpə, Şomutəpə, İlanlıtəpə, Əliköməktəpə, Çalağantəpə yaşayış məskənlərində dulus kürələri qalıqlarına da çox təsadüf edilmişdir. Burada dulus kürələri, əsasən, iki qatlıdır. Alt qatda ocaq qalanır, üst qatda

isə saxsı qablar yığılmuş. Əliköməktəpə və Leylatəpə abidələrində dulus kürələri yaşayış yerinin kənarında cəmlənmişdi.

Tədqiqatçıların fikrincə, bu faktı eramızdan əvvəl 5-ci minilliyin axırı və 4-cü minilliyin əvvəllərində meydana çıxan "icma sənətkarlığının" varlığı kimi qiymətləndirmək lazımdır. Maraqlıdır ki, bu abidələrdə tapılmış saxsı qabların bir qismi sadə quruluşlu dulus çarxında hazırlanmışdır."

Öncələr elə hesab edilirdi ki, Azərbaycanda dulus çarxı yalnız Son Tunc dövründən tətbiq edilməyə başlamışdır. Dulus çarxının kəşf və ilk dəfə tətbiq edildiyi yerin isə qədim Şumer ərazisi olduğu hesab edilirdi. Ölkəmizin ərazisindən əldə edilmiş arxeoloji tapıntılar dulus çarxının ilk dəfə kəşf edilib, tətbiq edildiyi məkanın məhz Azərbaycan ərazisi olduğunu söyləməyə əsas verir və bu, məhz Son Eneolit dövründə baş vermişdir. Maraqlıdır ki, qədim yunan müəllifləri dulus çarxının kəşfini iskitlərə, başqa sözlə, türklərə aid etmişlər. Məsələn, Posidoniy və Seneka saxsı qabların hazırlanmasında istifadə olunan dulus çarxını iskit Anaxarın icad etdiyini yazmışlar.

Tarixçi alim Hidayət Cəfərovun yazdığına görə, həm ilk gil qabların istehsalı, həm də ilk toxuculuq məhsulları təqribən eyni dövrdə ortaya çıxmışdır. Alim yazır ki, ilk gil qab istehsalı texnologiyası da toxuma sənəti ilə birbaşa bağlı idi. Yəni öncə samandan qabın forması toxunur, sonra isə onun üzərinə gil çəkilirdi. Maraqlıdır ki, bu ilkin texnologiya türk terminologiyasında da çox maraqlı bir şəkildə öz əksini tapmışdır. Məsələn burasındadır ki, əski türk dilində "əyirmək", "əyirilmiş sap", "saman" "zülfi", "tel" kimi mənalara gələn "küzük", "küzək" sözləri, eləcə də "toxuculuq aləti" mənasında olan "küzək" ifadəsi olmuşdur. Bundan başqa bu gün Azərbaycan dilində "kuzə" (dolça, su qabı) şəklində işlənməkdə olan bir "küzəc" sözü də olmuşdur ki, gil qabların xüsusi bir növünün adıdır. "Kasa" sözü də eyni qəbildəndir. Bütün bu sözlərin semantik bağlılığı göz qabağındadır və bu bağlılıq sözügedən ilkin texnoloji prosesin türklərə məxsus kəşf olduğunu sübut etməkdədir. Belə olmasa idi, bir texnologiyadan digərinə keçid və onlar arasındakı bağlılıq dilimizdə özünü bu qə-

dər qabarq şəkildə göstərməzdi. Maraqlıdır ki, "küzəc" // "kuzə" və "kasa" kəlmələri İran dillərinə, o cümlədən fars dilinə də keçmişdir.

Mütəxəssislər toxuculuq sənətinin başlanğıcını məhz Neolit, yəni Yeni Daş dövrü ilə bağlayırlar. Xalçaçılıq sənətinin də məhz həmin dövrdə formalaşmağa başladığı hesab edilir. Nəzərə alsaq ki, ilk kömürlənmiş xalça qalıqlarının və gil qablarda əksi qalmış toxuma izlərin tapıldığı yer Şərqi Anadolu və Azərbaycan ərazisidir, bu ərazilərdən tapılan keramika və divar naxışları ilə türk xalça naxışları eynilik təşkil edir, eləcə də elmə məlum ilk xalça e.ə.V əsrə və qədim türklərə aid Pazırık kurqanından tapılmışdır, tam qətiyyətlə söyləmək olar ki, bu sənətin də baniləri əcdadlarımız olmuşlar. Bunu xalçaçılıqla bağlı terminologiya da tam təsdiq edir. Bu barədə bir qədər sonra söhbət açacağıq.

Xalçalardan və xalçaçılıqdan söhbət açan ilk yazılı mənbələrə gəlincə, onlar erkən orta əsrlərə aiddir və onların, demək olar ki, hamısında Sasanilər dövründən və fars-Sasani şahlarının saraylarından söhbət açılır. Bu da bir çoxlarında sözügedən sənətin farslar və İranla bağlı olduğu barədə yanlış təsəvvür yaratmışdır.

Sözügedən mənbələrin, demək olar ki, hamısı barədə Lətif Kərimovun "Azərbaycan xalçaları" kitabının ikinci cildində ətraflı məlumat verildiyindən onları təkrar etmək istəmirik. Fəqət Lətif Kərimovun gözdən qaçırdığı çox qiymətli bir yazılı mənbə də bulunmaqdadır ki, məhz həmin mənbə fars-Sasani şahlarının öz saraylarını bəzədikləri və qiymətli hədiyyə kimi ərməğan etdikləri toxuculuq məmulatlarının məhz türklərə aid olduğunu birmənalı şəkildə sübut edir. Söhbət Feofilakt Simokattanın qələmə aldığı çox önəmli bir məlumatdan gedir. Həmin məlumatdan belə aydın olur ki, Sasani şahı II Xosrov Suriyadakı məbədlərin birinə hun əl işi olan ipək toxuma məmulatı hədiyyə etmişdi. Hadisə VI əsrin sonları - VII əsrin əvvəllərində baş vermişdir. Lətif Kərimovun misal çəkdiyi mənbələrdə də məhz həmin dövrlərdən söhbət açılır. Azərbaycanda xalçaçılıqla bağlı ilk yazılı mənbələrə gəlincə, onlar sonrakı əsrlərə aiddir və bu mənbələr də sözügedən müəllifin sözügedən kitabında yer almaqdadır.

İndisə bilavasitə xalçaçılıqla bağlı terminologiyaya keçək. Öncə qeyd edək ki, fars və digər İran dillərində əksər xalça növləri "fərş" adlanır ki, bu kəlmə də ərəb kəlməsidir və mənası "ev əşyası" deməkdir. Ərəblər bu kəlmə ilə bütün ev əşyalarını ifadə edir, bu sözü ərəblərdən almış farslar isə yalnız xalça-palaz mənasında işlədirlər. Eyni zamanda, türk mənşəli "qalı" və "qalıçə" kəlmələri də yayğındır ki, bu terminlər "qalın" və "qalınça" terminlərinin fars dilində azacıq təhrifi ilə ortaya çıxmışdır.

Avropa dillərində yaygın olan "karpət" kəlməsinə gəlincə isə, bu termin də ayrı-ayrı türk ləhcələrində "qarvud", "karvud", "karpıt", "karpot" kimi adlandırılan və tərəkmələr tərəfindən toxunan xüsusi xalça növünün adından qaynaqlanır. Lətif Kərimovun yazdığına görə, bu kəlmənin əsl "karpot" şəklindədir. O, "kar" (qarışıq) və "pot" (əyrilmiş sap) sözlərindən yaranmışdır ki, hər iki söz təmiz türk mənşəlidir. Bu kəlmə erməni dilinə də "karpət" (xalça) formasında keçmişdir. Elə bu faktlar da bu sənət növünün bilavasitə bizə aid olduğunun əlavə və təkzibedilməz sübutlarıdır.

Maraqlıdır ki, Eneolit, yəni Mis-Daş dövrünün başlamasına səbəb olan misin kəşfi məsələsində də qədim yunanlar birinciliyi iskitlərin, yəni türklərin ayağına yazmışlar. Məsələn, Pliniy Sekund misgərlik sənətinin əsasını iskit xaqanı Lidin qoyduğunu bildirmişdir. Qədim yunanalara görə, ümumiyyətlə, metallurgiyanın kəşfi iskitlərlə, yəni türklərlə bağlıdır. Belə ki, Esxil İskitlər ölkəsini dəmirin doğulduğu ölkə adlandırmış, Mitelenli Hellanik isə ilk dəmir alətləri iskitlərin xaqanı Sansvinin qayırdığını yazmışdır.

Bu yaxın zamanlara qədər rus dilində işlənmiş "bulat" (polad), bu gün də işlənməkdə olan "çuqun" (çuğun) "latun" ("altun" sözündən), eləcə də əksər monqol dilinə keçmiş "timur" (dəmir) və "timuçin" (dəmirçi), fars dilindəki "pulad" (polad) kimi metallurgiya ilə bağlı türkizmlər də metallurgiya sənətinin banilərinin əcdadlarımız olduğunu sübut etməkdədir. Əldə olan məlumatlar türklərin orta əsrlərdə də metallurgiya sahəsində öncül yerə sahib olduqlarını söyləməyə əsas verir. Təkcə İbn Fədlanın haqqında söz açdığı və dəmir ticarəti ilə məşğul olduğunu bildirdiyi türk Təkini yada salmaq kifayətdir.

XI əsr gürcü tarixçisi Leonti Mrovelinin "Kartli çarlarının həyatı" əsərindən bir sitatla bağlı Y.S.Takayışvilinin yazdıqları da çox maraqlıdır:

"Gürcü salnaməsi "Kartlis sxobreba"nın yazdığına görə, buntürklər və ya türklər, başqa sözlə, turanlılar gələcək fars hökmdarı Kayxosrovu və ya Kayxosroyu öz sərhədlərindən çıxarmaq üçün Gürqan, yəni Xəzər dənizindən Kür çayı boyunca yuxarı yürüyərək, Msxetiyə 28 (başqa variantla görə 28000) ailə halında gəldilər. Msxeta mamasxalisi, hökmdarı və bütün kartvellərin, yəni gürcülərin müsaidəsi ilə farslara qarşı mübarizədə öz köməklərini vəd edən buntürklər Msxetidən qərbdə qaya kahalarında yerləşdirildilər. Onların möhkəm istehkama çevirdiyi bu yer nəticədə Sarkine və ya Sarkineti adını aldı ki, mənası "dəmir tapılan yer" deməkdir.

Diqqət edirsinizmi, haqqında söz açılan məkan məhz türklər oraya yerləşdikdən sonra "dəmir tapılan yer" oldu. Bu o deməkdir ki, türklər ora köçər-köçməz dəmir istehsalına başladılar.

Lev Qumilyov da özünün "Qədim türklər" kitabında Göytürklərin tarixlərinin ən başlarında jujanlar üçün dəmir hasil etmək və metal əşyalar yaratmaqla məşğul olduqlarını bildirir.

Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, 2009 – cu idə Tovuz rayonu ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Eneolit dövrünə aid bir abidədən dəmir tapılmışdır ki, bu da Dəmir dövrü ilə bağlı qəbul edilmiş əski təsəvvürləri kökündən dəyişə bilər. O da maraqlıdır ki, T. Kayler – Yanqın haqqında söz açdığı abidələrdən iskit mədəniyyətinin ən qədim nümunələri üzə çıxmışdır və bu fakt Mahan dövlətinin əsas əhalisinin və qurucularının etnik tərkibi barədə tam təsəvvür yaratmaqda və antik yunan müəlliflərinin iskitlərin dəmirin baniləri olduqları barədə söylədiklərini bütünlüklə təsdiqləməkdədir. İskitlərin Azərbaycanın və Avrasiyanın geosiyasi səhnəsində oynadıqları möhtəşəm rol, onların etnik mənsubiyyəti, dili və qədim ədəbiyyatı barədə sonrakı bölümlərdə bir qədər ətraflı məlumat veriləcəkdir.

II BÖLÜM

ƏDƏBİYYATIMIZIN ƏN QƏDİM KÖKLƏRİ

2.1. Eneolit dövrü ağız ədəbiyyatımız

Mis-Daş dövrünün son mərhələsində yeni qab növləri, habelə naxışlanmada yeni üsul və motivlər yaranırdı. Bu yeniliklər Eneolit dövründən erkən Tunc dövrünə keçid mərhələsi üçün səciyyəvidir. H. Cəfərovun yazdığına görə, Azərbaycanın Eneolit əhalisinin həyatında dini ayin və ovsun mərasimləri də müəyyən yer tuturdu. Qarğalar təpəsində kiçik çalada tapılmış və odun təsirindən qaralmış daş topasını tədqiqatçılar quraqlıq zamanı yağış “çağırmaq” mərasimi ilə bağlayırlar.

Böyük rus türkoloqu Lev Qumilyov özünün məşhur “Qədim türklər” kitabında ən qədim zamanlardan etibarən türklər arasında “yada daşı”, yəni cadu daşı adlanan magik daşların köməyi ilə quraqlıq zamanı yağış yağıdırmağın mümkünlüyünə inamın mövcud olduğunu qeyd etmiş və türklərin bu sənətlə məşğul olduqları barədə müxtəlif qaynaqlarda məlumatlar bulunduğunu yazmışdır:

“Yuebanlar haqqında olan rəvayətdə soyuq hava və yağış çağırmağı bacaran cadugərlərdən söhbət açılır. Jujanlarla döyüş zamanı yueban cadugərləri qarlı fırtına çağıraraq düşmənlərin üzərinə göndərmişdilər. Bənzər rəvayəti Turlu Qriqori də nəql etmişdir. Avarların franklarla döyüşü zamanı avar cadugərləri şimşəkli tufan yaratmış, şimşək frank düşərgəsini vurmuş və onlar bunun nəticəsində məğlub olmuşdular. Eyni cadu gücü naymanlara da aid edilmişdir. Rəşidəddin yazır ki, Çingiz xana qarşı döyüşən və başında Camuxanın durduğu soy birləşməsinin cadugərləri də tufan yaratmış, fəqət hesablamada səhvə yol verdiklərindən tufan öz başlarına çaxmışdı.”

Türklərin yağış yağıdırmaq gücünə sahib olan daşlardan istifadə etdikləri barədə bir çox müəlliflərin, o cümlədən Təbəri, Sə-əlibi, Balimi, Firdovsi, Mirxond, Sebos və başqalarının əsərlərində, eləcə də VII əsrin anonim Suriya və X əsr fars anonim mənbələrində çox sayda məlumat olduğunu söyləyən Lev Qu-

milyov daha sonra yazır ki, yalnız Firdovsi bu halı izah etməyə çalışmış və baş verənləri kütləvi hiptnoz kimi şərh etmişdir. Qədim türklərin bu sənəti “yada”, yəni cadu adlandırdıqlarını diqqətə cəlb edən müəllifin bildirdiyinə görə, ayrı-ayrı türk xalqlarında bu inam XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Dilçi alim Firudun Ağasıoğlu yazır:

“Təbərinin yazdığına görə, Həzrət Nuh peyğəmbərin oğlu, türklərin ulu babası hesab edilən Yafəs türk xalqına yağış yağdıran yada daşı vermişdir. Başqa bir rəvayətdə isə həmin daşın türklərə Həzrət İbrahim peyğəmbərdən miras qaldığı bildirilir.”

Türklərin yada daşının köməyi ilə yağış yağdırdıqları barədə məlumat verən müəlliflərdən biri də X əsrdə yaşamış məşhur alim İbn Əl-Fəqih Əl-Həmədanidir. O, ərəb dilində qələmə aldığı “Əxbar əl-buldan”, yəni “Ölkələr haqqında xəbərlər” adlı kitabının “Türklər, onların ölkəsi və bu ölkədəki möcüzələr haqqında” başlıqlı bölümündə mövzu ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişdir:

“Türklər ölkəsinin möcüzələrindən biri də onların köməyi ilə türklərin yağış, qar, dolu yağdırdıqları və istədikləri digər bənzər təbiət hadisələrini meydana gətirə bildikləri daşlardır. Onlarda bu daşlar böyük önəmə sahibdir və geniş istifadə edilməkdədir. Bunu türklərin heç biri inkar etmir, fəqət həmin daşlar doqquz oğuzlar arasında daha çox qiymətləndirilir.”

Müəllifi məlum olmayan, XIII əsrdə fars dilində qələmə alındığı bilinən “Əcaib əd-dünya”, yəni “Dünyanın qəribəlikləri” adlı kitabda da maraqlı bir qeydə rast gəlmək mümkündür:

“Deyirlər ki, Ərdəbildə böyük daş var, əlinlə onu vurduqda xoş səs çıxarır. Quraqlıq düşdüyü zaman bu daş şəhərdən kənara çıxarırlar və o saat yağış yağır. Onu yenidən şəhərə qaytaranda yağış kəsir.”

Xalqımızın ilkin inam və etiqdlarının, ovçuluq, əkinçilik, maldarlıq həyatı ilə bağlı olan bu kimi mifik təsəvvürləri bizə, əsasən, xalq yaradıcılığı nümunələri ilə gəlib çatmışdır. Bu nümunələr improvizə edilmiş formalarda, əksər halda isə türkdilli xalqların poetik yaradıcılığı üçün ənənəvi olan ibtidai ölçü qəliblərində yayılmışdır. Türk boylarının ilkin magik təsəvvürləri-

nin poetikləşməsi , şifahi bədii yaradıcılıqda əks olunması dövrünün məhsulu olan ovsunlar müəyyən mərhələdə ibtidai insanın gündəlik həyatında, həyatı dərk etmə və öz bildiyi kimi idarə etmə prosesində mühüm mövqe tutmuşdur. Zaman keçdikcə, təbiətin sirləri insan üçün açıldıqca ovsun təsəvvürləri də zəifləmiş, bir janr kimi arxaikləşmişdir.

Xalq içərisində uzun müddət quraqlıq olarkən müəyyən "müqəddəs" ocaqlardan götürülmüş daşları ortadan dəlib suya salardılar. Məsələn, Quba – Qonaqkənd zonasında Baba dağdan gətirilmiş daşları suya salıb ipin başını sahildəki ağaclardan birinə bağlayardılar. İpin bağlandığı ağac adətən qarağac və ya fındıq ağacı olmalı idi. Daşlar suya salınarkən xorla oxuyardılar:

*"Daş başım, Yaş oldu
Yaş başım, Üst-başım."*

Sonra daşı suya salardılar. Bu vaxt ovsun oxunardı"

*"Suda daşım, Suda daşım,
Baba daşım, Yaş başım,
Gələr, getməz Yaş oldu
Yağışım. Üst-başım."*

Folklorşünas alim Azad Nəbiyev deyir:

"Məlumdur ki, hələ çox qədimlərdən arası kəsilməz yağışlar zamanı günəşi çağırış mərasimləri xalq arasında geniş yayılmışdı. İbtidai insanlar bu görüşlə bağlı ovsunlar da yaratmışlar. Onlardan biri belədir: Günəşin çıxmasını arzulayan insanlar Baba dağından gətirilmiş daşları ocaqda, küldə basdırar və ocaqda xəşil bişirərdilər. Xəşili ananın ilki çalmalı idi. Ovsunçu basdırılan daşların üstünə közləri yığa-yığa ovsun oxuyardı:

*"Qodu daşı, Qodu kəssin
Odu daşı, Yağışı."*

Sonra qızlar birlikdə oxuyurlar:

*"Budu daşı, Qonaq gəlsin
Bulutların Godu başı,
Kudu daşı, Gətirsin
Bişirmişəm Qızıl günü,
Xəmirəşi. Aparsın*

**Yağışı.
Qodu daşı,
Odu daşı,**

**Qodu kəssin
Yağışı.”**

Qarğalar təpəsindən tapılan ocaq yeri və ocaqdan qaralmış daşlar bu qədim türk inancının köklərinin ən azı Eneolit dövrünə, yəni 6-8 min il öncələrə qədər uzandığını və bu mərasim zamanı oxunan ovsunların da 6-8 min il öncəyə aid poetik nümunələr olduğunu sübut edir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycanda türk xalq teatr sənətinin, ağız ədəbiyyatının və xor ifaçılığının yaşı minilliklərlə ölçülür.

Deməli, şifahi xalq ədəbiyyatımızın tarixi də Qobustanda izlərinə rastladığımız təsviri incəsənətimiz və rəqs mədəniyyətimiz qədər qədimdir. Lakin gerçəkdənmi əcdadlarımızın minillər öncə danışdıqları dil bu gündən bu qədər az fərqlənmiş və 6-8 min il öncə işlənən sözlər günümüzə qədər dəyişmədən gəlib çıxa bilmişdir?

Bu suala, qismən də olsa, dilçi alim Sayalı Sadıqovanın aşağıdakı sözlərində tapırıq. O bildirir:

“İstehsalat prosesinin genişlənməsi, ictimai-iqtisadi həyatın, elmin inkişafı terminologiyanın zənginləşməsində həlləedici amildir. İstehsalatın inkişafı yeni-yeni əmək alətlərinin yaradılması və müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi zərurətini yaradır. Yeni yaradılan və təkmilləşdirilən modellər onların adlandırılmasından doğan ehtiyac zəminində hər bir dilin ayrı-ayrı leksik laylarının inkişafına səbəb olur.

Azərbaycan türkcəsində terminologiyanın təşəkkülü və inkişaf tarixi qədimdir. Tədqiqatçıların müəyyənləşdirdiklərinə görə hələ Eneolit dövründə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, əkinçilik, maldarlıq kimi sahələr aparıcı sahələr olmaqla, onun iqtisadi həyatının əsasını təşkil etmişdir. Bu dövr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixi baxımından bir sıra əlamətdar xüsusiyyətləri ilə diqqəti çəkir.”

Dilçi alim K.M.Musayev haqlı olaraq yazır:

“Söhbət terminologiyadan gedəndə bir çox mütəxəssislər ilk növbədə yazılı ədəbi dilə müraciət edirlər. Halbuki bir çox

sahə terminologiyası yazısı olmayan dillərdə, həmçinin ədəbi dilin yazıyaqədərki dövrlərində də formalaşmışdır.”

Tanınmış dilçi alim Ağamusa Axundovun fikirləri də çox maraqlıdır:

“Ümumiyyətlə, terminoloji tədqiqatlara və termin yaradıcılığına da yenidən qayıtmağa ehtiyac var. Çünki cəmiyyətin tarixində baş verən bütün ictimai-siyasi dəyişikliklər, tarixi hadisə və proseslər dildə öz əksini tapır.”

Eneolit dövründə əcdadlarımızın məişətinə daxil olan yeniliklərdən biri də, artıq qeyd etdiyimiz kimi, saxsı qablar istehsalı olmuşdur. Bəs, görəsən, saxsı qablar kəşf edilməmişdən öncə insanlar müxtəlif ərzaq növlərini, xüsusən də suyu nədə saxlayır və bir yerdən digər yerə necə daşıyırdılar. Quru ərzağı hələ Neolit dövründən məlum olan toxuma səbətlərdə saxlamaq və daşımaq mümkün olsa da, su üçün bu yarırsızdır.

Ən qədim qabların formalarının qabağın məlum iki formasını – balqabaq və kudu formalarını xatırlatması, eləcə də yaxın vaxtlara qədər məişətdə içi ovulmuş qabaq qabıqlarından qab kimi istifadə edilməsi Enrolit dövrü gil qablarının prototipinin məhz içi ovulmuş qabaq olduğunu söyləməyə əsas verir. Deməli, Eneolit dövründə yaşamış əcdadlarımız dulusçuluq sənətini kəşf etməmişdən öncə qab kimi içi ovulmuş qabaqdan istifadə edərmişlər. Və bu, gil qabların istifadəyə girməsindən sonra da uzun əsrlər boyu məişətdə davam etmişdir.

Bu fakt dilimizdəki “qab” və “qapaq” kimi terminlərin “qabaq” və “qabıq” kimi sözlərdən törədiyini və sözügedən yeni terminlərin məhz Eneolit dövründə, yəni ən azı 6-8 min il öncə yaranmış olduğunu sübut edir. “Qabaq” və “balqabaq” kimi giləmeyvə adları isə, təbii ki, bundan çox-çox minilliklər öncə, yəni ulu əcdadlarımız onlarla ilk dəfə tanış olduqları dövrdə dilimizə daxil olmuşdur.

Madam ki, dilimizdə bu gün də ən azı 6-8 min il bundan öncə yaranmış sözlərimiz heç bir əhəmiyyətli dəyişikliyə uğramadan yaşayır və fəal şəkildə işlənir, deməli, o dövrün ovsun mətnlərinin günümüzədək heç dəyişmədən və ya cüzi dəyişikliklərlə gəlib çatmasında təəccüblü bir şey olmamalıdır.

Eyni sözləri toxuculuq və dulusçuluq sənətləri ilə bağlı terminologiya barədə də söyləmək mümkündür. Şübhəsiz ki, bu terminlərin böyük əksəriyyəti Neolit və Eneolit, bir qismi isə Tunc dövrünün məhsuludur. Maraqlıdır ki, eyni dövrlərdə eyni məşğuliyyət növləri ilə bağlı çox sayda folklor nümunəsi yaranmışdır ki, onların bir qismi nəsil-dən-nəslə ötürülə-ötürülə müəyyən dəyişiklərlə dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Daha çox "Əmək nəğmələri" adı altında tanınan bu nümunələrin qiymətini təsəvvür etmək belə çətindir. Şübhəsiz ki, qədim ovsun mətnləri daha arxaik olduğu üçün daha qiyməlidir.

Folklorşünas alimlərimizin illərlə fədakarlıqla, böyük zəhmətlər bahasına toplayıb yazıya köçürdükləri folklor nümunələri tariximizin minillər öncələrə aid mərhələlərinin inanc və təfəkkür tərzini öyrənmək baxımından nə qədər böyük önəm daşıyarsa, dilimizin minillər öncəki vəziyyətini, onun terminologiya və leksikonunun, morfolojiyası və sintaktik quruluşunu tədqiq etmək baxımından da bir o qədər qiymətlidir. Sözügedən nümunələr xalq ədəbiyyatımızın, onun janrlarının inkişaf dialektikasını öyrənmək üçün zəngin material verməkdədir. Ən əsası isə, bu nümunələr türk dillərinin, onların ləhcə və şivələrinin praformasının, başqa sözlə ən qədim kökünün oğuz türkcəsinin Azərbaycan variantı olduğunu sübut etməkdədir.

Azad Nəbiyev deyir: *"Ovsunların yaranmasında xalq inanclarından geniş istifadə edilmişdir. Ovsunların bəzilərini ilk baxışda inanca bənzər xüsusiyyətlərinə görə ayırmaq çox çətin olur. Onların toplanmasına nisbətən yeni başlanmışdır. Əldə olan materiallar əsasında bu maraqlı janrı aşağıdakı mövzular üzrə qruplaşdırmaq olar; təbiət hadisələrini rəm etmək üçün yaranan ovsunlar, insanın yaşayışını təmin edən bitki və heyvanları qorumaq üçün yaranan ovsunlar, insanların gündəlik məişətləri və sağlamlığı ilə əlaqədar ovsunlar."*

Daha bir neçə ovsun mətnini gözdən keçirək:

İt qapma. Nəzərbağlama ovsunu

İt üstü, Qoltuğunda üzərlik

İtin üstü, Asdırmışam,
İtin gözünə Kürəyində qaratıkan
Tüstü. Basdırmışam.
Üfü,üfü,üfü. Qalxan sındıran
Gözünə,
Qorxu sındırma Kəl çattadan
----- Sözüne
Həccini nalladım, Tfu,tfu,tfu.
Hüccünü nalladım. Gözünün oxu
Yol gedəndə Torpağa,
Yolun aydın. Ahın torpağa,
Sağın aydın, Ufun torpağa.
Solun aydın. Tfu,tfu,tfu,
Ayaq altından Tfu,tfu,tfu."
Torpaq aldım,
Başın üstə
Kölgə saldım.
Kürəyinə
Qırmızı taxtım,
Yurd yerinə
Mıxça çaxdım.
Həccü göz,
Hüccü göz.

Dil-ağız bağlama ovsunu

" İl bizim, İl üstə,dil üstə,
Yıl bizim, Quş dili üstə,
İl bizim. Həzrət Süleyman üstə.
Dil bizim, Söz içində söz tutan dilin,
Dil bizim, Söz saxlayan,söz sındıran,
Dilbizim. Sözü kəsib gözün basan,
Bil bizim, Dilin kəsdim,asdırdım.
Bil bizim, Şərin-şürün
Bilbizim Torpağa basdırdım.

Əl bizim, Yol bizim,
Əl bizim, Yol bizim,
Əlbizim. Yolbizim.
Yol bizim, Dil bizim,
Yol bizim, Dil bizim,
Yolbizim. Dilbizim..."

Sonuncu ovsunun 16-cı sətirindən 24-cü misrasına qədərki misralar sonrakı dövrdə, daha dəqiq desək, İslam dövründə edilmiş əlavədir. Bu, həmin misralarda hecaların sayının digər misraların heca sayından əsaslı şəkildə fərqlənməsindən, həmin parçada Həzrət Süleyman əleyhissəlamın adının keçməsinə, eləcə də 23-cü misrada alınma "şər" kəlməsinin istifadə edilməsindən görünür. Digər misralarda isə bircə dənə də yad söz yoxdur. Üstəlik də onlarda heca sayı sabitdir. Onlarda hecaların sayının üç olması misralarının hər birində dörd heca olan və Eneolit dövrünün məhsulu olduğu bilinən, "Qodu daşı" misrası ilə başlayan ovsundan daha qədim dövrlərə aid olduğunu sübut edir. Nəzərə alsaq ki, "Haş getdi" misrası ilə başlayan və ən azı Neolit dövrünün məhsulu olan ovsunda da hecaların sayı üçdür, sözügedən ovsunun hətta Mezolit dövrünün yadigarı olduğunu da söyləmək olar. Bu müqayisədən doğan nəticə budur: Neolit və daha qədim dövrlərə aid ovsunların misraları üç hecalı, Eneolit dövrünə aid nümunələrdə üç və dörd, Tunc dövrünə aid nümunələrdə isə beş və daha çox hecalıdır.

Neolit dövrünə aid ədəbi nümunələrdə təkhecalı sözlərlə ikihecalı kəlmələrin sayı təqribən bərabərdir və buradakı təkhecalı sözlərin çoxunun mənası anlaşılmır. Eneolit dövrü abidələrində ikihecalı sözlər əksəriyyət təşkil edir və anlaşılmaz kəlmələrin sayı olduqca azdır.

Fuad Köprülü bildirir ki, əgər qopuzun yaranma tarixi ilə hesablaşsaq, ozanlar e.ə. VIII minillikdən b.e. XV əsrinədək zamanla bağlı müxtəlif səviyyələrdə fəaliyyət göstərirlər:

"Bütün bu şerlər türkcənin təbii vəznə olan "heca vəznə" ilə söylənirdi. Türkcənin bəlli və eyni cins hecalarının bəlli vurğulu saylarla ayrılmasından vücuda gələn bu vəznin çeşidli növləri vardı. Bunlar arasında ən az saylı, yəni bəsit olanlar,

ən əskiləri idi. Bu dövrdə müxtəlif mövzulara aid şerhlərdən hamısının bəlli bir şəkli vardı. Türk şerhinin bu şəkillərində başlıca iki cəhət gözə çarpır:

Birincisi şəkillərin azlığı və qısalığıdır... İkincisi, əksərən dörd misradan meydana gələn bəndlərdə ilk üç misranın yalnız bir-biri ilə və dördüncü misranın bütün bəndlərdə qafiyəli olmasıdır...

Musiqi ilə şerin hələ ayrılmadığı bu ilk dövr əsərlərində qafiyə qaydaları da çox bəsit və ibtidai idi”.

Kamil Vəli Nərimanoğlunun fikrincə, poetik sintaktik konstruksiyaların yaranmasında təkrarların rolu aparıcıdır. Səslərin, sözlərin qrammatik forma və konstruksiyaların təkrarı ritm yaradır və həmin ritm ifadə vasitələri arsenalında özünəməxsus qanunauyğunluqlarla çıxış edir.

Eneolit dövrünün sənət əsərləri içərisində gil və daş qadın heykəlciklərinin xüsusi yeri olmuşdur. Belə heykəllər tədqiqatçılar tərəfindən anaxaqanlıq dövründə qadına verilən yüksək dəyər və onun ilahiləşdirilməsi kimi qiymətləndirilir. İndiyə qədər Azərbaycan, Şərqi Anadolu və Cənubi Tükmənistan ərazisində yüzə yaxın belə heykəlcik tapılmışdır. Maraqlıdır ki, onların bir çoxunun qarın nahiyəsində ağac təsviri cızılmışdır. Bu fakt qədim türk mifoloji təsəvvürləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, qədim türk miflərində ağac qadınla, doğum ilahəsi ilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycan və türk dünyasının mifologiyasının böyük bilicisi, dahi Azərbaycan alimi mərhum Mirəli Seyidov özünün çox sanballı “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları” adlı monoqrafiyasında mövzu ilə bağlı çox maraqlı fikirlər söyləmişdir:

“Son vaxtlara qədər Azərbaycanın bir çox yerlərində ağac pirləri olmuşdur. Həmin pirlər əsasən uşaq-doğum pirləri kimi də məşhurdur. Buraya doğmayan qadınlar övlad arzusu ilə gəlib tapınar, səcdəyə düşərmişlər. Ağacın doğum piri olması, onun həm dünya ağacının atributu olmasına işarədir, həm də bu inamın Umayla mifoloji

əlaqəsinin təzahürüdür. Bizcə, ardıca və başqa ağaclara belə münasibət ağac onqonu ilə əlaqədardır, ağaca sitayişin əlamətidir. Bir çox axtarışlar göstərir ki, ağaca sitayiş ulu türkdilli xalqlarda ən çox yayılmış görüş olmuşdur. Bu məsələ ilə əlaqədar Ermitajdakı Altay qəbilələrinə aid edilən maddi – mədəniyyət nümunələri elmə xeyli maraqlı material verir. Eradan əvvəl 4-3-cü əsrlərə aid edilən həmin sənət nümunələri içəri-sində bir əl-üz dəsmalında şəkil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin şəkildə ilahənin əlində müqəddəs ağac təsvir olunmuşdur. Dəsmal haqqında bəhs edən tanınmış rus tədqiqatçısı Qryaznova qeyd etmişdir ki, burada doğum və bərəkət ilahəsi və onun əlində ağac təsvir olunmuşdur. Dəsmaldakı təsvir sübut edir ki, qədim türklər, o cümlədən Altay türkləri ən qədim zamanlardan ağaca müqəddəs şey kimi baxmışlar."

Mirəli Seyidovun sözlərinə görə, hətta bəzi abidələr göstərir ki, türk xalqları ağacı doğum və uşaqların hamisi olan ilahə ilə birgə təsəvvür etmişlər. Bu mifoloji baxımdan təbii haldır. Dünya ağacı bütün dünyanın, eləcə də yaradıcısı, hamisi sayılmış. Belə inam hökm sürürdüsə, deməli, uşaqları himayə edən ilahə, yəni Umay təbii olaraq ağacla qoşa yad edilməli idi:

"Məşhur türkoloq Radlovun türk xalqlarından topladığı ağız ədəbiyyatı materialları ona belə bir fikir yürütməyə imkan vermişdir ki, türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatında ilahə Umayla ağac həmişə qoşa xatırlanmışdır və bu hal 19-cu əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Alimin Sibir və Altay türklərindən topladığı materiallarda deyilir: Biz ilkin atamız Ülgəndən törədiyimiz zaman bu iki çayın ağacı da Umay ilə bərabər göydən enmişdir."

Bu sitatdan göründüyü kimi, qədim türklər ağacın doğum ilahəsi Umayla birgə endiyinə inanmışlar. Bütün bu faktlar sözügedən inamın məhz türk düşüncə tərzii ilə bağlı olduğunu və həmin düşüncə tərzinin də ən azı Eneolit dövündə formalaşdığını sübut edir. Deməli, bu heykəlciklər qədim türk doğum ilahəsi Umayı əks etdirir.

Ağac təsvirlərinin ilahənin məhz qarın nayihəsində cızılması da heykəlciklərin məhz Umaya aid olduğunu sübut edir. Mə-

sələ burasındadır ki, qədim türk dilində ana bətninə, yəni qadın uşaqlığına “umay” deyilmişdir. Bu fakt Radlovun “Qədim türk lüğəti”ində də təsbit edilmişdir. Bu səbəbdən də ilahə heykəlciklərinin qarnında cızılan ağac təsvirləri ideoqrafiya nümunəsi kimi də gözdən keçirilə bilər.

Kökü minilliklərin dərinliklərinə enən Umayya inamın izlərinə Orxon-Yenisey abidələrində də rast gəlinməkdədir. Belə ki, Kül Təkin abidəsinin şərq tərəfində, 31-ci sətirdə yazılıb:

"Umay tək ögim katun kutunqa inim Kül Tiqin at bultı."

Yəni, Umay tək anam xatunun bəxtinə kiçik qardaşım Kül Təkin ad qazandı.

Tonyukuk abidəsinin qərb tərəfində, 38-ci sətirdə belə deyilir:

"Tenqri, Umay, ıduk Yer-Sub basa berti erinc."

Yəni, Tanrı, Umay və müqəddəs Yer-Su qələbə bəxş etdilər.

Rəşid Göyüşov deyir:

"Eneolit dövrünün dini dünyagörüşünü öyrənmək baxımından Əliköməktəpədə tapılan dairəvi otağın böyük əhəmiyyəti var. Otağın divarları gillə süvanmış, üstündən isə ağ gillə şirələnmişdir. Hamar divarda həndəsi xarakterli naxışlar çəkilmişdir. Bu bina çox güman ki, ovsun mərasimlərinin keçirilməsi üçün istifadə edilmişdir. Daşdan və gildən düzəldilən insan fiqurları Eneolit dövrünün ən maraqlı abidələridir".

Eneolit dövrünə aid ən maraqlı mərasimlərdən biri də müxtəlif insan fiqurları ilə bağlı olmuşdur. Bilqamis dastanının məzmunundan belə görünür ki, Eneolit dövrü sakinləri, eləcə də sonrakı dövrdə şumerlər bu gil heykəlləri günəş tanrısı Utuya qurban vermişlər:

"Bilqamis özü gildən bir heykəlcik düzəltdi.

Sonra taxtadan böyük bir masa da çıxartdı.

Əqiqdən qayrılmış qabı balla doldurdu.

Lacivərdən düzəlmiş qabı yağla doldurdu.

Masanı bəzəyərək Utu üçün apardı".

Günəş tanrısı Utunun adı Azərbaycan folklorunda bu yaxın zamanlara qədər “Qodu” şəklində yaşamışdır. Bilqamis Utuya bal, yağ kimi yeməli şeylər apardığı kimi, Azərbaycanca da Qo-

du üçün xəmirəsi bişirilməliymiş. Qeydə alın-mış “Qodu-Qodu” nəğmələri içərisində bal və yağın xatırlanması xüsusi maraqlıdır:

*“Qoduya qaymaq gərək,
Qablara yaymaq gərək,
Qodu gün çıxarmasa,
Gözlərin oymaq gərək.
Yağ verin yağlamağa,
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa”.*

5 min il öncə Günəş tanrısı Utuya bal və yağ qurbanlığı verən Bilqamis bu mərasim zamanı gildən heykəl düzəltdiyi kimi, Azərbaycan türkləri də 20-ci əsrin ortalarında “Bal verin ballamağa, yağ verin yağlamağa”- deyərək “Qodu-Qodu” mərasimi keçirərkən, müqəvva düzəldərmişlər.

Tanınmış rəssam və tədqiqatçı Elçin Aslan yazır:

“Azərbaycanda vaxtsiz və uzun müddət yağın leysan yağısına son qoymaq, günəşi çağırmaq məqsədi ilə icra olunan kütləvi xalq tamaşası “Qodu-Qodu” günəş tanrısına həsr olunurdu. Vaxtilə yaşlılar tərəfindən göstərilən bu əsatiri tamaşa, get-gedə ilkin önəmini itirmiş və 20-ci yüzilin əvvəllərində subay gənclər və uşaqlar tərəfindən oynalanan hərəkətli, sözlü-nəğməli bir oyuna çevrilmişdir. Oyun iştirakçıları müqəvva Qodunu qapı-qapı gəzdirib, onun şəninə təriflər deyir, məzəli səhnələrdə kuklanı çomaqla vurub “öldürür”, sonra yenidən “dirildirdilər”.

2.2 Ağız ədəbiyyatından yazılı ədəbiyyata keçid

Dilçi alim Firidun Ağasıoğlu özünün "Azərbaycan xalqı" kitabında bildirir ki, XIX əsrdən üzübəri V. Tomsen, A. Şiner, İ. A. Aristov, N.Q.Malitski, E.D.Polivanov, A.C.Emre, İ.A.Batmanov, A.Bekmiradov və bir çox başqa alimlər runik əlifbanın qədim türk damğalarından yaranması fikrini bəzən güman, bəzən də qəti şəkildə söyləmiş və bir neçə örnəklə bu fikri əsaslandırmaq istəmişlər:

“Lakin onlardan daha əvvəl damğa → əlifba xəttini türk-mən şairi Əndalip "Oğuznamə" əsərində qələmə almışdır, çünki xalq arasında qədim çağlardan yazının 24 boyun damğasından törəməsi, boylara isə damğaların Oğuz xan tərəindən verilməsi inamı vardır”.

Türk runik hərflərinin damğalardan törəməsi fikrinin bir çox türkoloqlar tərəfindən müdafiə edildiyini S. Klyaştorıny da təsdiq edir. Onun sözlərinə görə, bu fikrin tarixi hələ qədim türk yazılarının tam deşifrə edilməmiş olduğu dövrə qədər uzanır. Məsələn, bu sahədə söz sahibi olan alimlərdən Q. İ. Spasski, M. A. Kasteren və Q. Vamberi hələ o dövrdə Yenisey yazılarının işarələrinin Sibir tatarlarının soy damğaları ilə üst-üstə düşdüyunə diqqət çəkərək, sözügedən yazıların həmin damğalardan törədiyi fikrini irəli sürmüşdülər. Onlarla həmrəy olan N. A. Aristov isə yazmışdır:

“Çox-çox qədim zamanlardan mövcud olmuş soy damğaları Orxon-Yenisey əlifbasının hərfləri qismində tətbiq olunub”.

Onun bu fikrinə N. Q. Malitski də şərik çıxmışdır.

Burada mövzumuz baxımından son dərəcə böyük önəm daşımaqda olan bir məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Məsələ burasındadır ki, bir çox nəhəng dilçi alimlər təkcə türk yazısının deyil, ümumiyyətlə, ilk fonetik yazı işarələrinin damğalardan yarandığını və onlar üçün qaynaq rolunda isə Kür-Arz mədəniyyəti dövrünə aid damğa və işarələrin çıxış etdiyini bildirirlər.

Nino Şanşaşvili özünün “Kür-Araz mədəniyyəti keramikasında işarə və simvollar” adlı çox dəyərli tədqiqat əsərində yazır ki, Kür-Araz mədəniyyətinin yayılması ilə Güney Qafqazın ən qədim əhalisinin tarixində yeni mərhələ başlanmışdır. Həmin dövrdə keramikada, necə deyərlər, “piktoqrafik” işarələrin peyda olması müəyyən sosial təkanlarla bağlı idi:

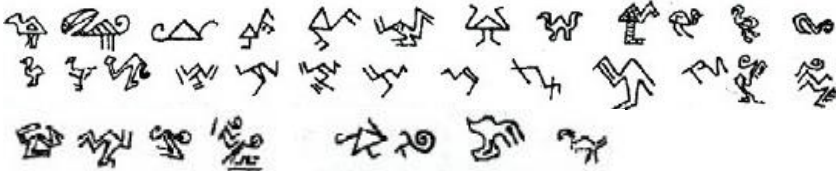
“Kür-Araz mədəniyyətinin yayıldığı ərazidə naxışları ənənəvi olanlardan fərqlənən bir neçə qab aşkar edilib. Bu qabların naxışlarını ritmə və elementlərin təkrarlanmasına əsaslanmır. Görünür, bu qablar müəyyən məqsədlər üçün hazırlanmışlar və üzrlərindəki işarələr də sadəcə dekorativ mahiyyət daşıdır”.

Tədqiqatçının yazdığına görə, bu naxışlar üzə çıxar-çıxmaz, dərhal alimlərin diqqətini çəkmiş və elə həmin andaca sözügedən damğa və işarələrin ən qədim yazı nümunəsi olduğu fikri ortaya çıxmışdır. Məsələn B.A.Kuftin Oznidən tapılan damğaların protoelam işarələrinə bənzədiyini dilə gətirmişdir. Q.Qobicışvili onları hettulviya piktoqrafik yazısı ilə, boşqab üzərindəki yazıları isə tabal yazısı ilə müqayisə etmişdir. Ş.Amiranişvili Amiranis təpəsindən, 36 sayılı qəbirdən tapılmış işarələri şumer yazısı ilə bağlamaqdadır.

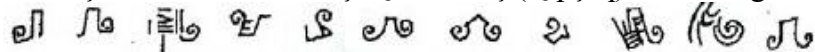
Üzərində bənzər işarələr olan bir qab Urmiya gölü yaxınlığındakı Kür-Araz mədəniyyəti dövrünə aid Yanıq Təpə adlı yaşayış məskənindən tapılmışdır. S. Barneyinin sözlərinə görə, bu qabın üzərində cızılmış işarələr yerli tayfaların öz yazısını yaratmaq cəhdindən başqa bir şey deyil. Onun fikrincə, e.ə. III minillikdə İran yaylasında yaşayan yerli əhali yazıdan istifadə edib. Bu yazı Erkən Tunc dövrünə aid keramikada rastlanan damğalardan təşəkkül tapıb. S. Barneyi həmin yazını Urmiya gölüne yaxın ərazidə yerləşən Təpə-Sialkdan tapılmış protoelam yazısı ilə müqayisə etmiş onların fərqli yazılar olduğunu dilə gətirmişdir.

Maraqlıdır ki, Kür-Araz mədəniyyəti dövrünə aid keramik qablar üzərlərindəki türk damğalarının bolluğu ilə fərqlənir. Bu tip damğalara sözügedən mədəniyyətin yayıldığı bütün ölkələrin (Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan // Ermənistan, Gürcüstan, Şərqi Anadolu, Güney Azərbaycan, İran, Şimali Qafqaz) ərazisində təsadüf edilir. Nino Şanşaşvili onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Quş təsvirlərini xatırladan damğalar – Amiranis dağı, Ozni, Beştaşeni (Beştaş), Qarni, Yanıqtəpə, Danqreuli, Şenqavit, Karun, Kirovakan, Trialeti

2. Yunan əlifbasındakı π (pi) hərfinə bənzəyən damğalar – Ozni, Maştotsblur, Baba-dərviş, Qarni, Ariç (Qıpçaq), İmiris dağı;

3. Latin əlifbasındaki “M” və ya “W” hərfələrini xatırladan damğalar – Muxatqverdi, Moxrablur, Xəzərtəpə, Ariç (Qıpçaq), Təbərə-əl-Akrad;

4. Sacayağı xatırladan damğalar – Ozni, Aradeti, Ariç (Qıpçaq), Şenqavit;

5. Meandri xatırladan damğalar – Şenqavit, Arevik, Badaani;

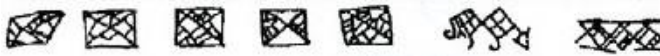
6. Açıq romb şəkilli damğalar – Ozni, Samşvilde;

7. Zolaqlı ləkəyə bənzəyən damğalar – Xəzərtəpə;

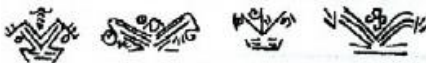
8. İçerisində diaqanallar qeyd edilmiş düzbucaqlı şəklində olan damğalar – Amiranis dağı;

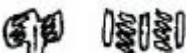
9. Üçbucaq formalı damğalar – Amiranis dağı, Kavasxlebi, Kültəpə, Eçimədzin (Üç kilsə);

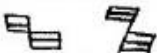
10. Düzbucaqlı üzərində sxematik bitki təsvirini xatırladan damğalar – Şreşblur, Kültəpə;

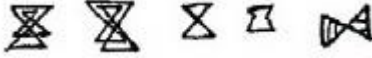
11. Kiril əlifbasının “Ф” hərfini xatırladan damğalar – Karnut, Myxatqverdi;

12. Latin əlifbasındaki “Z” hərfini xatırladan damğalar – Beştaşeni (Beştaş), Qarni, Badaani;

13. Təpələri birləşmiş iki üçbucaqlı şəklində olan “bas” damğası – Amiranis dağı;

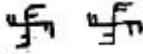
14. Ştrixlənmiş romb üzərində ikiqat spiral formalı damğa – Amiranis dağı;

15. “Bas” damğası və ikiqat spiral şəkilli damğa – Göytəpə və Kültəpə;

16. Svastika formalı “as” (az // qas // qaz) damğası – Araqvi dərəsi, Təbərə-əl-Akrad;

17. Üçbucaq üzərində ikiqat spiral – Ozni, Plur;

18. Daraşəkilli damğa – Kültəpə;

19. Çəngəl formalı damğa – Kvasxlebi;

20. Kiprikcikli üçbucaq formalı damğa – Araqvi dərəsi;

21. Antropomorf formalı damğa – Kvasxlebi;

22. Sxematik şəkildə çəkilmiş bitkini xatırladan damğa – Ozni;

23. Sınıq xətt formalı damğalar – Ozni;

24, 25. Latin rəqəmlərini xatırladan damğalar – Yanıqtəpə;

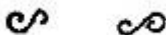
26. Ox damğası – Moxrablur;

27. Spiralşəkilli damğa – Ozni;

28. Dalğavari formalı damğa – Danqreuli dağı və Yanıqtəpə;

29. Kətməni xatırladan damğa – Muxatqverdi;

30. Buynuz damğası – Eliaziq;

31. İkibaşlı damğa – Kültəpə;

32. Qoşa yay damğası – Ozni;

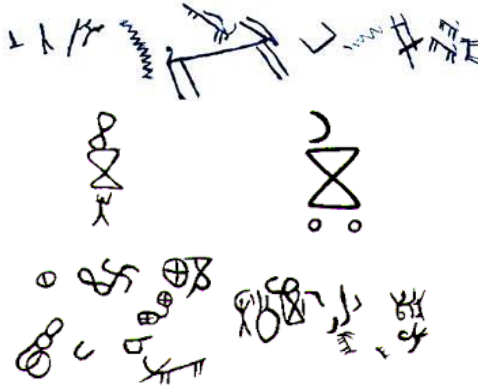
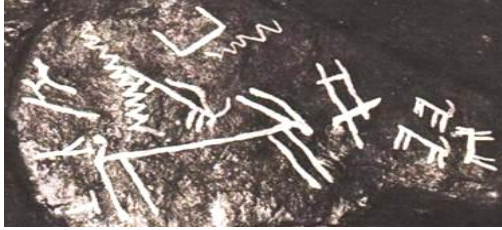

33. “S” hərfini xatırladan damğa – Kültəpə.

Buradakı işarələrin bir qismini piktoqram, başqa bir qismini isə piktoqramlarla damğalar arasında keçid mərhələsinin işarələri hesab etmək daha doğru olar. Hərçənd ki, onların bəzisi artıq formaca sırf damğa xüsusiyyətləri daşıyır. Bilavasitə damğalara gəlin-cə isə, onlardan daha çox eyni dövrün maldar əhalisi istifadə etmişdir. Əsasən keçi sürüləri bəsləməklə məşğul olan, köçəri həyat tərzini keçirən maldarlardan dövrümüzədək zəngin qayaüstü rəsmlər və eyni dərəcədə zəngin damğa arsenalı yetişmişdir. Üstəlik də onların fəaliyyət göstərdikləri coğrafiya Kür-Araz mədəniyyəti dövrünün torpağa bağlı əkinçilərinin yaşayış arealından çox-çox geniş olmuş və məhz onlar sözügedən mədəniyyətin nailiyyətlərini Avrasiyanın geniş coğrafiyasına yaymışlar. Metallurgiya, mədənçilik, dulusçuluq, toxuculuq, at minmək, araba düzəltmək, şalvar geymək və s. onlardan başqa xalqlara keçmişdir. Yazı gələni də bütün dünyaya məhz onlar yaymışlar. Getdikləri hər yerə öz boy damğalarını həkk etməyi də, təbii ki, unutmamışlar.

Maraqlıdır ki, eyni işarələrə Qobustan və Gəmiqayanın Son-Eneolit-Erkən Tunc dövrlərinə aid qayaüstü rəsmləri arasında da rast gəlinməkdədir. Və onların böyük əksəriyyəti ayrı-ayrı türk soy və boylarının damğalarıdır.

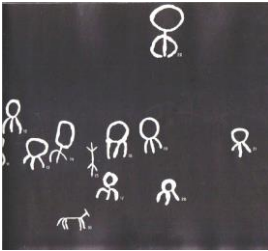

Gəmiqayadakı qədim türk damğalarına aid bir neçə nümunə

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, qəbilə və soylar özünün saydığı ərazilərin, ilk növbədə də otlaq sahlərinin sərhədlərini işarə etmək üçün damğalardan istifadə etmişlər. Professor Cəfər Cəfərovun yazdığına görə, türk soy və qəbilələrinin ən qədim düşərgələrini, ata-baba yurdlarını, onların doğma vətənlərini, habelə mövcud olmuş ünvanlarını müəyyənləşdirmək üçün həmin damğaların müstəsna əhəmiyyəti vardır. Damğa və işarələr, bir sıra başqa xalqlarda olduğu kimi, Türk xalqlarının da etnoqezində iştirak etmiş soy və soybirləşmələrinin qədim yazı mədəniyyətinin ilk nümunələri kimi də qiymətlidir. Azərbaycanın bir sıra rayonlarından tapılmış müxtəlif işarə və damğalar haqqında C. Cəfərov, Ə.

Hüseyni kimi tədqiqatçılar fikir söyləmiş, Ə. Hüseyni "Gəmiqaya rəsmləri" içərisindən, F. Muradova Şirvan zonasından, C. Cəfərov isə Qobustan petroqlifləri içərisindən üzə çıxarılan damğalardan söhbət açmışlar. Müəlliflər bu işarələrin hansı qədim uruğa (soya) mənsub olduğunu, həmin işarələrin qədim türk yazı sistemində paralellərini müəyyənləşdirə bilməmişlər. Maraqlıdır ki, həmin işarələrin paralellərinə digər qədim xalqların qədim əlifbalarında da rast gəlinir. Məsələn, Yazıçıoğlu Əliyə görə 11-ci oğuz tayfası olan begdililərin soy damğasına Gəmiqaya işarələri içərisində cüzi fərqlə rast gəlinir. Qaranogayların "as" uruğunun damğası isə Sofu Novruz pirində tapılmış işarə ilə eyni olmaqla yanaşı, həmin işarəyə e.ə. III əsrdə Hindistanda formalaşdığı ehtimal edilən brahmi yazısında ("ça" və "ba" hecalarını ifadə edən qrafem) rast gəlinir. Həmin əlifbada "tha" hecasını bildirən qrafem də ağnoğayların türkmən tayfasının damğası ilə eynidir və bu işarənin ən qədim nümunəsi Gəmiqayadan tapılmışdır. Brahmi əlifbasında "dha" hecasının işarəsi isə qaranogayların konqes (gəngər) nəslinin damğası ilə üst-üstə düşür və eyni işarəyə Sofu Novruz pirində də rast gəlinməkdədir.

Maraqlıdır ki, Şirvan damğalarından bəziləri də sami əlifbalarındakı bəzi hərflərə uyğun gəlməkdədir. Belə ki, qaranogaylarda qazan tayfasının ergenekli uruğunun damğası ilə eyni olan işarə e.ə. V-III əsrlərdə işlənmiş arami əlifbasında "h" səsini, ayrı-ayrı Şirvan işarələri isə Dəməşq-səməd əlifbasında ayrı – ayrı səsləri ifadə etmişdir. Bu damğalardan biri isə Dəməşq səfaid əlifbasında "h" səsini ifadə edən işarə ilə eynidir.

Qobustandakı qədim türk damğalarına aid bir neçə nümunə

Son Eneolit-Erkən Tunc dövrlərinə aid edilən Gəmiqaya rəsmləri içərisində sonradan bir sıra türk qəbilə və soylarının damğası kimi işlənmiş bəzi işarələrə də rast gəlinməkdədir. Maraqlıdır ki, eyni dövrə aid işarələrin bir qismi qədim Türk-run əlifbasının nt, s (ş), ı (i), p, s, b, d, t, z, k, ç səslərinin qrafik əlamətləri ilə eynidir. Şübhəsiz ki, bu qədər uyğunluğun olması təsadüf ola bilməzdi. Deməli, hələ e.ə. XII-VIII minilliklərdə Türk soylarının təşəkkülü başlamış və bu təşəkkül prosesinin cərəyan etdiyi coğrafi ərazilər içərisində Azərbaycan ərazisinin də özünəməxsus rolu olmuşdur. Deyilənləri bu fakt da sübut edir ki, M.Kaşğarlıda 6-cı oğuz tayfası əfşarların damğası kimi göstərilən işarəyə, eləcə də Yazıcıoğlu Əlinin əfşarlara aid etdiyi, fəqət M.Kaşğarlığının təsvir etdiyi damğadan fərqlənən damğaya Gəmiqaya işarələri sırasında, eləcə də Abşeronun Duvannı qəsəbəsinin şimal-qərbdə yerləşən Sofu-Novruz qəbiristanlığında qeydə alınmış damğalar içərisində rast gəlinir.

M.Kaşğarlığının 3-cü oğuz tayfası kimi qeyd etdiyi bayandurların damğası isə Şamaxının Quşçu kəndində yerləşən "Abdal damı" mağarasında qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, bu işarənin ekvivalentinə Egey yazılarında da (e.ə. III-II minillik) "şərab" mənası verən heroqlif kimi rast gəlik.

Məlum olduğu kimi, begdelilər Yazıcıoğlu Əlidə 11-ci oğuz tayfası kimi qeyd edilmişdir. Onların da işarələrinə cüzi fərqlə Gəmiqaya işarələri içərisində rast gəlinmişdir. Yəni eyni müəllifin 16-cı oğuz tayfası kimi qeydə aldığı çepnilərin damğası da həmin işarələr içərisində yer almaqdadır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Gəmiqayada təsvir edilmiş damğalar içərisində ulay-undluqların (Y. Əli; 19-cu oğuz boyu), samurların (Ə.Bahadırxan; 17-ci oğuz boyu), ağnoğayların qara as boyunun, irğak tayfasının damğalarına da rast gəlinir.

Professor Cəfər Cəfərovun yazdığına görə, Gəmiqaya damğaları içərisində rast gəlinən ən qədim işarə "az" (as) işarəsidir ki, bu işarə ilk türk soyunun-azların damğası olmuşdur. O yazır:

"Damğaların sırasında bizim üçün ən maraqlı görünəni və nisbətən geniş tədqiqat tələb edəni qaranoğaylarda "as" adıyla

tanınan tayfanın "beşik damğa" adlanan damğasıdır. Bu damğanın tam paralelinə Şirvan damğalarının sırasında da rast gəlirik."

Az (as) tayfasının taleyi elmi ədəbiyyatda çox qaranlıq və pərakəndə şəkildə izah edilmiş və edilməkdədir. Tarixi mənbələrdə, həmçinin müasir toponimikada, eləcə də türk etnonimlərində "az" (as) morfeminə çox sıx-sıx rast gəlinməkdədir. Azlar kimdir?

Az (as) boyunun damğası (Gəmiqaya). Bu damğa həm də Altay türklərinin almat boyunun tamğasıdır və onlarda "kas" (qaz) adlanır.

Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində azların (asların) adını qoruyub saxlamış coğrafi ünvanlara tez-tez rast gəlinir. Turan ərizisinin hər yerində; Azərbaycanda, Anadoluda, Kırmıda, Şimali Qafqazda, Uralda, Sibirdə, Yakutiyada, Qazaxıstanda, Orta Asiyada, Şərqi Avropada və s. yerlərdə tərkibində "az" (as) komponenti olan oronim, hidronim və etnonimlər istənilən qəddərdir. Azlar haqqında məlumata qədim və orta əsrlər mənbələrində rast gəlinir. Belə ki, VII əsr ərəb səyyahı Sallama ət-Tərcümani az kışlərin qıpçaqların qonşuluğunda, Mərkəzi Qazaxıstanın sərhədlərindən başlamış Balxaş gölünə qədər böyük bir ərazidə yaşadıklarını göstərir. Təqribən eyni dövrə aid Orxan-Yeni-sey abidələrində də sözügedən qəbilədən danışılmaqdadır:

"Əcdadlarımızın tutduğu Yer-Su sahibsiz qalmasın deyər az xalqı təşkil edib, yar..." (Kül Təkin abidəsi, şərq tərəf, 19-cu sətir)

"Az xalqı düşmən oldu." (Eyni abidə, şimal tərəf, 2-ci sətir)

XIII əsr İslandiya tarixçisi Snorri Sturluson özünün "Kiçik Edda" kitabında yazır:

"Troya türk ölkəsidir... Türklərin ölkəsini tərk edib... Avropaya gələn aslar buraya türk adət-ənənələrini gətirdilər və burada türklərin vərdis etdiyi qanunlar tətbiq olundu."

Bütün bu faktlar Qobustan və Gəmiqaya təsvirlərini yarıdan xalqın məhz əcdad türklər olduğunu bir daha təkzibedilməz şəkildə sübut etməklə yanaşı, ulu babalarımızın soy tamğalarının sonrakı dövrlərdə ən qədim fonetik və ideoqrafik əlifbaların qra-

femlərinə çevrildiyini göstərir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan dünya yazı mədəniyyətinin ilk beşiyi olmuşdur.

Türk tamğalarının ayrı-ayrı fonetik əlifbaların işarələrinə çevrilmədən öncə ideoqram, yəni bütöv sözü ifadə edən işarələr kimi çıxış etdiyi məlumdur. 24 oğuz boyunun tamğalarının həmin boyların adları ilə yanaşı, onların onqonu kimi çıxış edən quşların adlarını da ifadə edirdi.

İohannes Fridrix yazır:

"Dövrümüzədək qorunub saxlanmış ideoqrafik yazının xüsusi növü kimi tamğaları göstərmək olar. Onlar köçəri xalqlar arasında geniş yayılmışdır və köçərilər bu və ya digər heyvanların, ev əşyalarının və s. kimə məxsus olduğunu müəyyənləşdirirlər. Onlar heyvanların qulağına kərtmə, dərilərinə damğalama və ya rənglə işarələmə yolu ilə həkk edilir, əşyaların üzərində cızılır və ya çəkilir. Tamğalara bütün... xalqlarda rast gəlinir. Əldə olan məlumatlara görə, onlardan qədim Şərqdə babillilər və hetlər istifadə etmişlər. Onlardan bu gün də Kiçik Asiyada, Almanıyanın şimal və şərq sahillərində istifadə edilir."

Maraqlıdır ki, İ. Fridrix tamğaların klassik nümunəsi kimi Anadoludan tapılmış türk tamğalarını göstərmişdir.

Türk-run əlifbasının hərflərinin məhz loqoqram (ideoqram) → fonetik işarə istiqamətində təbii təkamül etdiyini və heç də bəzilərinin iddia etdiyi kimi, hansısa başqa bir əlifbadan törəmədiyini sübut edən bir çox önəmli və təkzibedilməz dəlil vardır.

İlk öncə ondan başlayaq ki, Orxon-Yenisey abidələrində bəzi işarələrin fonetik işarə kimi çıxış etməklə yanaşı, bəzi hallarda ideoqrafik işarə kimi çıxış etdiyi, yəni

bütöv bir sözü ifadə etdiyi müşahidə edilmişdir. Bu barədə türkoloq alim Yadigar Əliyev yazır:

"Bəzi qrafemlər isə piktoqrafik yazı növünün işarə-loqoqramlarını xatırladır: ↑ k (ok, ox), "yüz artuk okun urtu" (yüzdən artıq oxla vurdu). Bütöv sözü bildirən b(baş) işarəsi də hər hansı mənanın şərti işarəsini verən loqoqramlarla mahiyyətə daha yaxındır."

Məlum olduğu kimi, qədim türk dilində mövcud olmuş "bitik" kəlməsi iki mənada – kitab və yazı mənasında işlənmişdir. Yazı mənasında işlədilərkən bu kəlmənin məhz fonetik yazını ifadə etdiyi və bu zaman hansısa təyinə ehtiyac olmadığı məlumdur. Fəqət Bin Ev (Min Budda) məbəbindən tapılan, 1912-ci ildə V. Tomsen tərəfindən alman və ingiliscə, daha sonra isə H.N.Orkun tərəfindən türkcə dərc edilən run işarələri ilə yazılmış bir əlyazmada (III əlyazma) "tanuqluq sab tamğalıq bitik" ifadəsi yer alır. V.Radlov bu ifadəni "möhürlə təsdiq edilmiş söz", Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov isə "şəhadət edilmiş söz möhürlü yazı" kimi tərcümə etmişlər. Şübhəsiz ki, bu tərcümələrin hər ikisi yanlışdır. Əslində isə bu söz birləşməsi "söz bildirən tamğa ilə, yəni ideoqramlarla yazılaraq təsdiqlənmiş yazı" mənasını verir. Hətta buradakı "tamğa" kəlməsini "möhür" kimi tərcümə etmiş olsaq belə, mahiyyət dəyişmir. Çünki qədim türklərdə möhür rolunu tamğa (loqoqram) oynayırdı. Əgər söhbət möhürlə təsdiqlənmiş yazıdan getsəydi, o zaman "tanuqluq sab tamğalıq bitik" yox, "tanuqluq tamğalıq bitik" yazılardı. Deməli, müəllif "ideoqram" mənasını verən "tamğa" sözünü "hərf" və "möhür" mənalarında işlənən omonimlərindən fərqləndirmək üçün "sab (söz) tamğa" sözbirləşməsindən istifadə etmişdir və eyni zamanda, təsdiqlənmiş yazının fonetik deyil, ideoqrafik yazı olduğunun altını cızmışdır. Bu isə o deməkdir ki, əski türklərdə bu iki yazı növü uzun müddət paralel işlənmişdir.

XV-XVII əsrlərə qədər tamğalardan Azərbaycan və Dağıstanda ərsəyə gətirilmiş ərəbdilli mətnlərdə də mətnşünaslıq işarələri kimi, başqa sözlə, loqoqramlar (ideoqramlar) kimi istifadə edildiyi haqqında son dərəcə maraqlı və təkzibedilməz faktlar məlumdur.

Bu faktlar barədə K. Şərifov "Azərbaycan filologiyası məsələləri" toplusunun III buraxılışında dərc etdirdiyi "Qədim run yazıları orta əsr mətnşünaslığında" adlı məqaləsində məlumat verməkdədir.

Bənzər hala İranın mərkəzində, Xomeyn şəhəri yaxınlığında yerləşən, Erkən Tunc dövrünə aid edilən Timərə (Teymə-rə) qayaüstü təsvirləri içərisində də rast gəlinməkdədir. Burada çox sayda oğuz damğası, o cümlədən bayt boyunun damğası aşkarlanmışdır. Onların tarixi e.ə. III minilliyə aid edilir. İstər Qobustan, istər Gəmiqaya, istərsə də Timərədən tapılan, son Eneolit–erkən Tunc dövrlərinə aid olan çoxsaylı türk və oğuz damğaları, o cümlədən bayat damğası türklərin bu ərazilərə kə-nardan gəlmədiklərini, bu ərazilərin köklü, avtohton əhalisi olduğunu birmənalı şəkildə sübut edir.

Bayat soyunun öz adını Oğuz xann 24 nəvəsindən biri olan Bayat xandan aldığı məlumdur. "Bayat" kəlməsinin əski türk-cədə varlı, zəngin, dövlətli anlamlarına gəldiyi söylənilir. Mahmud Kaşğarlı bayatların oğuz boylarından biri olduğunu göstər-məklə yanaşı, həmin kəlmənin "Tanrı" anlamı daşdığı, yəni "Tanrı" kəlməsinin sinonimi olduğunu qeyd etməkdədir.

Maraqlıdır ki, Timərədən bulunan təsvirlərin birində "ba-yat" damğasının məhz "Tanrı" anlamında işlədildiyini görmək-dəyik. Söhbət piktoqrafik mahiyyət daşıyan, fəqət elementlərin-dən biri digəri kimi piktoqram deyil, ideoqram, yəni damğa olan və ilk dəfə güneyli tədqiqatçı Mənsur Rəhbərinin diqqətini çə-kən aşağıdakı təsvirdən gedir.

E.ə. III minilliyə aid edilən bu piktoqrafik əsərdə eynən mövləvi dərvişləri kimi səma rəqsi ifa edərək Tanrıya ibadət edən, onunla qovuşmağa can atan, uzun və gen ətkli geyimi də mövləvi dərvişlə-rinin geyimini xatırladan şaman təsvir edilmişdir. Onun başı üzərində isə Tanrını (Bayatı) ifadə edən məlum damğa cızılmışdır.

Bu təsvirin elmi əhəmiyyəti ondadır ki, o bir yandan piktografiyadan (şəkil-yazıdan) ideografiyaya (işarə-yazı) keçid mərhələsini əyani şəkildə izləməyə

imkan verir, digər yandan isə “bayat” damğasının konkret bir oğuz soyunun adı ilə yanaşı “Tanrı” (Bayat) teonimini də ifadə edən işarə kimi işləndiyini təkzibedilməz şəkildə sübut edir. Eyni zamanda bu gün “səma rəqsi” kimi tanıdığımız rəqsin köklərinin İslamdan çox-çox öncələr, ən azı 5 min il öncəyə qədər uzandığını və sırf türklərə, ilk növbədə də oğuzların bayat boyuna aid bir magik-dini rəqs olduğunu çəkinmədən söyləyə bilərik.

Məlumat üçün bildirək ki, Azərbaycanda ifa edilən səma rəqsləri Türkiyədəki səma rəqslərindən bir qədər fərqli mahiyyət daşıyır və bütünlüklə islamlaşmış Türkiyə variantından fərqli olaraq, 5 il öncəki variantına nisbətən daha yaxın semantikaya sahibdir. Sözügedən rəqs Azərbaycanda bu gün yalnız Qazaxın Aslanbəyli kənd camaatı tərəfindən icra edilir. Onu, sadəcə mövlud günləri oynayırlar. “Mövlud” bir ölünün ruhuna verilən ehsana deyilər. Həmin gün ölü sahibinin evində toplaşır, yemək verirlər. Süfrədə ruhların şərəfinə şamlar yandırılır, dualar edilir. Yemək bitdikdən sonra yerdən bardaş qurub oturlar və ölünün ruhuna və İlahinin böyüklüyünə dair fəlsəfi məzmunlu şerlər oxuyarlar. Bu ayın zamanı müsəlman dini mərasimlərdən fərqli olaraq kişi-qadın birlikdə iştirak edir. Əlində dəf olan bir nəfər məclisi idarə edir, əruz vəznində melodik bir şer deyir. Yerdən oturanlar onun dediklərini təkrar edir və əl çalırlar. Tədricən sürət artmağa başlayır. Bu zaman yerdə oturanlar qalxıb tək-tək rəqs etməyə başlayırlar. Bu rəqs digərlərinə heç bənzəmir. Oynayanlar əllərini yavaş-yavaş havaya qaldıraraq öz oxları ətrafında dönürlər. Sanki trans vəziyyətinə düşürlər. Səma rəqsi bir neçə saat davam edir.

İstər Qobustan, istər Gəmiqaya, istərsə də Timərədə bulunan təsvirlərdə qədim türk gələnlərini əks etdirən çox dəyərli məlumatlar qorunub saxlanmışdır. Ən çox maraq doğuran təsvirlər ən qədim zamanlardan başlayaraq türklərə xas olan və günümüzədək davam edən atla və yırtıcı quşla ov səhnəsinin əks olunduğu qayaüstü təsvirlərdir.

Bu təsvirlərin dəyəri dünyada atı ilk dəfə əhliləşdirmiş, eləcə də toğan (şahin) və qızılquş kimi yırtıcı quşlardan ilk dəfə ov məqsədi ilə istifadə etməyə başlamış türklərin ən azı Tunc dövründən etibarən sözügedən ərazilərdə məskun olduqlarını sübut edən tutarlı dəlil olmasındadır. Eyni zamanda həmin təsvir quşla ov etmək gələnlərinin tarixinə də işıq tutmaqdadır.

Maraqlıdır ki, tamğalara xalça naxışları içərisində də rastlanmışdır. Firidun Ağasıoğlu bildirir ki, Azərbaycan xalçalarında olan qədim loqoqram, tamğa və runik işarələr artıq ilkin ifadə funksiyasını itirib naxışa çevrilibdir:

"Lakin onların bu günə qədər donuq şəkildə olsa da, xalçalarda işlənmə gələnləyi göstərir ki, vaxtilə informativ yük daşıyan həmin işarələr Azərbaycanda geniş yayılmışdır... Xalça üzmanı L. Kərimovun əksər bölgələri əhatə edən "Azərbaycan xalçası" kitabından loqoqram, damğa və runik işarələrə aid seçib verdiyi örnəklər runik yazının Qafqaz mənşəli ehtimalı üzərində ciddi düşünməyə əsas verir.

Bəzi xalça naxışlarının vaxtilə damğa hərf olmasını görmək üçün onları runik yazıdakı eyni işarələrlə müqayisə etmək kifayətdir. Naxışların xalçada tam olmayan bu örnəyi də aydın göstərir ki, runik yazı xalça sənətində geniş işlənməmişdir."

Eneolit dövründə toxuculuq sənəti daha da inkişaf etmişdi. Azərbaycanın bir sıra Eneolit abidələrindən — Kültəpə 1, Hacı Firuz, İlanlıtəpə, Babadərviş, Leylatəpə və sairə abidələrdən tapılmış iy ucları, habelə Əlikömək təpəsindən tapılmış saxsı qabın səthində qalmış toxuma izi bunu sübut edir.

Əldə olan məlumatlar xalçaçılıq sənətinin artıq Neolit – Eneolit dövrlərində formalaşdığını sübut etməkdədir. Məşhur ingilis arxeoloqu Jeyms Mellart Anadolu ərazisində yerləşən Çatal-Hüyük abidəsində qazıntılar apararkən kömürlənmiş xalı qalıqlarına rast gəlmiş və həmin xalının üzərindəki naxışların qorunub saxlanmasından böyük təəssüf hissi keçirmişdi. Lakin o, qazıntıların sonrakı mərhələsində Son Eneolit dövrünə aid yaşayış binasının divarında xalça naxışlarını xatırladan naxışlara rast gəlmiş, bu naxışların bu günə qədər Anadoluda toxunmaqda olan türk xalçalarının naxışları ilə tam eyni olduğunu görüb təəccüblənmişdi.

Eyni halla Türkmənistanın cənubunda qazıntılar apararıq tanınmış rus arxeoloqu Sarianidi də üzəlmişdi. O, tapdığı Son Eneolit-Erkən Tunc dövrlərinə aid saxsı qabların üzərindəki naxışların bu gün də həmin ərazidə toxunmaqda olan türkmən xalçalarının naxışları ilə eynilik təşkil etdiyini görüb son dərəcə heyrətlənmişdi. Sarianidi digər bir tanınmış rus arxeoloqu Masson ilə birlikdə qələmə aldıkları “Qaraqum: Sivilisasiyanın ilk şəfəqi” adlı kitabında bu mövzuya toxunaraq yazır:

“Eramızdan əvvəl III minilliyin ikinci yarısından etibarən Cənubi Türkmənistan qəbilələrinin dulusçuluq sənətində böyük dəyişikliklər baş verməyə başladı. Zoomorf motivlərin yerini həndəsi naxışlar tutdu. Bu naxışlar ağılasız bir şəkildə xalça naxışlarını xatırlatmaqdadır.”

Sənətsünas alim Kübra Əliyeva haqlı olaraq yazır ki, hər bir xalqın naxış sənəti nüəyyən etnik xüsusiyyətlərə sahibdir və digər xalqların naxış sənəti ilə ümumi cəhətlərə malikdir:

“Xalqın mədəniyyətinin əhəmiyyətli tərkib elementlərindən biri olan və onun tarixi ilə sıx bağı olan naxışlar etnik mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində də mühüm mənbə rolunu oynayır. Naxış sənəti xalqın məişəti, ictimai şəraitini ilə sıx bağı olmaqla

yanaşı, onun fəlsəfi-dini və magik dünyagörüşünü də əks etdirir. Naxış motivləri təkrarlanaraq ritmlər yaradır. Təsadiüfi deyil ki, ornament motivlərini ritmlər də adlandırırlar. Bu baxımdan Tunc dövrünə aid keramika məmulatlarının naxışlarının öyrənilməsi böyük önəm daşımaqdadır. Həmin dövrə aid Naxçıvan saxsı qablarının üzərindəki naxışları gözdən keçirməklə ornamentlərin xarakterini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu qabların üzərindəki naxışlar içərisində həndəsi fiqurlar: romblar, üçbucaqlılar, latın əlifbasının “S” hərfini və üç rəqəmini xatırladan spiralvari elementlər, spirala çevrilən düz xətlər və sairə geniş yayılmışdır. Eyni motivlərə Azərbaycan xalçalarında da rast gəlinir.”

Xalça sənətini Azərbaycan üçün əvəzsiz və tükənməz sərvət adlandıran Məmməd Hüseyin Hüseyinovun sözlərinə görə, tarixi, mübarizələrlə keçmiş olan bir xalq maddi-mədəni, mənəviyyat tarixini xalı-xalçalara toxuyaraq əsrlərdən-əsrlərə ötürüb yaşatmışdır. İbtidai halından tarixin bütün səhifələrində sanki iştirak edən xalça sənətimiz, oxunması gərək olan, səhifələrinin sayı bilinməyən bir kitabəyə çevrilmişdir:

“Öz varlığını təbiətdən, insan zəkasından alan bu sənəti zaman-zaman, pilləpillə inkişaf edərək, böyük rəssamların, sənətkarların təffəkkür süzgəcindən keçərək tarixin aynasında, özünü xalq sənətində yaşadaraq inkişaf etmişdir. Əlinə qələm alıb bir xalça əsəri yaratmaq istəyən rəssamın keçirdiyi hisslər, qarşısına qoyduğu ideyalar və toxunacaq xalça layihəsinin hazırlanması çox böyük zəhmət, bilik və zövq tələb edir. Çünki xalça sənətinin nəzəriyyəsi mədəniyyətin özünüifadə sistemi olan və nitq kimi struktur açılışa və mənimsənilməyə imkan verən təsvirçiliyin dili haqqında dolğun bir elmi bilikdir”.

Alimin fikrincə, ritmik cəhəti qorunan, kanonlu xalça kompozisiyaları öz adını bərpa etməklə, işarəli elementlər və onların qarşılıqlı əlaqələri, rəngli forma təşkilinin xüsusiyyətləri ilə tanınır. Azərbaycanın hər bir regionu kanonlu xalça kompozisiyalarının tanınan “işarəli elementlərin” müəyyən sayından istifadə edir.

Azərbaycan Tunc dövründən təşəkkül tapmış mücərrəd, həndəsi formalı təsvirlərin məhz həmin üslub traktovkasında zəmanə-

mizədək qorunub saxlandığı məkanlardan biridir. Məhz bu baxımdan Azərbaycan xalçalarında həndəsi formalı ornamentlər özündə gərəkli və aşkar görüntülər yaradan rəmlər daşımaqdadır.

Mütəxəssislər xalça naxışlarının qədim pikoqrafiya və ideografya nümunələri kimi qiymətli mənbə olduğunu və qədim insanların dünyagörüşü barədə informasiya daşıyıcıları olduğunu qeyd edirlər. Belə hesab edilir ki, hər bir naxış müəyyən bir sözü ifadə edir və bu naxışlar əslində mənalı unudulmuş təsvirli yazılardır:

(Azərbaycan və Anadolu xalılarında rast gəlinən həyat ağacını ifadə edən ideogram formaları)

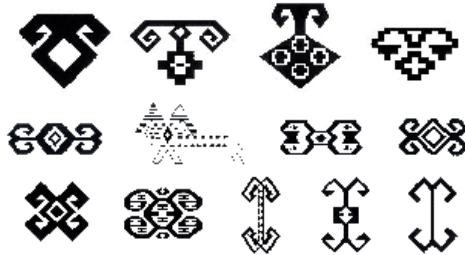
Azərbaycan və Anadolu xalılarında rast gəlinən qurd izi ideogramının müxtəlif formaları)

Azərbaycan və Anadolu xalılarında rast gəlinən quş ideogram-naxışları)

Azərbaycan və Anadolu xalılarında rast gəlinən əqrəb ideoqram-naxışları)

Azərbaycan və Anadolu xalılarında rast gəlinən qoç ideoqram-naxışları)

Qədim Azərbaycan türk tarixinin ortaya qoyduğu soy mədəniyyətinin və törə qanunlarının naxışlardakı gizli və ya aşkar formada görüntüləri yetərincədir. Sənətşünas alim Xədicə Əsədova yazır ki, uzaq keçmişdən bu günədək Azərbaycan dekorativ sənətində təsvir olunan bir çox rəsm və ornament vardır ki, hazırda onlar sırf bəzək xarakteri daşıyır. Xalqın həyat tərzi və məişətində xüsusi rol oynayan bu ornament motivləri əvvəllər rəmzi mənə kəsb etmişlər. Təsvir olunmuş rəmzlərin, işarələrin semantik mənasına gəldikdə isə onlar, əsasən, zənginliyin, bolluğun, baharın, məhəbbətin, diriliyin, şərəfin, qəhrəmanlığın, qələbənin, güc–qüdrətin, odun, alovun, müqəddəsliyin, dini ayinlərin ifadəsidir. Xalça sənətində geniş yayılmış elementlərdən biri də “S”-vari motivlərdir. Bir sıra tədqiqatçılar bu elementin stilizə olunmuş əjdahanın təsviri olması fikrini irəli sürürlər. Digər tədqiqatçıların araşdırmalarında bu cür elementlərin dam-

ğa, işarə olması fikri irəli sürülür. Tuncer Gülensoy bu cür elementlərin qədim oğuz tayfalarının (Bayandur, İqdir, Kızık və s. boylarının) damğaları olduğunu yazır.

Xalı naxışlarının bir zamanlar ideoqrafik yazı nümunələri kimi çıxış etdiyini “Şahla qız” adlı bir Azərbaycan nağılının məzmunu da təsdiq etməkdədir. Həmin nağılda şahın bir qıza aşıq olmasından, qızınsa ona şərt olaraq bir sənət öyrənəcəyi halda ərə gedə biləcəyini söyləməsindən, şahın da xalçaçılıq sənətini öyrənməsindən söz açılır. Bir gün şah əsir düşür. O, əsirlikdə bir xalça toxuyur. Arvadı həmin xalçanın naxışlarını oxuyaraq şahın başına gələnlərdən xəbərdar olur və onun əsir olduğu yeri başa düşür. Bundan sonra şahı əsirlikdən xilas edirlər.

Tanınmış qumuq tədqiqatçısı Murad Acı yazır:

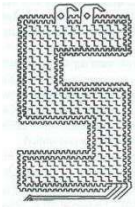
“Praktik insanlar olan türklər, demə, öz qılınc, dəbilqə və zirehlərini, eləcə də at nəsnelərini bəzəmək xatirinə bəzəmirdilər. Naxış onun sahibinin bu və ya digər soy və ya boya mənsub olduğunu bildirirdi, yəni işarə rolunu oynayırdı. Beləcə soyun birliyi vurğulanmış olurdu. Türklərdə hətta ornamentlər standartlaşdırılırdı. Çünki naxışlar informasiya daşıyıcısı idi.

Bu informasiyanı çox istedadlı və diqqətli adam olan çuvaş alimi Trofimov orijinal yolla və çox uğurla deşifrə edə bilmişdir. O, əcdadlarımızın adətən ornamentlərin köməkliyi ilə söz və kəlmələri ifadə etdiklərini təsbit etmişdir. Rəssamlar ustalıqla tamğalara naxış şəkli verirdilər. Ukraynalı, kazak və çuvaşların tikmələrini araşdıran Trofimov onları oxudu və gözlənilməz bir nəticəyə gəldi: Ən qədim dövrlərdə insanların vizit kartı rolunu məhz naxışlar oynayırdı. Onlar sadəcə gözəlliyə xidmət etmir, yalnız özünüklərin başa düşəcəyi gizli yazı kimi də çıxış edirdi.”

Ornamentlərinin hər biri “gizli yazı”nın ayrı-ayrı kəlmələri kimi çıxış edən, yəni ideoqrafik işarə rolunu ifadə edən Azərbaycan xalçalarından biri də “Damğalı” tipli xalça növüdür. Adından da görüldüyü kimi bu xalçanın naxışları kimi qədim türk tamğaları çıxış etməkdədir. Sənətşünas alim Rasim Əfəndi bu tip xalçalardan biri barədə yazır:

"Orijinallıq baxımından 1960-cı ildə Almaniyanın Münhen şəhərindəki əntiq mallar mağazasında nümayiş etdirilən Qazax xalçası da diqqəti cəlb edir. Bu xalça da əksər xalçalarımız kimi üç haşiyəli yelən və enli arasahədən ibarətdir. Uzunluğu 235 santimetr, eni 168 santimetr olan bu xalçanın arasahəsi xüsusən bəzəkli və rəngarəngdir. Xalçanın al qırmızı yerliyində ardıcıl olaraq təkrarlanan rəngli 7 göy sxematik xonça yerləşdirilmişdir.

Öz konstruktiv quruluşu ilə Şərqi aləmdə geniş yayılmış, uc-ları 4 müxtəlif tərəfə ayrılan svastikanı andıran bu bəzəklər elə real səpgidə toxunmuşdur ki, sanki onlar bir nöqtə ətrafında fırlanaraq hərəkət edir. Bu ornament elementinə biz təkcə "Damğalı" adını almış bu tipli Qazax xalçalarında deyil, dekorativ-tətbiqi sənətimizin başqa növlərində də rast gəlirik. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət tarixinin, demək olar ki, bütünlü mərhələlərində bu bəzək həmişə səma cisimlərinin "şahi" sayılan günəşi təmsil etmişdir."

Mücorrod formatı əjdaha təsviri.

"Damğalı" tipli xalçalarda diqqəti cəlb edən ikinci element latın əlifbasındakı "S" hərfini xatırladan elementdir. Folklorşünas alim Məhəmməd Hətəmi Tantəkin və sənətşünas alim Kübra xanım Əliyevanın yazdıqlarına görə, bu element əjdahanı təmsil etməkdədir. Xalçada diqqəti çəkən üçüncü element isə qoç buynuzlarını xatırladan naxışdır. Sənətşünas

alim, Azərbaycan xalçalarının ən gözəl bilicisi Lətif Kərimov bu naxışın "qoç", "qoyun" mənaları verdiyini bildirmişdir. Deməli, qarşımızda üç ideoqrafik elementli bir "yazı" vardır. Bu "yazı"nı əski tük dilinin sinonim və omonimlər sistemini bilmədən "oxuya" bilmək qeyri-mümkündür. Öncə günəşi təmsil edən svastikavari ideoqramla əjdahanı təmsil edən "S" vari ideoqramın birlikdə nə mənə ifadə etdiklərini anlamağa çalışaq.

Məlum olduğu kimi, türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin folklorunda əjdahanın günəşi udması ilə bağlı süjet geniş yayılmışdır. Bu süjet türk xalqlarından digər xalqların da folkloruna keçmişdir. Şübhəsiz ki,

bu mifoloji süjetin əsasını günəşin üzünün qara buludlar tərəfindən örtülməsi kim real təbiət hadisəsi təşkil etməkdədir. Buludun əjdaha ilə eyniləşdirilməsinin səbəbi isə odur ki, qədim türk dilində həm buluda, həm də əjdahaya “buka” deyilmişdir. Yəni “buka” ifadəsi həm “bulud”, həm də “əjdaha” sözünün sinonimi idi. Üstəlik də bulud mənasındakı “buka” ilə əjdaha mənasındakı “buka” omonim sözlər idi.

İndi isə üçüncü elementə keçək və hər üç elementi birlikdə “oxumağa” çalışaq. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dilində “qoyun” sözünün “koy” və “ud” kimi sinonimləri olmuşdur. Bu sinonimlərdən “ud” eyni zamanda “udmaq” felinin kökü olan “ud” kəlməsi ilə omonimdir. Deməli, buradakı “qoç” işarəsi ilə “ud” kəlməsi yazılmış və bu kəlmə udmaq mənasında işlənmişdir. Odur ki, xalçadakı ideoqrafik yazı belə oxunmalıdır: Buka, yəni bulud və ya əjdaha günəşi uddu.

Bu baxımdan başqa bir Azərbaycan xalçası da özündə çox maraqlı bir mifoloji informasiya daşımaqdadır. Söhbət Nyu-Yorkda Berq Andonyanın şəxsi kolleksiyasında saxlanılan XIX əsrə aid bir Quba xalçasından gedir.

Minilliklər boyu nəsil-dən-nəslə ötürülərək dövrümüzədək ulaşmış bu motivi bizim üçün maraqlı edən xalçada, sxematik şəkildə də olsa, əllərini yuxarı qaldırmış bir qadın təsvirinin boğaz nahiyəsini bəzəyən ağac təsviri ilə birlikdə əks edilməsidir ki, bu da Eneolt dövrünə aid olan, qarın nahiyələrində ağac təsvir edilən, Umay ilahəsini təmsil edən heykəlciklərlə eyni semantik mənə yükünü daşmasıdır.

Xalçadakı ilahənin qarnı iki kameralı təsvir edilmişdir. Bunda məqsəd bir yandan onun hamilə olduğunu diqqətə çatdırmaq, digər yandan diqqəti buna çəkərək söhbətin Umaydan getdiyini vurğulamaqdır. Çünki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, qədim türk dilində qadın bətninə “umay” deyilirdi. Ən maraqlı cəhətlərdən biri isə odur ki, bu təsvirdə ağac ilahənin qarın nahiyəsində deyil, boğaz nahiyəsində təsvir edilmişdir. Bunun da səbəbini bilmək üçün qədim türk dilindəki omonimlər sistemindən xəbərdar olmaq lazımdır.

Qədim türk dilində “boğaz” kəlməsini təkcə insan bədəninin gövdəsini başla birləşdirən hissəsinə deməmişlər, eyni zamanda bu kəlmə ilə hamiləliyi də ifadə etmişlər. Bu gün də Azərbaycan türkcəsində hamiləlik mənasında “boğaz” kəlməsi işlənməkdədir. Eyni kəlmə əski türk yazılı abidələrində daha məhsuldar olmuşdur. Məsələn, “Oğuznamə”nin uyğur variantında bu kəlməyə “töl boğaz” söz birləşməsi şəklində rast gəlirik:

“TÖL BOĞAZ BULDİ, KÜNLERDEN SONQ, KECƏLƏRDƏN SONQ YARUDİ.”(O,DÖL BOĞAZ OLDU, GÜNLƏR, GECƏLƏR SONRA YÜKÜNÜ YERƏ QOYDU.)

Bu xalçada diqqəti çəkən daha bir maraqlı məqam Umay ilahəsini ətrafını 22 çiçəyə bənzər elementin bəzəməsidir. Çox güman ki, bu, 22 oğuz boyuna işarədir. Məsələ burasındadır ki, oğuz boylarının sayını 24 kimi qeyd edən Yazıcıoğlu Əlidən fərqli olaraq, Mahmud Kaşğarlı onların sayını 22 göstərmişdir.

Bir vaxtlar Macarıstanın paytaxtı Budapeşt şəhərindəki əntiq mallar mağazasında saxlanılan və haqqında Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə sənətsünas alim Rasim Əfəndi tərəfindən məlumat verilən, XIX əsrdə toxunmuş Şirvan xalçasında da oğuz boylarına işarə edilməkdədir. Belə ki, bu xalçanın üzərindəki 3 romba bənzərən 8 bucaqlı fiqurlardan ən altdakında 24 qarmaqvari işarə gözə dəyir. Ola bilsin ki, bunlar 24 oğuz boyunu təmsil edir.

Diqqəti ən çox cəlb edən isə xalçanın alt tərəfindəki simmetrik şəkildə iki dəfə təkrarlanan 3 oxdur. Görünür bu oxlar, haqqında “Oğuznamə”də söz açılan üçoxları təmsil edir. “Oğuznamə”də deyilir:

“Oğuz Kağanın yanında ağ saqqallı, ağ saçlı bir kişi vardı. Xeyirxah, müdrik bir kişi idi, yuxu yozan, qeybdən xəbər verəndi. Onun adı Uluğ Türük idi. Günlərin bir günü o, yuxuda bir qızıl yayla üç gümüş ox gördü. Bu qızıl yay gündoğandan günbatanacan uzanmışdı, üç gümüş ox isə quzeyə tərəf qanadlanmışdı. Oyandıqdan sonra Uluq Türük yuxuda gördüklərini Oğuz kağana bildirdi. Söylədi:

– Ay Kağanım, sənin ömrün olsun uzun! Ay Kağanım, qoy ədalət olsun sənə qanun! Göy Tanrı mənə yuxumda bildir-

*di. Qoy yuxum çin olsun! Aldığım torpağı sənin uruğuna ver-
sin!*

*Oğuz Kağan Uluq Türükün sözünü bəyəndi, öyüdünü dinlə-
di, öyüdünü tutub əməl elədi. Sonra sabah olunca, böyük qardaş-
ları, kiçik qardaşları çağırtdırıb gətirdi. Onlara belə söylədi:*

*– Könlüm ov istəyir. Qocalıqdan yox məndə daha taqət.
Gün, Ay, Ulduz, siz gündoğana tərəf gedin, Göy, Dağ, Dəniz,
siz də günbatana tərəf gedin.*

*Bundan sonra üçü gündoğana, üçü də günbatana doğru
getdi. Gün, Ay, Ulduz çoxlu vəhşi heyvan, çoxlu quş ovlayıb, son-
ra yoldan qızıl bir yay tapdılar. Yayı götürüb, atalarının yanına
gəldilər. Oğuz Kağan sevindi, güldü, onu üç hissəyə böldü. Dedi:*

– Ay böyük qardaşlar, yay sizin olsun. Oxları göylərə atın!

*Bundan sonra Göy, Dağ, Dəniz çoxlu vəhşi heyvan, çoxlu
quş ovlayıb, sonra yoldan üç gümüş ox tapdılar. Götürdülər,
atalarına verdilər.*

*Oğuz Kağan sevindi, güldü, oxları hər üçünün arasında
bölüşdü. Belə söylədi:*

*– Ay kiçik qardaşlar, oxlar sizin olsun. Yay oxu atdı.
Sizlər olun oxlar tək.”*

Dastandan belə məlum olur ki, Oğuz Kağan yayı verdiyi
oğullarının nəslini Bozoklar, oxları verdiyi oğullarının nəslini
isə Üçoklar adlandırmışdır. Deməli, sözügedən Quba xalçası
üçok, yəni üçox tayfasının yaratdığı
çeşnilərdəndir.

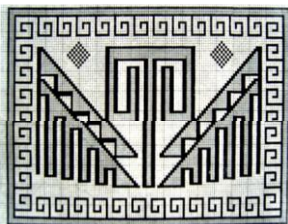
Anadoluda geniş yayılmış 24 xa-
nalı türkmən-oğuz xalılarındakı xana-
ların sayı da 24 oğuz boyunu ifadə
etməkdədir. Firidun Ağasıoğlu deyir:

*“XX əsrin ortalarında Altayda
yerli türklərin “Pazırıq”, yəni “Ba-
sırıq” adlandırdıqları yerdə qazıntı*

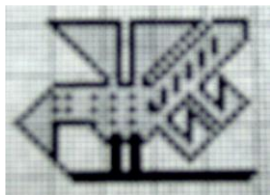
*aparan rus arxeoloqları iskitlərə aid qədim bir kurqandan Ha-
munu heyrələndirən əşyalar tapdılar. İskit-saqa boylarına məxsus
bu sənət nümunələri içərisində salamat qalmış və rəngini itir-*

məmiş bir xalı da var idi. Pazırq xalısı adı altında bu gün Sankt-Peterburqun “Ermitaj” muzeyində saxlanılan və nümayiş etdirilən bu xalının yaşı miladdan əvvəl V əsrə aid edilir. 180 x 200 santimetr ölçüsündə olan Pazırq xalısının üzərindəki naxışların – at və maralların ortasındakı çərçivədəki 24 xananın anlamı bir çox alimin tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir.

Alimin bildirdiyinə görə, tədqiqatçılar bir – birindən xəbərsiz bunun 24 oğuz boyu ilə bağlı olduğunu söyləmişlər.

“1) Bayatın anlamı – dövlətli deməkdir. Damğasının işarəsi və onqonu bayquş və ya gecə quşudur. Bu mücərrəd naxışa Qarabağ zililərində rast gəlmək olur.

2) Dügərin anlamı – çevrə deməkdir. Damğasının işarəsi və onqonu – çalağan quşudur. Qubanın “Qımıl” adlı xalçasında və Bakı xalçalarının haşiyələrində təsadüf edilir.

3) Avşarın anlamı – işdə çevik olan deməkdir. Damğasının işarəsi və onqonu Ağ şahin və ya uçan şanapipik quşudur. Qarabağ vərnisinə və Bakı zilisinə məxsus elementlərdir.

4) Beydelinin anlamı – danışıqı hörmətli deməkdir. Damğasının işarəsi və onqonu laçın quşudur. Qarabağın “Qasımuşağı” adlı xalçasının əsas naxışlarından və s.

Göründüyü kimi, sadə quruluşa malik olan bu naxışlar simvolik işarələrə çevrilərək, dini və mifik sistemi bioloji şəkildə özündə cəm edib daşımışdır”.

Sənətşünas alim Xədicə Əsədovanın sözlərinə görə, Azərbaycan naxış sənətinin sistemli tədqiqi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, naxış mədəniyyətimizin kökləri neolit–enolit dövründən başlayaraq orta əsrlərdə, xüsusilə İslam dininin yayılmasından sonra zirvəyə çatmışdır. O yazır ki, Azərbaycan xalçalarında quş obrazlarının təsvirləri də üstünlük təşkil edir. Qədim dövrlərdə ulu, dini, himayədar, ana ilahə kimi mifik təsəvvürlərlə əlaqədar tətbiq olunan quş təsvirləri, sonralar dekorativ məzmun üslubunda təsvir olunurlar. Daha sonralar isə bəzək elementinə çevrilən müxtəlif quş təsvirləri stilizə edilir, daha çox təhrif olunur, mücərrədləşdirilir. Dekorativ sənətdə geniş yayılmış bu cür obrazlara humay, tovuz quşu, göyərçin, bülbül, qartal, ördək, xoruz və s. quşlar daxildir:

“Xalçalarda da geniş tətbiq olunan bu obrazların müxtəlif işlənmə üslubları mövcuddur. Tətbiq olunduqları əşyalara yüksək bədii məna bəxş edən bu cür obrazlara Azərbaycanın hər bir bölgəsində toxunulmuş xalçaların üzərində rast gəlinir.

Xalçaların üzərindəki quş təsvirlərinə diqqət yetirdikdə biz onların hətta eyni xalça məktəbində də müxtəlif təsvir formalarına rast gəlirik. Tarixin qədim dövrlərindən bu günədək sənət abidələrinin, xalçaların üzərində rast gəlinən quş motivlərinin müxtəlif semantik mənaları var. Quş semantik mənasına ilk dəfə olaraq Şumerlərin “Bilqamis” dastanında rast gəlinir. Burada quş dirilik ağacı ilə əlaqəli çıxış edərək ölməzlik simvolunu ifadə edir”.

Alimin fikrincə, Şərq aləmində quş insanın ruhu mənasını ifadə edir. Hər bir insanın quş şəklində bir qoruyucu ruhu olduğu, ölən insanın ruhunun göyə yüksəlib quş kimi uçması, biri

öləndə “quş kimi uçdu getdi” tipli ifadələr hələ də xalq arasında mövcuddur. Qədim türklərin minilliklər öncə yaranıb inkişaf edən inamlarında quş təsvirləri böyük simvolik əhəmiyyət daşımış, semantik mənada

güc–qüdrəti ifadə etmişdir. Bu mənada Oğuz tayfasının (Oğuz

xanın 24 nəvəsinin) damğası, onqonu məhz qırğı, çalağan, şahin, humay, qartal və s. quşların adı ilə bağlı olmuşdur:

“Onu da qeyd etməliyik ki, quşların semantik mənalarda su quşlarının (xüsusilə ördək) əhəmiyyəti çox böyük olmuşdur. Suyu, həyatı təmsil edən bu quş təsvirləri həyatın yaranmasını və daimliyini ifadə etmişdir. Xalçalarda rast gəlinən quş təsvirləri arasında naxış formasını almış motivləri və ya quşların sxematik təsvirləri ilə yaradılmış kiçik kompozisiyalar da mövcuddur. Bu cür kompozisiyalarda quşlar heraldik (simmetrik) prinsiplə təsvir olunurlar. Bu kompozisiyalarda isə quşlar mərkəzdə yerləşdirilmiş nəbati motivin (gül, çiçək, ağac və s.) yanlarında üz-üzə, ya da əks istiqamətə baxan şəkildə təsvir olunurlar”.

Xədicə Əsədovanın yazdığına görə, xalça naxışları arasında inanclar və totemlərlə əlaqədar tipoloji qrupa daxil olan motivlərə də tez-tez rast gəlinir. Astral inanclarla bağlı təsvirlərə

“Malibəyli” kompozisiyalı xalçalarda daha çox rast gəlinir. Bu cür xalçalarda əsas göllərin içərisində həm günəşi təmsil edən svastika, həm də həndisiləşdirilmiş “bulud” təsvirləri yerləşdirilir. Bu təsvirlərin qəbiləni, tayfanı ifadə edən əsas gölün içərisində yerləşdirilməsi bu inancların keçmişdə böyük əhəmiyyətə malik olmasını bir daha sübut edir. Xalçalar üzərində olan bu cür təsvirlərə əsasən göl əkinçiliklə və ya təsərrüfatla məşgul olan tayfanı ifadə edir:

“Gölün mərkəzindəki günəş odu, alovu, istiliyi, bulud isə suyu – ilkin təbiət ünsürlərinin vəhdətini təmsil edir. Astral inanclarla bərabər tayfalar, qəbilələr, xalqlar arasında müxtəlif inanclar da mövcuddur. Zaman keçdikcə bu inanclar totemlərlə, dini inanclarla əvəz olunur. Əvvəllər müxtəlif allahlara, ruhlara inananlar artıq müxtəlif totemlərə inanırlar. Bir çox hallarda günəşi xarakterizə edən bu cür totemlərə “tovuz quşu”, “şir”,

“keçi” və s. heyvan fiqurları daxil idi. Xalçalar üzərində isə bii cür totemlərlə bağlı olan elementlərə tez-tez rast gəlinir”.

Tədqiqatçı S.V. İvanovun təbirincə desək, milli ornament hər bir xalqın bədii mədəniyyətinin yüzillərlə yaşayan ən dözümlü elementidir. Bu baxımdan kökü Neolit-Eneolit dövrlərinə qədər uzanan, Tunc dövründə yeni elementlər qazanan piktoqrafik və ideoqrafik mahiyyətli xalça naxışlarımız da istisna deyildir.

Nəsir Rzayev deyir:

“Qədim Şərqdə yazı mədəniyyəti üç inkişaf mərhələsi keçmişdir. Birinci mərhələ piktoqrafik yazıların, yəni təsvirli yazıların yaranması və inkişaf dövrüdür. Bu dövrdə piktoqrafik yazıların ortaya çıxması qədim insanların magik təfəkkürü ilə üzvü surətdə bağlı olmuşdur. Piktoqramlar magik təfəkkürün məhsuludur. Magik təfəkkür isə ibtidai şüur səviyyəsində olan insanların təxmini və şərti anlayışlarının nəticəsi idi. Qədim insanların magik təfəkkürü müxtəlif vaxtlarda formalaşdığı üçün piktoqramlar qədim xalqların hamısında eyni vaxtda yaranmamışdır. Misal üçün, təsvirli yazılar Çin, Hindistan, Misir kimi qədim ölkələrdə Yeni Daş dövründə meydana çıxdığı halda, bu mədəniyyət Azərbaycanda daha əvvəl, Orta Daş dövründə yaranmağa başlamış, Mis-Daş dövründə isə özünün ikinci mərhələsinə – ideoqrafik yazı mərhələsinə keçmişdir.”

Nəsir Razayevin sözlərinə görə, ilk Azərbaycan piktoqramını qədim Qobustan rəssamları hələ Orta Daş dövründə yaratmağa, yazmağa cəhd etmişlər:

“Bu baxımdan Böyükdaşın yuxarı mərtəbəsindəki 78 №-li daşın üzərindəki təsvir deyilənlərə ən gözəl misaldır. Qobustan rəssamları Mis-Daş dövründən başlayaraq öz əsərlərində təsvirli yazılara daha tez-tez müraciət etmişlər. Totemistik sehrkarlıq ayinlərinin keçirilməsi haqqında xəbər verən, xronikal səciyyəli, qəbilənin gündəlik həyatında baş verən hadisələri nəql edən təsvirli yazılara, yəni piktoqramlara bu dövrün petroqliflərində rast gəlirik. Totemistik ovsunlama ayini keçirərkən ovçu və ya maldarların iki cərgədə sərbəst vəziyyətdə rəqs etdiklərini Böyükdaşın yuxarı mərtəbəsindəki 67 №-li daşın təsvirlərində görürük.

Burada aşağı cərgənin ortasında üç fiqurun üzündə müxtəlif totemlərin maskası görünür. Demək, bu sehrkarlıq ayini rəqsində üç adam totem obrazında çıxış edir. Ovlanacaq və ya sayı çoxaldılmalı olan əhliləşdirilmiş heyvan rəsmlərinin ovsunlanmasına həsr edilmiş bu ayin rəqsində totemin iştirakı bu sehrkarlıq tədbirinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün mühüm amil hesab edilirdi. Belə ovsunlanma ayini keçirilməmişdən öncə ovlanılacaq və ya bəslənərək artırılacaq mal – qaranın rəsmləri qayada cızılırdı. Bundan sonra qəbilə üzvləri bu təsvirlərin qarşısında rəqs edir, ovsun duası oxuyur, mərasim keçirirdilər. Məsəl üçün Böyükdaşın yuxarı mərtəbəsində, 46 №-li daşın cənub tərəfindəki təsvirdə qəbilə atlarını təmsil edən çox sayda at düz xətlərlə ovsunlanmış vəziyyətdə gözə dəyir. Bir atın balalı halda rəsm edilməsi göstərir ki, bu təsvirlər atların çoxalması üçün ovsunlanmalı imiş. Xronikal səciyyəli bu tipli piktoqramlar həmin hadisələri nəql edirlər.”

Görkəmli alman alimi, yazı tarixinin gözəl bilicisi İohannes Fridrix özünün məşhur “Yazı tarixi” kitabında deyir ki, söhbət piktoqrafiyadan düşəndə tədqiqatçılar bir qayda olaraq, nəzərlərini qayaüstü təsvirlərə tərəf çevirirlər. Əksər halda da misal kimi Şimali İspaniya ərazisindəki Pasyeqa mağarasındakı qayaüstü təsviri misal çəkirlər.

Alimin yazdığına görə, sol tərəfdəki iki ayaq təsviri mütəxəssislər tərəfindən “getmək” kimi, sağdakı təsvir isə inkar işarəsi kimi qəbul edilir və iki təsvir birlikdə “giriş qadağandır” kimi şərh edilir.

Bu “oxunuş” və şərhin nə qədər doğru olduğunu söyləmək çətinidir. Lakin bir şeyi tam əminliklə söyləmək olar ki, Gəmiqayadan tapılan “qurd ağzı bağlamaq” ovsununu əks etdirən piktoqram qədim piktoqrafiya sənətinin ən gözəl və sözün əsl mənasında klassik nümunəsi kimi əvəzsizdir. Çünki bu piktoqramda ifadə edilən informasiya səsli-sözlü formada da dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Ölkəmizin ərazisində ən azı Mezolit, yəni Orta Daş dövründən məlum olan piktoqram, başqa sözlə, təsvirli yazı mədəniyyəti minillər boyunca nəsildən-nəslə ötürülərək eramızın ilk əsrlərinə qədər davam emişdir. Bu baxımdan Mingəçevirdən ta-

pılan bir küp qəbirin üzərindəki piktoqramlar deyilənlərə ən gözəl misaldır. Nəsir Rzayev bu barədə yazır:

“Eramızın birinci əsrində də çəhrayı rəngli keramik küp-lər üzərində oxra vasitəsilə təsvirlə yazılar yazılmışdır. Belə abidələr Mingəçevirin küp qəbirlərindən tapılmışdır. Bir küpün çiyinlərində, dairəvi kompozisiyada çəkilmiş üçbucaqlar, iki quş, iki maral və bir ağac rəsmlərini biz piktoqram, yəni təsvirli yazı hesab edirik.”

Alimin yazdığına görə, bu yazı küpün xarici səthində iki dəfə təkrar edildiyi üçün ümumi kompozisiyada hər rəsmə iki dəfə rast gəlirik. Bu rəsmlər o dövrdə ortaya çıxmış konkret anlayışların simvolik təsvirləridir.

Mingəçevirdən tapılan və üzərində hər biri bir mənə verən şəkillər olan küpdən qəbir kimi istifadə edildiyi üçün, şübhəsiz ki, onun üzərindəki piktoqramın məzmunu da dəfn mövzusu ilə bağlı olmalıdır. Çünki qəbirlərin üzərindəki bütün yazılar adətən mərhum barədə informasiya xarakterli məlumatdan ibarət olur.

Bu piktoqramdakı ağac həyatı, yəni bu dünyanı simvolizə edir. Tanınmış mifoloq alim Mirəli Seyidov göstərmişdir ki, ağac bir çox Şərq xaqalarında, o cümlədən qədim türklərdə həyatı ifadə etmişdir. Buradakı quş təsviri isə ruhun bədəndən ayrılaraq uçub getməsinə, yəni ölümü və o biri dünyanı simvolizə edir. Maraqlıdır ki, qədim türk dilində “uçmaq” feli “ölmək” felinin sinonimi kimi işlənmişdir.

Orxon-Yenisey abidələrində bir sıra hallarda “ölmək” yerinə “uçmaq” yazılıb. Məsələn, Kül Təkin abidəsinin şərq tərəfində, 16-cı sətirdə deyilir: Kanım kağan uçduktə özüm səkkiz yaşta kaldım, yəni xaqan atam öləndə səkkiz yaşında idim.

24-cü sətirdə isə deyilir: Ecüm kağan uça bardı, yəni xaqan əmim öldü.

Bənzər halla eyni abidənin şərq tərəfinin 30-cu sətirində, şimal tərəfinin 1-ci sətirində, eləcə də Bilgə Xaqan abidəsinin cənub tərəfinin 10-cu, qərb tərəfinin 2-ci, Moyunçur abidəsinin 12-ci sətirlərində və sairə üzləşirik. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dilində “uçmaq” kəlməsinin bir mənası da cənnət, behişt olmuşdur. Bu kəl-

məyə Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, o cümlədən Məhəmməd Füzuli və Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərində sıx-sıx rast gəlinməkdədir.

Deməli, Mingəcevir küpünün üzərindəki piktoqramdakı ağac və quş təsvirləri birlikdə bu dünyadan o biri dünyaya köçü ifadə edir. Piktoqramdakı üçbucaqlar isə kurqanı, yəni goru simvolizə edir. Məlumat üçün bildirik ki, qədim şumerlərdə üçbucaq üç mənada – şəhər, dağ və gor mənalarında işlənirdi və “kur” kimi oxunurdu. Bu oxunuş türk dillərindəki “gor” sözü ilə üstüstə düşür.

Səkkiz guşəli ulduza gəlincə, qədim şumerlərdə bu işarənin də iki mənası var idi: 1) göy, 2) Tanrı. Həmin işarə “dingir” kimi oxunurdu ki, bu da qədim türk dilindəki “Tenqri”, yəni “Tanrı” kəlməsinə uyğundur. Ulu babalarımız Tanrıya həm də “Gök Tenqri”, yəni göyün Tanrısı və yaxud göydəki Tanrı deyirdilər.

Piktoqramdakı maral isə çox güman ki, mərhumun mənsub olduğu qəbilənin totemidir və onun hansı qəbilədən olduğunu göstərir. Nəzərə alsaq ki, qədim türk dilində marala “yabqu” deyilmişdir. Güman etmək olar ki, söhbət qədim türk tayfalarından olan yabqulardan gedir. Hər cənd ki, qədim türk dilində “yabqu” kəlməsinin həm də “kral”, “şah” mənaları da olmuşdur. Bu halda isə söhbətin hansısa qədim tayfa başçısından getdiyini düşünmək olar. Bütün bu deyilənlərdən belə çıxır ki, piktoqramı belə oxumaq lazımdır: Yabqu qəbiləsinin bir üzvü bu dünyadan ayrılaraq cənnətə, Tanrı dərğahına köçdü. Və ya da: Yabqu (kral, şah, qəbilə başçısı) dünyasını dəyişib cənnətə, Tanrı dərğahına köçdü.

Azərbaycanda mövcud olmuş ən maraqlı piktoqrafik yazı nümunələrindən birinə də Güney Azərbaycanın Həsənlu yaşayış məntəqəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan, Manna incəsənətinə (e.ə. IX əsr) aid edilən, qızıldan hazırlanmış, riton formalı dinləmə (səsgücləndirici) vasitəsi üzərindəki təsvirdə rast gəlinir. Həmin əşyanın üzərində qopuz çalan ozan və onun qarşısında bir dirəkdən asılmış böyük qulaq təsvir edilmişdir. Buradakı musiqiçi və dirəkdən asılmış böyük qulaq şəkli “musiqi din-

lömək” anlamını ifadə edir. Qulağın asılmış vəziyyətdə təsvir edilməsi isə “qulaq asmaq” frazeoloji söz birləşməsinin dilimizdə hələ 3 min il öncələrdən işləndiyinə dəlalət edir.

Bu fakt ana dilimizə xas olan, birinci hissəsi isim, ikinci hissəsi isə feldən düzələn frazeoloji söz birləşmələrinin yaranma tarixinin düşünə biləcəyimizdən çox-çox əvvəlki dövrlərə aid olduğunu söyləməyə əsas verir. Və bu, yeganə fakt deyil. Bu baxımdan iskitlərin and içmə mərasimini təsvir edən Herodotun yazdıqları çox böyük maraq doğurur. “Tarixin atası”nın yazdığına görə, and içənlər bu məqsədlə barmaqlarını çərtir, çərtilmiş yerdən içində şərab olan ritona bir damcı qan axıdır və sonra da içinə qan qarışmış şərabi başlarına çəkirdilər. Herodotun təsvir etdiyi bu mərasim “and içmək” frazeoloji söz birləşməsinin haradan qaynaqlandığını başa düşməmizə imkan yaratdığı kimi, həmin birləşmənin dilimizdə hansı dövrlərdən işləndiyi barədə təsəvvür əldə etməyimizə də yardımçı olur. Nəzərə alsaq ki, “tarixin atası” e.ə. V əsrdə yaşamışdır, bu o deməkdir ki, sözügedən birləşmənin də ən azı 2,5-2,6 min illik bir yaşı var.

İohannes Fridrixin yazdığına görə, piktoqrafik yazı vasitəsi ilə yalnız baş vermiş hadisə barədə ümumi məlumat çatdırılır və buradakı şəkillər ayrı-ayrı sözləri ifadə etmir. İdeoqrafik yazıda isə hər bir şəkil və ya işarə, tamğa konkret bir sözü bildirir. Alim qeyd edir ki, bu iki yazı növündən daha qədim yazı növü əşya yazısı olmuşdur. Bu yazı növündə şəkillərin yerinə sözləri ayrı-ayrı əşyalar ifadə etməkdə idi.

Azərbaycanda piktoqrafiya və ideoqrafiya mərhələlərindən öncə əşya yazısının da mövcud olmuş olması barədə Azərbaycan folklorunda, ilk növbədə də nağıllarımızda kifayət qədər məlumat vardır. Bu baxımdan Daşdəmirin nağılı deyilənlərə ən gözəl misaldır:

“...Qadın çadrasının altından bir boşqab çıxarıb Daşdəmirin qabağına qoydu. Daşdəmir baxıb gördü ki, boşqabda bir nar, bir top iynə, bir qayçı var, bir vərəq kağız var, bir tikə at var, bir də bıçaq var.

Qadın dedi:

- Əgər Mirzə Möhsündən öyrəndiklərin yadından çıxmayıbsa bu şeylərdə gərək çətinlik çəkməyəsən.

Daşdəmir heç bir söz demədi. Bıçağı götürüb əti tikə-tikə doğradı. Qayçıni götürüb kağızı kəsik-kəsik elədi, sonra iynələri birca-birca nara sancıb boşqaba qoydu. Qadın güldü, dedi:

- Afərin! Ancaq de görüm bununla nə demək istəyirsən?

Daşdəmir dedi:

- Xanım, mən başa düşdüm ki, sən mənə gizli bir sirr demək istəyirsən, ancaq qorxursan. Mən bununla demək istəyirəm ki, əgər mənim bədənim bu ət parçası kimi parçalasalar, bu kağız kimi tikə-tikə doğrasalar, bu nar kimi oxla doldursalar, yenə də bu sirri heç kəsə açmaram. Qorxma, danış!

Bunu deyəndə qadın üzünü açdı. Daşdəmir baxdı ki, Mirzə Möhsünün qızı Nardandı.

Daşdəmir soruşdu:

- Bu nə haldı, atan haradadı?

Nardan dedi:

- Dayan! Elə bunun üçün gəlmişəm. Daşdəmir, o gün ki, atam saraya, padşahın yanına getdi, daha geri qayıtmadı. Bu günə qədər də başına nə gəldiyini bilmirəm. Ancaq elə haman gün bizim qonşumuz mənə bir şey gətirdi ki, atan bazarda məni gördü, bu şeyləri alıb verdi ki, sənə çatdıram.

Mən şübhələndim ki, atamın başına bir iş gəlib. Odur ki, daha o evdə qalmayıb, gecə ilə köçdüm. Atamın göndərdiyi şeylərdən üçünü başa düşürəm, ikisini başa düşə bilmirəm. Səni buna görə axtarırdım ki, mənə kömək eyləyəsən.

- Atamın göndərdiyi şeylər nədi?

- Atam bir armud, bir gavalı, bir əl dəyirmanı, bir parça dəmir, bir dənə də daş göndərib. Əl dəyirmanı ovdandır. Daşla dəmir də sənsən. Amma armudla gavalını başa düşə bilmirəm.

O, çadrasının altından bir armud və gavalı çıxarıb oğlana verir.

Daşdəmir meyvələrə baxır, gülür və deyir:

- Sən düz tapıbsan. Daş, dəmir, əl dəyirmanı sən dediyin kimidi. Ancaq mən bu meyvələri də tapdım.

Nardan soruşur:

- Nədi?

Daşdəmir armudu qıza göstərib deyir:

– Nardan, bu armudun adı Abbasbəyi armududur. Bu gavalıya da bağbanlar “Vəzir Alı” deyirlər. Atan demək istəyir ki, Daşdəmirin xaraba dəyirməndə başına gələn iş padşahın qoşun böyüyü Abbas bəylə, bir də vəzirlə əlaqədardır.”

İohannas Fridrixin sözlərinə görə, ideoqrafik yazı əşya yazısının bazasında, yazıda istifadə olunan əşyaların şəklinin çəkilməyə başlaması ilə ortaya çıxmışdır və bu yazılardan birincisindən ikincisinə keçidin nə zaman baş verdiyini, eləcə də onlar arasında sərhədi müəyyən etmək çətindir. Fəqət “Daşdəmirin nağılı”ndakı bir epizod bunun tədricən baş verdiyini və bir müddət əşya yazısı elementləri ilə ideoqrafik yazı elementlərinin birlikdə işlədildiyini söyləməyə əsas verir:

“Daşdəmiri məclisə apardılar. Padşah çevrəni ona göstərib cavab istədi. Daşdəmir əlinə bir ağac alıb, çevrəni ortadan iki yerə boldü. Düşmənlər tərəf işi belə görəndə gətirib çevrənin bir tərəfində bir ox qoydular. Daşdəmir də padşahın qılıncını götürüb ikinci tərəfə qoydu. Belə olanda düşmənlər tərəf çevrənin içinə bir ovuc darı tökdü. Daşdəmir tez əmr elədi, bir xoruz tutub gətirdilər. Xoruz bütün darını dənələdi. Düşmənlər tərəf heç nə deməyib, yola düzəldi.

Bu danışığız sual-cavaba hamı məəttəl qalmışdı.

Padşah soruşdu:

– Daşdəmir, mən heç nə başa düşmədim. De görüm onlar nə soruşdu, sən nə cavab verdin?

Daşdəmir dedi:

– Padşah sağ olsun, o çevrəni ki, onlar çəkmişlər, demək istəyirdilər ki, bütün dünya gərək bizim ola. Mən də arada xətt çəkib dedim ki, bizim bu dünyada öz yerimiz var, heç kəsi ora qoymaq. Sonra onlar oraya ox qoydular ki, əgər belə olsa, biz dava eləyəcəyik. Mən də sənə qılıncını çəkib onların qabağına qoydum ki, biz sizdən qorxmuruq. Sonra onlar çevrəyə darı tökdülər ki, bizim qoşunumuzun sayı-hesabı yoxdu. Mən də bütün darını bir xoruzla dənələdim ki, bizdə də belə oğlanlar var. Ona görə də durub getdilər.”

Nağılın bu epizodunda hər iki yazı növünün elementi birlikdə çıxış edir. Belə ki, düşmənlərin yerdə çəkdiqləri çevrə və Daşdəmirin çəkdiyi xətt ideoqrafik, tərəflərin istifadə etdikləri ox, qılınc, darı və xoruz isə əşya yazısının elementləridir.

Herodotun fars şahı Daranın iskitlər ölkəsinə hücumu zamanı iskit türklərinin ona göndərdikləri əşya yazısı barədə verdiyi məlumat da çox maraqlıdır:

“İskit xanları vəziyyəti belə görüb Daraya qasidlə quş, siçan, qurbağa və beş ədəd ox göndərdilər. Farslar qasiddən bunların mənasını soruşdular, fəqət qasid ona yalnız bu şeyləri çatdırmaq və dərhal geri dönmək əmr edildiyini söylədi və dedi ki, əgər ağılnız varsa, onların mənasını özünüz başa düşərsiniz. Bunu eşidən farslar məsləhətə toplandılar. Dara belə düşündü ki, iskitlər bununla ona boyun əyməyə hazır olduqlarını bildirmək istəmişlər. Lakin Qobriy bu fikrə qarşı çıxdı və dedi ki, iskitlərin bununla söyləmək istədikləri budur: Əgər siz farslar quş olub göyə qalxsanız, siçan olub yerin altına girsəniz və ya da qurbağa olub bataqlığın dərinliklərinə enməsəniz də geri qayıda bilməyəcək, bizim oxlarımızdan məhv olacaqsınız.”

İslama qədərki türklərin, o cümlədən iskitlərin ayrılmaz atributlarından biri də kurqanlardır. Bütün qədim müəlliflər iskitlərin və ümumiyyətlə, türklərin öz özlülərinin məzarlarının üzərində qum və ya daş kurqanlar ucaldıqlarını söyləmişlər. Eyni hal qədim şumer mədəniyyətinə də xasdır. Maraqlıdır ki, yer üzündə ən qədim kurqan qəbirlərinin izlərinə məhz Azərbaycan ərazisində rast gəlinmişdir. Söhbət Son Eneolit dövründən və Ağstafa rayonu ərazisindən gedir. Maraqlıdır ki, sözügedən abidə özündə protoşumer mədəniyyəti ilə anoloji mədəniyyətin izlərini daşımaqdadır. Mövzu ilə bağlı tarixçi alim Nəcəf Müseyibli yazır:

“XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda, Ağdam rayonu ərazisində, aran Qarabağda Son Eneolit dövrünə aid Leylatəpə məskəni tədqiq edilərkən, buradan digər yerlərdən tapılan və eyni dövrə aid olan maddi mədəniyyət nümunələrindən keyfiyyət baxımından fərqlənən saxsı qablara rast gəlinmişdi. Buradan tapılan, dulus çarxında hazırlanmış yüksək keyfiyyətli qablar Mesopoto-

miyadan tapılmış Əl-Übeyd mədəniyyəti ilə eynilik təşkil etməkdə idi. Sonralar eyni bölgədə bənzər mədəniyyətin izləri Çınartəpə, Şomutəpə və Abdal Əziztəpə abidələrindən də üzə çıxarıldı.

Leylatəpə və digər analogi abidələrin tədqiqi nəticəsində Güney Qafqaz üçün yeni mərhələ olan və Son Eneolit dövrünə uyğun gələn mədəniyyət ortaya çıxmış oldu. XX əsrin 80-ci illərində analogi mədəniyyətin izlərinə Gürcüstan ərazisindəki Beri Kldeebi abidəsində də rast gəlini.

2004-2005-ci illərdə Bakı-Tiflis-Ceyhan neft və Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz kəmərlərinin keçdiyi marşrut boyunca aparılan arxeoloji qazınular zamanı Ağstafa rayonu ərazisində daha bir neçə Leylatəpə tipli abidə aşkar edilərək tədqiq edildi. Bu, sözügedən marşrutun 409-kilometrindəki Poylu 1 və Poylu 2, eləcə də 438-ci kilometrindəki Böyükkəsik 1 və Böyükkəsik 2 qədim məskənləri idi.

Bu dövrə qədər bütün Güney Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisində Eneolit dövrünə aid xüsusi məzar yerlərinə rast gəlinməmişdi. Tapılmış bütün məzarlar yaşayış yerlərinin döşəmələrinin altında və ya evlərin həyatında idi. Yəni Eneolit dövrü insanları ölümləri bilavasitə öz evlərində basdırardılar.”

Nəcəf Müseyiblinin bildirdiyinə görə, Son Eneolit dövrünə aid olan kurqan qəbirlər böyük maraq kəsb etməkdədir. Biz bu kurqanları 2004-cü ildə, neft və qaz kəmərlərinin 432-ci kilometrində, Ağstafa rayonu ərazisində, Soyuqbulaqdan bir kilometr aralıda təsbit etdik. Bir vaxt çox sayda kurqanın bulunduğu böyük bir sahədə onların yalnız bir hissəsi qorunmuşdur. Onların sayı otuza qədərdir:

“Elmi ədəbiyyata Soyuqbulaq kurqanları kimi düşən bu kurqanlar təkcə Qafqazda deyil, eyni zamanda bütün dünyada məlum olan ən qədim kurqanlardır. Onların tarix səhnəsinə çıxışı yerli əhalinin dini dünyagörüşündə baş verən dəyişikliklər ilə bağlı olmuşdur.”

Tarixçi alim Q.Qoşqarlı isə deyir:

“2004-2005-ci illərdə Bakı-Tiflis-Ceyhan neft və Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz kəmərlərinin marşrutu boyunca aparılan

arxeoloji qazıntılar zamanı son Eneolitdən orta əsrlərə qədərki geniş bir dövrü əhatə edən otuzdan artıq qədim yaşayış və məzar yeri tədqiq edilmişdir. 2002-2003-cü illərdən fərqli olaraq qazıntılar daha çox ən qədim maldarlıq və əkinçilik mədəniyyətlərinin izlərinə sahib Kür boyu ərazilərdə aparılırdı. Sözügedən marşrut üzrə aparılan qazıntılar zamanı tapılan xronoloji baxımdan ən qədim məskənlər Eneolit dövrünə aid məskənlər olmuşdur ki, onlar Böyük Kəsik 1, Böyük Kəsik 2, Poylu 1, Poylu 2 və Ağılı Dərədən üzə çıxmışdır. Bunların içərisində daha geniş tədqiqatlar Böyük Kəsik 1 ərazisində aparılmışdır. Bu bölgənin Şomutəpə və Leylatəpə mədəniyyətləri ilə eynilik təşkil edən mədəni qata sahib olduğu məlum idi. Fəqət yeni qazıntılar buradakı Əl-Übüeyd və erkən Uruk mədəniyyəti ilə eyni olan mədəni təbəqələr barədəki biliklərimizi daha da artırmış oldu.”

Tarixçi alim F.Quliyev isə yazır:

“Ağstafa rayonunun Böyük Kəsik qəsəbəsində, 1,5 kilometr aralıda 60-70 metr radiusunda çox sayda saxsı qab qalığı tapılmışdır. Bu qalıntılar yer səthindən 80 santimetr aşağıda yerləşən mədəni təbəqədən aşkar edilmişdir. Tapılan keramika nümunələri bir neçə tipə bölünür. Onlar küp, nimçə, su qabı və müxtəlif qablardır. Buradakı keramika ilə Uruk keramikası arasındakı eynilik etnik birlikdən xəbər verməkdədir.”

Məlumat üçün bildirək ki, “Əl-Übüeyd mədəniyyəti” adı ilə məşhur olan mədəniyyət qədim Mesopotamiyanın, yəni bugünkü İraq ərazisində, Dəclə və Fərat çayları arasında Nuh tufanından öncə yaşamış insanların yaratdıqları və tufan zamanı onu yaradıcılarla birlikdə məhv olmuş mədəniyyətin adıdır. “Erkən Uruk mədəniyyəti” kimi tanınan mədəniyyət isə tufandan sonra Mesopotamiyaya köçərək orada böyük bir sivilisasiyanın əsasını qoymuş xalqın – şumerlərin yaratmış olduqları zəngin mədəniyyətin adıdır. Tədqiqatçılar Əl-Übüeyd mədəniyyətinin şumer, yəni erkən Uruk mədəniyyətinin sələfi olduğunu, ikincinin birincisinin üzərində ucaldığını söyləyirlər. Fəqət Mesopotamiya ərazisində bu iki mədəniyyəti bir-birindən Nuh tufanının nəticəsi olan qədim lil qatı ayırır. Azərbaycanda isə bu iki mədəniyyət iç-içədir və onlar ara-

sında qırılma müşahidə edilmir. Bu isə şumer mədəniyyətinin Azərbaycanda formalaşdığını və qədim şumerlərin Azərbaycan ərazisindən Mesopotamiyaya köçdüyünü sübut edir.

Məlumat üçün bildirək ki, şumerlər Mesopotamiyanın, yəni İkiçayarasının adı elmə məlum ən qədim xalqı idi. Onlar bu əraziyə kənardan gəlmişdilər. Belə hesab edilir ki, eramızdan əvvəl IV minilliyə aid edilən əl-Übeyd, eradan əvvəl 3000-2800-ci illərə təsadüf edən Uruk və eradan əvvəl 2800-2600-ci illəri əhatə edən Cömdət-Nəsr mədəniyyətləri bu xalq tərəfindən yaradılmışdır.

Ayrı-ayrı alimlər şumerlərin Mesopotamiyaya, başqa sözlə İkiçayarasına Anadoludan, Şərqi Qafqazdan, yəni şimali Azərbaycandan, Cənubi Azərbaycandakı Urmiya gölü sahillərindən, eləcə də Cənubi Türkmənistandan köçüb gəldikləri barədə fikirlər irəli sürmüşlər. Bu da təbiidir. Çünki alimlər həm Anadolu, həm Azərbaycan, həm də Cənubi Türkmənistan ərazilərində şumer mədəniyyəti ilə üst-üstə düşən mədəniyyətin izlərinə rast gəlmişlər.

Şumer mədəniyyətinə ən görkəmli tədqiqatçılarından biri, tanınmış arxeoloq Samuel Kramer özünün “Tarix Şumerdən başlayır” adlı kitabında şumerlərin İkiçayarasına Cənubi Azərbaycanda yerləşən Urmiya gölü sahillərindən köçdüyünü, bunu eradan əvvəl IV minillikdə baş verdiyini yazmaqdadır.

Məşhur norveçli səyyah və alim Tur Heyerdal da Qobustandakı gəmi təsvirlərini tədqiq etdikdən sonra şumerlərin Mesopotamiyaya buradan köçüb getdiklərini bildirmişdir. Nəsir Rzaev yazır:

“Qədim mədəniyyət və incəsənətimizdə şumer izlərinə həm Cənubi, həm də Şimali Azərbaycanda rast gəlinir. Bu izlər qədim azərbaycanlıların şumerlərlə qaynayıb qarışmasının, etnik yaxınlığının bir əlaməti kimi də çox maraqlıdır. Bu etnik yaxınlığın digər bir göstəricisi Aydın Məmmədov və digər dilçilərimizin dilimizdə üzə çıxardıqları şumer dili paralelləridir. Bu dil qohumluğu həm qədim, həm də uzun tarixi bir prosesin nəticəsidir.

Qədim əcdadlarımızın şumerlərlə olan mədəni yaxınlığından, qan qohumluğundan xəbər verən bir çox maddi mədəniyyət

yət, incəsənət abidələri içərisində Qobustanın günəş gəmiləri xüsusi yer tutur.

1981-ci ildə məşhur səyyah və alim Tur Heyerdal və onu müşayiət edən SSRİ Elmlər Akademiyasının Etnoqrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi Henrix Anoxin Qobustan petroqliflərinə baxmış, eramızdan əvvəl III minilliyə aid günəş gəmilərinin təsvirlərində qədim şumer mədəniyyətinin izini görmüşlər.”

Qədim şumer yazılı abidələrindən belə məlum olur ki, Mesopotamiyaya köçən və burada öz dövlətlərini quran şumerlərin ilk hakim sülaləsi Kiş sülaləsi, ilk şəhərləri də Kiş şəhəri olmuşdur. Buradakı “Kiş” adının Şəki rayonu ərazisindəki Kiş çayı və Kiş kəndinin adı ilə üst-üstə düşməsi heç də təsadüfi deyildir. Görünür, qədim şumerlər Azərbaycandan İkiçayarasına köçərkən əski yurdlarının adlarını da özləri ilə aparmışlar. Məlumat üçün bildirək ki, eyni adlı çay Naxçıvanın Şərur rayonu ərazisində də var.

“Tövrat”da Nuh tufanından, Həzrət Nuh əleyhissəlamın oğulları və onların soyları barədə məlumat verildikdən sonra tufandan sağ çıxmış insanların soylarından yaranan xalqın Şumer ölkəsinə köçməsindən də bəhs edilir. Köçənlərin Şərq ölkəsindən köçdükləri bildirilir:

“Yer üzündə bir dil və bir ləhcə var idi. Nuh övladları Şərqdən hərəkətə keçərək Şumer ölkəsində düzənlik bir yer tapdılar.”

Gördüyümüz kimi, Tövratda şumerlərin Şumer ölkəsinə Şərq ölkəsindən gəldiyi bildirilir. Qədim və orta əsrlər yəhudi və xristian abidələrində, o cümlədən Musa Kağankatlının “Alban tarixi” kitabında “Şərq ölkəsi” deyilərkən şimali Azərbaycan ərazisi nəzərdə tutulur.

Musa Kağankatlı eyni zamanda Şəkidəki Kiş kəndinin Şərq ölkəsində olduğunu qeyd edərək yazır:

“Müqəddəs patrik Kişə gəlir, burada kilsə tikir və qansız qurban verir. Bu yer Şərqin bütün kilsə və şəhərlərinin başlanğıcıdır...”

Musa Kağankatlının qədim yəhudi və xristian mənbələrinə istinadən verdiyi bir məlumat da çox maraqlıdır. Onun yazdığından belə aydın olur ki, qədim Çol, yəni Dərbənd şəhəri də Şərq

ölkəsinə daxil olmuşdur. Deməli, şumerlər İkiçayarasına, başqa sözlə Mesopotamiyaya Şərq ölkəsindəki, yəni Azərbaycandakı Kiş çayı hövzəsindən köçmüşdülər.

Əski şumer mənbələrinin yazdığına görə, Kiş sülaləsinin və Şumer dövlətinin ilk hökmdarı Etana olmuşdur. Bu adın bir türk adı olduğu, Anadolunun bir parçasında bir müddət bəylik etmiş türk sülalələrdən birinin Eretana oğulları adlandığı məlumdur. Qədim şumerlər Etana ilə bağlı bir dastan da qoşmuşdular və bu dastanın süjeti Azərbaycanda çox məşhur olan Məlikməmməd nağılının süjeti ilə ağılasıqmaz dərəcədə üst-üstə düşür. Dastanda əbədi həyat çiçəyini tapmaq qərarına gələn Etana şah tanrıların məsləhəti ilə yola çıxır və bir quyuya düşür. O, orada balaları qartal tərəfindən yeyilmiş ilanın həmin qartalla döyüşünün şahidi olur və ilanı öldürür. Etana qartalın belinə minib göyə qalxır. Göyə qalxanda Etana ilə qartal arasında dialoq baş verir. Quş qəhrəmana yerə baxmağı və onun nəyə oxşadığını təsvir etməyi təklif edir. Etana yeri öncə xəbirlə, sonra çörəklə müqayisə edir.

Dastanın yazıldığı gil lövhə qırıldığından onun ardı məlum deyil. Lakin elə bu qədər də söhbətin “Məlikməmmədin” şumer variantından, daha dəqiq desək, prototipindən getdiyinə heç bir şübhə oymur. Belə ki, bizim qəhrəman da əbədi həyat çiçəyi axtaran Etana kimi, cavanlaşdırıcı almanın dalınca gedir. O da quyuya düşür. O da əjdaha ilə zümrüd quşunun konfliktinin şahidi olur. O da əjdahanı öldürür və quşun belində uçar. Ona da quş yerə baxmağı və nə gördüyünü söyləməyi təklif edir. Məlikməmməd də eynən Etananın verdiyi cavabı verir.

Mütəxəssislərin bir çoxunun qeyd etdiyi kimi, eləcə də Qobustandakı şumer gəmi təsvirlərinin və Ağstafa rayonu ərazisindəki arxeoloji tapıntıların da sübut etdiyi kimi, qədim şumerlər bugünkü İraq ərazisinə məhz Azərbaycandan köçmüşdülər. Bunu Gəmiqayadakı araba təsvirləri də sübut edir.

Alimlər təkəri və arabanı şumerlərin kəşf etdiklərini bildirməkdədirlər. Gəmiqayadan tapılan bu rəsm sözügedən kəşfin Azərbaycan ərazisində edildiyini, şumerlərin də bu sahədə bilikləri İkiçayarasına Azərbaycandan apardıqlarını söyləməyə əsas verir.

“Oğuznamə”nin verdiyi bir məlumatdan belə aydın olur ki, arabın kəşfi məhz türk-oğuz mühitində baş vermişdir:

“Vuruşdan sonra Oğuz Kağanın ordusuna, əsgərlərinə, el-gününə o qədər çox qənimət düşdü ki, yükləyib daşumağa at, qatır, öküz azlıq etdi. Oğuz Kağanın ordusunda təcrübəli, usta bir kişi vardı. Onun adı Barmaqıluq Cosun Bilik idi. Bu usta bir araba qayırdı. Arabanın üstünə cansız qənimətləri qoydu, canlı qənimətləri arabaya qoşdu. Dartdılar, getdilər. Əsgərlər, el-gün bunu görüb mat qaldı. Arabalar düzəldilər. Kanğa, kanğa deməklə kanğa sözü belə yarandı. Bunun üçün də onlara kanğa adını qoydular.”

Maraqlıdır ki, qədim mixi yazılarda şumerlər özlərini kəngər və kanq adlandırırlar. Bu fakt da şumerlərin türk-oğuz mühitindən qopduqlarını və Azərbaycandan köçüb getdiklərini sübut etməkdədir.

Şumerlər öz ölümlərini kurqanlarda basdırırdılar və kurqana “kur”, yəni gor deyirdilər. Onlar kurqan mədəniyyətini də özləri ilə Azərbaycandan aparmışdılar.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın Ağstafa rayonu ərazisindən tapılan kurqanlar şumer kurqanlarından daha qədimdir və Son Eneolit dövrünə aiddir. Umer kurqanları isə Tunc dövrünün məhsuludur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Tunc dövründən başlayaraq Azərbaycanda da kurqan qəbirlərinə daha geniş rast gəlinməyə başlanmışdır.

Nəsir Rzayevin sözlərinə görə, Tunc dövrü abidələrindən danışarkən Azərbaycanda “Çoban daşı” adı ilə məşhur olan menhirlərdən də söz açmaq lazımdır. Dağ və dağətəyi zonalarda rast gəlinən, hündürlüyü təqribən 1 metr və daha çox olan və şaquli şəkildə yerə basdırılan bu abidələrə ancaq qəbiristanlıqlarda təsadüf edilir. Arxeoloqlar müəyyən etmişlər ki, menhirlər Tunc dövründən sonra öz əhəmiyyətinin itirmişdir. Qədim qəbiristanlıqlarda cərgələrlə düzülmüş bu şaquli, yonulmamış daşlar ölümlər kultu ilə əlaqədar olmuşdur. Belə güman edilir ki, hər daş ölən adamı təmsil edərək onu bu dünyada əbədi yaşadacaqmış. Göründüyü kimi, menhirlər ilk insan heykəlləridir, xatirə səciyyəvi abidələrdir. Ma-

raqlıdır ki,tədqiqatçılar belə daşlar arasında, ibtidai şəkildə olsa da, kişi və qadın heykəllərinə rast gəlmişlər.

Üzərində baş heykəlləri olan daşlar ilk baş daşlarıdır və dilimizdəki “başdaşı” ifadəsi həmin daşlarla bağlıdır. Bu tip daşların Eneolit dövründən başlayaraq ölümlərin qəbri üzərində ucaldığını “Bilqamıs dastanı” da təsdiq etməkdədir:

*“Ürəyini dinlədi, ürəyi vurmur daha,
O, dostunun üzünü örtüdü gəlin tək.
Özü fırlanıb qartal kimi gəşt edirdi,
Elə bil ki, balası tələyə düşən şirdi.
Qəzəblə var-gəl edib, ora-bura gedirdi.
Kətan kimi dartırdı, saçlarını yolurdu,
Paltarını didib, cırıq-cındır olurdu.
Üfüqə səda düşüb ağaranda dan yeri
Bilqamıs ölkəsini çağırırdı adbaad.
Misgərlər,dəmirçilər, daşyonanlar gəlirdi,
Heykəltaraşlar gəlir, daş qoyanlar gəlirdi.
– Dostum, sənə mən elə başdaşı düzəldəcəm,
Beləsini heç kəs dostuna düzəltməyib.
Saçı lacivərd, altı daşdan hörüləcək,
Üzü əhəngdən, özü altundan yonulacaq.”*

Qədim Şumer mətnləri, ilk növbədə də “Bilqamıs” dastanı şumerlərin əski mifləri və adət-ənənələri barədə geniş təsəvvür yaratdığı kimi, Azərbaycan türklərinin əski mifik təsəvvürlərinin, bəzi folklor nümunələrinin və adət-ənənələrinin ən azı Son Eneolit-Erkən Tunc dövrlərinə qədər uzanan köklərini üzə çıxarmağa da yardımçı olur. Bəzi faktları nəzərdən keçirək.

Məlum olduğu kimi, qədim türk dilində “uçmaq” feli “ölmək” felinin sinonimi kimi işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində bir sıra hallarda “ölmək” yerinə “uçmaq” yazılıb. Məsələn, Kül Təkin abidəsinin şərq tərəfində, 16-cı sətirdə deyilir: Kanım kağan uçduktə özüm səkiz yaşta kaldım, yəni xaqan atam öləndə səkkiz yaşımda idim. 24-cü sətirdə isə deyilir: Ecüm kağan uca bardı (Xaqan əmim öldü).

Bənzər halla eyni abidənin şərq tərəfinin 30-cu sətirində, şimal tərəfinin 1-ci sətirində, eləcə də Bilgə Xaqan abidəsinin cənub tərəfinin 10-cu, qərb tərəfinin 2-ci, Moyunçur abidəsinin 12-ci sətirlərində və sairə üzləşirik. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dilində "uçmaq" kəlməsinin bir mənası da cənnət, behişt olmuşdur. Bu kəlməyə Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, o cümlədən Məhəmməd Füzuli və Şah İsmayıl Xətəinin şərlərində sığ-sığ rast gəlinməkdədir.

İstər Orxon-Yenisey mətnlərində, istərsə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında rast gəldiyimiz, cənnət mənasında işlənən "uçmaq" termini təktənriçilikdən əvvəlki mifik təsəvvürlərlə bağlıdır və bu kəlmə qədim mifoloji sistemdə ruhun quş kimi, o biri dünyadakı insanların isə quş qanadlı təsəvvür edilməsindən qaynaqlanmışdır.

Bu təsəvvürlərin izinə təqibən 5000 il öncə, yəni Tunc dövründə qələmə alınmış "Bilqamıs" dastanında rast gəlirik. Dastanda öləcəyini yuxusunda görən Enkidunun bunu Bilqamısa danışdığı səhnə deyilənlərə ən gözəl misaldır:

*"Gecə öz yatağına tənha uzanan zaman,
Enkidunun içinə bir ağrı doldu yaman.
O, dərini açaraq öz dostuna söylədi,
"Gecə yuxu görmüşəm, əziz dost, eşit, – dedi , -
Göylər haray salırdı, nida qalxırdı yerdən,
Onların arasında dayanmışdım təkə mən.
Bir də bir adam vardı , tutqun idi üz-gözü,
Mən fırtına quşuna bənzətdim onu, düzü.
İti caynağı vardı, qartal kimi qanadı,
Saçımdan yapışaraq göz açmağa qoymadı.
Onu vurdum, tullanıb tez sıçradı kənara,
Sonra o, məni vurdu, o dəm sağaldı yara.
Sonra vəhşi öküz kimi yeriyib məni yıxdı.
Ağır məngənə kimi başımı bərk sıxdı.
Dedim "Məni xilas et!" Sən xilas edəmmədin,
Onunla vuruşmağa, qorxdun, gedə bilmədin.
O mənə toxunaraq, məni quşa çevirdi,*

***Qanad taxtı çiynimə, adəti quş qanadı.
Üzümə baxdı, baxdı, sonra məni apardı,
İrkallanın evinə-zülmət evinə vardı."***

Başqa bir faktı nəzərdən keçirək. Folklorşünas alim B.Abdulayevin yazdığına görə, qədim zamanlarda öləninin yaxın adamları saçlarını yolub onun üstünə qoyarmışlar. Saçın insanın həyatını, ömrünü təmin edən, hətta öləndən sonra onu dirildən vasitələrdən olması barədə miflər var.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev vaxtilə yazmışdır:

"Qədim Azərbaycanda ölən qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət olmuşdur. Həmin günü camaat bir yerə toplaşardı. Bu toplaşmaya "yuq" deyirdilər. Toplananlar üçün qonaqlıq düzəlirdi, xüsusi dəvət olunmuş yuğçular isə ikisimli qopuz çalıb, oynayırdılar. Yuğçu əvvəlcə qəhrəmanın igidliyindən danışır, onu tərifləyirdi. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyirdi. Toplaşanlar da hönkür-hönkür ağlayardı... Ölünüy ağlamaq, cənazəsi üstündə saç yolmaq adət halını almışdı".

Maraqlıdır ki, qəhrəmanın cənazəsi üstündə ağlayaraq saç yolmaq adətinin də ən azı 5 min il yaşı olduğunu söyləmək üçün əldə təkzibedilməz fakt mövcuddur. Əlbəttə ki, söhbət "Bilqamis dastanı"nda söylənilənlərdən gedir:

***" O kəslər ağlayar ki, qədim adamlar kimi
səninlə öyünərdi,
O kəslər ağlayar ki, sənə öz süfrəsində
bir vaxt çörək verərdi.
Ayağına ətir-yağ çəkən kənim ağlayar,
Sənə şərab içirən qulun göz yaşını axar,
Canına zeytun sürtən yava qadın ağlayar,
Sənin məsləhətinlə özünə arvad tapıb,
Nigah otağına ilk qədəm basan ağlayar,
Qardaşların ağlayar, bacı kimi hay salar,
Yaslara batır tamam, nalə çəkib saç yolar!"***

III BÖLÜM

DİLİMİZ VƏ ƏDƏBİYYATIMIZ TUNC DÖVRÜNDƏ

3.1. Tunc dövrünə aid şəkil-yazılar

Bu gün Azərbaycanda, eləcə də digər türk ölkələrində bir kəsi yola salarkən arxasınca su atmaq adəti yaşamaqdadır. Belə hesab olunur ki, yolçunun arxasınca su atmaq yolun uğurlu olmasına kömək edir. Şumer ədəbiyyatının şah əsəri olan “Bilqamis”dastanında eyni adət və inancın izlərinə rast gəlinmişdir. Bu isə o deməkdir ki, yola çıxan adamın ardınca su atmaq adətinin ən azı 5 min il yaşı var:

*“Sabunlu köklər ilə bədəninə yudu o.
Öz qamətinə layiq gözəl paltar geydi o.
Sinəsinə yaraşan boyunbağı da asdı
Belinə qurşaq vurub, başına tac qoydu o.
İgidlərin ardınca bir cam təmiz su atdı.
Pillələrlə çıxıb o evin damına qalxdı.”*

Məlum olduğu kimi, şumerlər özlərini “kəngər” və “kanq” adlandırmışlar. Qonşuları isə onlara “qarabaş” və ya “qarapapaq” demişlər. Maraqlıdır ki, bu gün də Azərbaycanın qərb hissəsində, Qazax-Qarabağ-Naxçıvan-Maku xətti üzrə onlarca “Kəngərli”, “Kəngər” adlanan kəndlərimiz var. Görkəmli coğrafiyaşünas və etnoqraf alim Vəliyev-Baharlının yazdığına görə, qarapapaq tayfaları da kəngərlilərdən olmuşlar.

Tanınmış şərqşünas alim Süleyman Əliyarov “kanqlı” və “kəngər” etnonimlərinin sinonim olduğunu bildirmişdir. Görünür, elə bu səbəbdən də şumer mixi yazılarında “kəngər” adı əvəzinə bəzən “kanq” adı işlənmişdir. Bu etnonim sonuncu dəfə mixi yazılarda eramızdan əvvəl II minillikdə yad edilmiş, bundan sonra mixi yazılarda kəngərlər barədə heç bir məlumata rast gəlinməmişdir. Lakin eradan əvvəl V əsrdə qələmə alındığı məlum olan “Avesta”da “kanqlı” etnonimi ilə yenidən üzləşirik ki, həmin kitabda bu etnonim turanlıların, yəni türklərin sinonimi kimi işlənir.

Eramızdan əvvəl III-II minilliklərə aid mənbələr kəngərlərlə suvarların qonşuluqda yaşadıklarını bildirməkdədir. Həmin

qaynaqlardan belə bəlli olur ki, kəngərlər İkiçayarasının cənubunda, suvarlar isə şimalında yaşamışlar. Maraqlıdır ki, I-II əsrlərə aid mənbələr də bu iki türk boyunun qonşuluqda, fəqət əvvəlki yurdlarından bir xeyli aralıda, Xəzər dənizi sahillərində yaşadıklarını qeyd etməkdədir. Söhbət Ptolomeyin qeydlərindən gedir. O, bu iki xalqın Xəzər sahilində, Qafqaz dağlarından Dərbəndə kimi uzanan geniş sahədə yaşadıklarını yazmışdır.

Orta əsr mənbələri kəngərləri oğuzlarla birlikdə yad etməkdədir. Məsələn, X əsr salnaməçisi Konstantin Baqryanorodnıy oğuz tayfalarından olan beçeneklərin bir hissəsinin kanqar, yəni kəngər adlandığını bildirməkdədir. Qiyasəddin Qeybullayevin yazdığına görə, Kanqlı tayfasının oğuz-Səlcuq birləşmələrində yer aldığını qeyd edilmişdir. Moravçikin də fikrincə, oğuz-beçenek tayfasının bir qismi kanqlı adlanmışdır.

Tarixi mənbələr kəngərlilərin adını Azərbaycanla bağlamaq ənənəsi baxımından çox genişdir. Məsələn, orta əsrlərə aid erməni tarixçilərinin verdiyi məlumatlardan belə məlum olur ki, kəngərlər Qərbi Azərbaycandakı Kəngər dağlarında, eləcə də Albaniya, yəni Şimalı Azərbaycan ərazisindəki kəngərlər ölkəsində yaşamışlar. Erməni mənbələrinin birində deyilir ki, 482-ci ildə erməni və iber ordusu Kəngərlər ölkəsində fars ordusu ilə müharibəyə girişmişdilər. “VII əsr erməni coğrafiyası”ndan belə məlum olur ki, Göyçə gölündən şimala yrləşən torpaqlar Kəngərlər ölkəsi adlanmışdır.

Tarixi mənbələr əsrdə kəngərlilərin bir hissəsinin Gürcüstan ərazisindən Qarabağa köçdüyünü qeyd edir. Naxçıvan ərazisindəki kəngərlilərdən VI əsrə aid bir anonim Suriya mənbəyi söhbət açmaqdadır.

Rəşid Göyüşov bildirir:

“Tarixdə Eneolitdən sonra gələn dövr Tunc dövrü adlanır. Bu dövr eradan əvvəl IV minilliyin sonu və III minilliyin əvvəllərindən başlayaraq eradan əvvəl II minilliyin əvvəllərində davam edir. Misin qalay və ya sürmə ilə qarışığından alınan tunc daha möhkəm və əlverişli metal olduğundan insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə yaramışdır. Ondan müxtəlif növ silahlar, əmək alətləri, məişət avadanlığı, bəzək əşyaları və sairə ha-

zırlanmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, Azərbaycan ərazisi Tunc dövrü abidələri ilə zəngindir.”

H.Cəfərov isə yazır:

”Azərbaycan ərazisində Tunc dövrü bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir. Həmin mərhələlər şərti olaraq ilk, orta və son Tunc dövrləri adlanır. Bu mədəniyyətin əsas təşəkkül və yayılma sahəsi Kür-Araz ovalığıdır. Lakin Kür-Araz mədəniyyətinə xas olan əlamətlər daha geniş ərazidə təmsil olunmuşdur. Bu mədəniyyətin izlərinə Qafqazdan başqa Anadolu yaylası, Şimali İran, Suriya və s. ərazilərdə təsadüf edilmişdir. Şübhəsiz ki, bu mədəniyyət Kür-Araz ovalığında formalaşmış, tədricən ətraf ölkələrə yayılmışdır.

Kür-Araz mədəniyyətinə uyğun gələn ilk Tunc dövrü Azərbaycanda eradan əvvəl IV minilliyin ikinci yarısından III minilliyin sonuna qədərki dövrü əhatə edir. Ölkəmizin bu dövrə aid Babadərviş, Göytəpə, Qarahacılı, Ağtəpə, Üçoğlan, Cüttəpə, Dəyirmanyeri, Mişarçay, Qaraköməktəpə, Günəştəpə, Xantəpə, Kültəpə, Sərkərtəpə və sairə kimi yaşayış məskənləri bir qayda olaraq çay kənarında, bulaqların yaxınlığında, başqa sözlə, yaşayış və təsərrüfat üçün əlverişli sahələrdə, strateji baxımdan yaxşı mühafizə edilən təbii təpə üzərində salınırdı. Füzuli rayonu ərazisindəki Qaraköməktəpə, Təbriz yaxınlığındakı Yanıqtəpə, Urmiya ətrafındakı Göytəpə kimi bəzi yaşayış məskənləri qalın müdafiə divarı ilə əhatə edilmişdi.

Bu dövrün Cüttəpə, Üçoğlan, Qarahacılı, Qaraköməktəpə, Qobustandakı “Dairə” və sairə kimi bəzi yaşayış məskənləri əvvəllər yaşayış olmayan sahələrdə, Kültəpə, Babadərviş, Yanıqtəpə, Göytəpə və sairə kimi məskənlər isə Eneolit dövrü kəndlərinin yerində yaranmışdı. Bu məskənlərdə bir neçə tarixi dövrün izləri qalmışdır. İlk Tunc dövründə əhalinin sayı artmış, yaşayış məskənləri daha böyük sahəyə, bir çox halda 3 hektardan artıq sahəyə malik olmuşdur. Tikinti texnikasında Eneolit dövrünün ənənələri, yəni dairəvi və düzbucaqlı binaların inşası davam etdirilmişdir. Lakin binalar həm ölçü baxımından, həm də davamlılıq baxımından xeyli fərqlənirdi. Evlərin və təsərrüfat tikililərinin

bünövrəsi, əsasən, daşdan, divarı çiy kərpicdən inşa edilmiş, binaların bir qismi isə çubuqdan hörülüb suvanmışdır. Mingəçevir ərazisində yarımqazma tipli evlərə də təsadüf edilmişdir. Binanı qızdırmaq və yemək hazırlamaq üçün nəzərdə tutulmuş ocaqlar evin mərkəzində və ya künclərində qurulurdu. Xüsusi quruluşlu ocaq qurğuları Kür-Araz mədəniyyətinin səciyyəvi əlamətlərindən biridir. Gildən hazırlanmış ocaq qurğuları, əsasən, nal şəklindədir. Başqa tip ocaq qurğuları da geniş yayılmışdı.”

İlk Tunc dövrünün yaşayış məskənlərindən, xüsusən də ətrafına müdafiə sədləri çəkilmiş məskənlərdən ilk şəhərlər kimi söz açmaq mümkündür. Şumer şəhərlərinin yaşadı, hətta daha qədim olan bu şəhərlərin İkiçayarasının erkən şəhərləri ilə əsas ümumi cəhətlərindən biri müdafiə sədlərinin qurulması idi. Bu barədə “Bilqamış dastanı”nın akkad variantında maraqlı məlumat bulunmaqdadır:

*“O hər sirri bilərdi, o hər şeyi görərdi,
Yeri su basmasından bizə xəbər verərdi.
Uzun yollar dolaşıb, yorulub əldən düşdü,
Başına gələnləri sal bir qayaya döydü,
Sonra hasara alıb, adımı Uruk qoydu.
Müqəddəs Eananın qalası oldu Uruk.
Divarlara nəzər sal, bürcləri düzüm-düzüm,
Bu cür səddə bərabər sədd görməz əsla gözüün.
Keçmişin yadigarı bu qədim divara bax,
İştarın mənzilinə – Eanaya gəl çıxacaq.
Heç gələcək şahlar da tikə bilməz bu sayaq.
Çıx Uruk qalasının divarı üstə, yeri,
Gor bünövrə necədir, necədir kərpicləri.
Divar bişmiş kərpicdən bərk hörülüb başa-baş,
Yeddi müdrikmi qoyub qalanın himinə daş?”*

Rəşid Göyüşov deyir:

“İlk Tunc dövründə binalar və onlara bitişik inşa olunmuş təsərrüfat tikililəri çox zaman ümumi bir kompleks təşkil edir və təbii ki, bu komplekslər ayrı-ayrı ailələrə məxsus idilər. Yaşayış və təsərrüfat tikililəri ilə yanaşı, ibadət, dini ayinlərin icrası üçün də xüsusi binalar mövcud olmuşdur. Məsələn, Sər-

kərtəpədə çiy kərpicdən tikilmiş dairəvi quruluşlu böyük ibadət evi üzə çıxarılmışdır. Bina səliqəli suvanmış, əhənglə ağardılmışdı, divarının qarşısına mehrab ucaldılmış, dini ayinlər zamanı istifadə olunmuş saxsı qablar düzülmüşdü. Yaşayış məskənlərində xüsusi sənətkarlıq məhəllələri yaranırdı. Əslində sənətkarlıq sahələrinin meydana gəlməsi hələ Eneolit dövrünün son mərhələsində başlamış, İlk Tunc dövründə isə həm dulusçuluğun, həm də metallurgiyanın inkişafı ilə əlaqədar xüsusi sənətkarlıq məhəllələri meydana gəlmişdi.”

Kür-Araz mədəniyyəti dövrü insanları sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuş, ənənəvi sənət nümunələrini yeni dövrün tələbləri səviyyəsində yaratmış və inkişaf etdirmişdir. Onların içərisində dulusçuluq sənəti xüsusi yer tuturdu. Kür-Araz mədəniyyətinin dulusçuluq məmulatı bir çox əlamətləri ilə, yəni forması, tipi, hazırlanma texnologiyası və sairə ilə seçilirdi. Dulus çarxından istifadə nəticəsində bu dövrdə məhsuldarlıq daha da artmışdı. Qabların forma və növ müxtəlifliyi, estetik dəyərinin yüksəkliyi, dulus çarxının varlığı sənətkarlığın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğunu göstərir. Qabların səthinin pardaqlanması və şüyrələnməsinin yeni sirlərinə bələd olmaqla dulusçular əsl sənət nümunələri yaratmışdılar.

Bu dövrün mühüm yeniliklərindən biri metallurgiya və metalışləmənin sürətlə inkişafıdır. Azərbaycanın ilk Tunc dövrü yaşayış məskənlərində metallurgiya və metalışləmə ilə bağlı texnoloji proseslərin bütün mərhələlərini əks etdirən arxeoloji materiallar – soba, buta, parç, qəliblər və hazır məhsul tapılmışdır. Məsələn, Babadərviş yaşayış məskənində metaləridən soba üzə çıxarılaraq öyrənilmişdir. Tuncdan muncuq, qolbaq və sairə kimi bəzək və biz, iynə, bıçaq və sairə kimi məişət əşyaları, əmək alətləri və silah nümunələri, qızıldan isə Xankəndi və Xaçıncay kurqanlarından tapılmış bəzək əşyaları kimi şeylər düzəltdirdilər. Metallurgiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq daş alətlərin məişət və təsərrüfatda istifadəsi getdikcə azalırdı.

H.Cəfərov yazır:

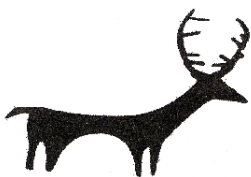
“Tunc dövründə yerli əhalinin dünyagörüşündə və bədiî təfəkkürünün inkişafında mühüm yeniliklər baş verir və bunlar ətraf aləmə, axirət dünyasına mifik aləmə inam, qəbir abidələri – kurqanlar və sairə, dəfn məsəmi, ölümlərin yanına müxtəlif avadanlığın qoyulmasında, məişət və təsərrüfat avadanlığının naxışlanmasında və nəhayət çoxsaylı qaya təsvirlərində özünü göstərir.”

Son Eneolit və İlk Tunc dövrü qaya təsvirləri üçün xarakterik olan əsas cəhətlərdən biri təsvirlərin realistikliyidir. Bu dövrdə ən çox rast gəlinən petroqliflər müxtəlif maral və aslan təsvirləridir. Qobustandakı Yazılı təpənin 24 №-li daşında cızılmış realistik səpkili maral silueti özündən əvvəlki dövrlərə aid təsvirlərdən öz gözəlliyi ilə fərqlənməkdədir. Eyni sözləri Böyükdaşın yuxarı mərtəbəsindəki 59 №-li daşda təsvir edilən qoşa maral təsviri barədə də söyləmək olar.

Bu motivlər sonrakı minilliklərdə türklərin yayıldığı bütün bölgələrdə, yəni Avropanın içlərindən uzaq Sibir, Altay və Qobi çöllərinə qədər

səpələnmiş və elmi ədəbiyyata “İskit maral daşları” adı altında düşmüş daşlarda, daha sonra isə iskit zərgərlik və xalça sənətində yüzillər boyu davam edərək təkmilləşmişdir.

Qobustan marallarının elmi baxımından əsas önəmi ondadır ki, bu təsvirlər iskit (türk) mədəniyyətinin köklərinin bilavasitə Azərbaycan ərazisi ilə bağlı olduğunu söyləməyə ciddi əsas verir. Onsuz da bu mədəniyyətin ən qədim nümunələri Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Ziviyə kurqanından tapılmışdır və bu fakt istər-istəməz, iskit incəsənətinin ölkəmizlə bağlı olduğuna dəlalət

edir. Fəqət Qobustan təsvirləri eynən Soyuqbulaq kurqanları kimi bu mədəniyyətin daha dərin köklərini gözlər önünə sərməkdədir.

Tunc dövrünə aid təsvirlər içərisində diqqəti ən çox çəkən məqamlardan biri də həmin dövrdə, daha dəqiq desək, erdan əvvəl III minillikdə atlı süvarilərin əks olunmasıdır. Bu təsvirlər Azərbaycan ərazisinin təkcə od, ox, yay, şalvar, dəri geyim, dulus kürəsi və çarxının, eləcə də metallurgiya, təkər və arabanın ilk dəfə kəşf edildiyi məkan deyil, həm də atın ilk dəfə əhəliiləşdirilərək minildiyi məkan olduğunu sübut etməkdədir. Atın ilk dəfə məhz ölkəmizin ərazisində əhəliiləşdirildiyini Cəlilabad rayonunun Üçtəpə kəndi ərazisindəki Əliköməktəpədən əldə edilən arxeoloji materiallar da təsdiqləməkdədir.

Atın əhəliiləşdirilməsinin guya hindavropalılarla, at minməyin isə guya irandillilərlə bağlı olması fikri artıq çoxdan dəbdən düşmüş cəfəng fikirlərdən başqa bir şey olmadığını vurğulayan Firidun Ağasıoğlu haqlı olaraq yazır:

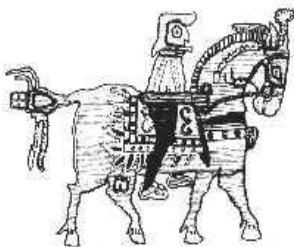
"Avestada köçəbə dünyası və tur (Turan) atlıları dəfələrlə qeyd olunur. İrandilli tayfaların atçılığı türklərdən öyrəndiyi arxeoloji xronologiya ilə aşkar olur və irandilli tayfalarda atla ilgili sözlərin daha çox türkcə işlənməsi ilə aydınlaşır."

Alim bu fikrini Əlişir Nəvainin irandilli sartların dilindəki atçılıq terminologiyası barədə söyləmiş olduğu sözlərlə əsaslandırılmışdır ki, bu da tam doğru metoddur. Əlişir Nəvainin söylədikləri gerçəkdən çox maraqlıdır:

"At cinslərindən tupuçaq, arğumaq, yeke, yabu, tatu və sairəni də sartlar türkcə deyirlər. Atların yaşlarına görə adlarının çoxu türkcədir. Yalnız biryaş dayçanın öz adı var: kura. Qalanlarının – tay, gənan, dunan, tulan, çırğa, lanqa və sairənin daha fəsihləri türkcə deyilir, amma çoxları bunu da bilməzlər. Sartlar at yəhərinə "zin" desələr də, başqa ləvazimatın adını çəkəndə türk sözü işlədirlər: Jibilqir, hana, tokum, yarlıq, ularçaq,

ğançuğ, çılbr, quşqun, qantar, tüfək, toqa. Qamçıya "toziyone" desələr də, boldurğa və çubçurğa onlarda türkcədir."

Bənzər hal digər irandilli xalqların – fars, tacik, kürd, lor, gilək, tat, osetin və mazandaranlıların da leksikonu üçün xarakterikdir. Eyni halı əksər Qafqaz xalqlarının – gürcülərin, vaynaxların (çəçenlərin və inquşların), adıqların (adıgeylərin, çərkəzlərin, abxazların və kabardinlərin), eləcə də Dağıstan xalqlarının dillərində də müşahidə etmək mümkündür.

Pazırık xalısı üzərində atlı təsviri)

kobila; miniklə bağlı əşya adları: arçak, savrı (sağrı sözündən), tebenek, terlik, çeprak (hamısı yəhərlə bağlı), kançuk (qamçı), naqayka (noqay qamçısı), torba (yem torbası), stakançik (atla bağlı bəzək), xomut, çolka, yal, arkan və s. Elə təkcə tatar dilində at növlərinin adını bildirən qırxdan artıq söz vardır. "

Məlumat üçün bildirək ki, adı çəkilən müəllifin sözügedən kitabının 162-163-cü səhifələri bütünlüklə bu mövzuya həsr edilmiş və alim fikrini əsaslandırmaq üçün çox sayda rus dilçi və filoloqun əsərlərinə istinad etmişdir.

Təkcə bu faktlar birmənalı və təkzibedilməz bir şəkildə istər atın əhliləşdirilməsinin, istər atçılıqla bağlı nəsnelərin, istərsə də at minmək sənətinin bilavasitə türklərin kəşfi olduğunu, türklərdən digər xalqlara keçdiyini sübut edir.

Qədim yunan və Çin mənbələrindən belə məlum olur ki, farslar və qədim çinlilər minillər sonra şalvar geyib, at minməyi və ox atmağı məhz türklərdən öyrənmişlər. Məsələn, qədim Çin

salnaməçilərinin yazdığına görə, eradan əvvəl 325-298-ci illər arasında bu ölkənin hökmdarı olmuş Vu Lunq Çində hərbi islahatlar gerçəkləşdirərək, öz əsgərlərinə hun türkləri kimi at minməyi, ox atmağı və gen dəri şalvar geyməyi öyrənməyi əmr etmişdi. Bundan öncə bu ölkədə atlar yalnız arabaya qoşulmaq üçün istifadə edilərmiş, əsgərlərin silahı isə qılınc və nizədən ibarət imiş. Eyni mənbələrdən o da məlum olur ki, çinlilərin tunc əşyalarla tanışlığı da hunlar vasitəsilə baş vermiş və bu ölkəyə ilk tunc məişət və təsərrüfat alətləri Altaydan gətirilmişdir.

Antik müəlliflər odun, metalın, dulus çarxının və sairənin türklər, daha dəqiq desək, iskitlər tərəfindən kəşf edildiyini söyləməklə yetinməmiş, erməni və farsların öz mədəniyyətlərini Azərbaycan türklərinin ulu babalarından hesab edilən midiyalılardan əxz etdiklərini, farsların şalvar geymək, at minmək və ox atmaq sənətini də onlardan öyrəndiyini qeyd emişlər. Bu baxımdan Strabonun söylədikləri böyük önəm daşıyır:

“Deyilənlərə görə, midiyalılar ermənilərin, onlardan daha öncə isə farsların adət-ənənələrinin əsasını qoyanlardır. Farsların ox atmağa, at minməyə, şahlara qulluq eməyə olan həvəsləri və geyimləri midiyalılardan qaynaqlanır. Tiara, kitara, uzunqollu xiton, yun papaq və şalvar midiyalılardan farslara keçmişdir. Bu da təbiidir. Çünki bu cür geyimləri midiyalılardan ölkəsi kimi soyuq ölkələrdə geyinmək daha rahatdır.”

Bahəddin Ögəl "Böyük Hun İmperiyası" kitabında yazmışdır:

“"Cində libas islahatı" haqqındakı məşhur Çin alimi Vanq Kuoveinin başqa bir araşdırması üzərində də bir az dayanmaq ehtiyacındayıq. Heyrətli dərəcədə geniş bir qaynaq məlumatına yiyələnmiş bu alim "Hunların libasları haqqında bir araşdırma" adlı məqalə də yazmışdır... Bu araşdırmanın hamısını burada vermək imkanında deyilik. Ancaq nail olduğu nəticələr bu nöqtələrdə cəmləşirdi: çinlilər hun geyimlərini alarkən geyimlərin hissələrinə aid adları da dəyişdirmədən... almışdılar. Bu əcnəbi sözlər bir az dəyişdirilərək indiki Çində də işlənməkdədir. Bu geyim islahatlarının izləri uzun zamanlar boyunca Çində yaşamışdır.

"Geyim islahatları" ilə Çinə gələn yeniliklər nələrdir? Hun geyimlərinin geyməyə başlanması təkcə (şimaldakı) Chas dövləti daxilində qalmırdı. Bu vərdiş və yeni adətlər yavaş-yavaş bütün əsgərlər arasında yayılırdı, daha sonrakı yüzilliklərdə xalqa da gəlib çatırdı. Bu dəyişmə ilə çinlilərin keçmişdən geydikləri uzun paltarlar yerini toqqalı qısa gödəkçələrə verirdilər. At minənlər üçün uyğunlaşdırılmış şalvar geymə adəti də yayılmağa başlayırdı.

Çinlilərin ağır hərəkət edən cəng arabalarını atıb hunlar kimi yüngül atlı dəstələr yaratmaq istəmələri ilə belə bir dəyişmə də artıq faydalı olurdu. Bunlardan başqa çinlilərin keçmişdə geydikləri ayaqqabıların yerini də hunların uzunboğaz çəkmələri tutmağa başlamışdı. Daha sonra hunların bəzək əşyaları, metaldan qayrılmış silah və ləvazimat əşyaları da Çinə gəlmiş və yayılmışdı."

Elm aləmində "Çin mumiyaları" adı ilə tanınan mədəniyyət də mövzumuz baxımından böyük önəm daşımaqdadır. Avropoid irqə mənsub və 2 metrə yaxın boya sahib olan, şalvar geyən, at minən, ox-yaydan istifadə edən və tunc, dəmir kimi metallarla tanış olan bir xalqın mənsublarının qalıqları olan sözügedən mumiyalanmış cəsədləri tarixçilər e.ə. II minilliyə aid edirlər və belə hesab edilir ki, qədim çinlilərin at və metalla ilk tanışlığı onlar vasitəsi ilə başlamışdır. Firidun Ağasıoğlunun yazdığına görə, bu qədim xalqın geyimləri Qafqaz mənşəli olmuşdur. Bu faktın əhəmiyyəti ölçüyəgəlməz dərəcədə böyükdür.

Avropalı alimlər bu qədim mədəni xalqın avropoid irqinə mənsub olmasından heyrətlənmiş və çinli həmkarları ilə birlikdə mumiyalardan gen nümunələri götürərək onları hind-Avropa xalqlarının genləri ilə tutuşdurmuş və məlum olmuşdur ki, onlar hind-Avropa mənşəli deyillər. Sonra isə onların genləri Pazırığ kurqandan tapılan və Ermitajda saxlanılan mumiyanın gen nümunələri ilə müqayisə edildi və məlum oldu ki, hər iki mədəniyyətin daşıyıcıları eyni xalqdır və R1a1 halloqrupuna aiddirlər. Maraqlıdır ki, Anadoludakı Neolit dövrünə aid Çatal-Höyük mədəniyyətinin yaradıcıları da eyni halloqrupun daşıyıcısı olmuşlar. Mütəxəssislər kurqan mədəniyyətini yaşadan xalqların da bu

qrupdan olduqlarını təsbit etmişlər. Sonrakı genetik tədqiqatlar isə göstərdi ki, həm "Çin mumiyaalarının", həm də Pazırmaq mədəniyyətinin yaradıcıları türkdürlər və avropoid irqinin kəspisi (oğuz) qoluna mənsubdurlar. Yəni qəbirlərinə və skeletlərinə Çində (e.ə. II minillik) və Altayda (e.ə. V-IV əsrlər) rast gəlinmiş türklər avropoid idilər və monqoloid aborigenlərdən fərqli antropoloji özəlliklərinə sahib idilər, başqa sözlə, Çin və Altayın aborigenləri olmamışlar və Qərbdən gəlmişlər.

Mövzumuz baxımından türkoloq alim Əfzələddin Əsgərin yazdıqları da çox maraqlıdır:

“Ox-yay qədim türk təfəkküründə həm dini, həm siyasi, həm də dövlət quruluşunda müəyyən simvolik mənə ifadə edirdi. Oxun qədim türk təfəkküründə belə çoxşaxəli mənə daşması heç şübhəsiz onun əmək aləti olmasından, ən başlıcası isə hərbi funksiyasından irəli gəlirdi.

Yay-ox istər hun ürkələrinin, istərsə də göytürklərin ən çox işlətdikləri silah növü olmuşdur. Türklər silahın bu növündən məharətlə istifadə edirdilər. Bizim eradan əvvəl II əsrə aid olan Çin qaynağında deyilir: Hunların yay və ox işlətməkdə təcrübə və hünərləri çoxdur, hər atdıqlarının hədəfə dəyəcəyinə əmindirlər.

Yenə də həmin dövrə aid başqa bir Çin yazısında deyilir: Hunlar at üstündə dördnalla çaparkən belə,ox ata və yay çəkə bilirlər.

Türklərin yay çəkmə bacarığı haqqında məlumatlara ərəb və farsdilli mənbələrdə daha çox tuş gəlirik. Bəsrəli Cahiz türklərin bu fitri qabiliyyətini incədən – incəyə açıqlamışdır: Əgər min türk süvari oxu çəkib bir dəfə atsalar, min atlı həlak olacaq və belə zərbdən sonra ordudan heç bir əsər qalmayacaq. Nə xarici, nə bədəvi atı üstündə belə ox ata bilmir. Türk isə oxşar şəkildə həm vəhşi heyvanları, həm quşları, həm yarış zamanı nişani, həm adamları, həm hərəkətsiz fiquru, həm çəkilməmiş təsviri, həm də yırtıcı quşları oxlayır. O, ox ata-ata öz atını irəli, geri, sağa-sola, yuxarı, aşağı sürür, xarici bir ox atınca türk doqquzunu atır...”

3.2. Kür-Araz mədəniyyəti və Azərbaycan ədəbiyyatı

Tunc dövründə insanların dünyagörüşündə baş verən köklü dəyişikliklər Qobustanın həmin dövrə aid qayaüstü təsvirlərindən çox aydın hiss edilir. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, bu dövrdə artıq öküz təsvirlərinə rast gəlinmir. Bu isə o deməkdir ki, onlar artıq sitayiş obyektinə olmaqdan çıxmışdılar. Bunu o fakt da təsdiq edir ki Tunc dövründə insanların dünyagörüşündə baş verən köklü dəyişikliklər Qobustanın həmin dövrə aid qayaüstü təsvirlərindən çox aydın hiss edilir. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, bu dövrdə artıq öküz təsvirlərinə rast gəlinmir. Belə ki, Azərbaycanın son Eneolit – erkən **Tunc dövrlərə** aid Şomutəpə, Töyrə-təpə, Qarğalar təpəsi, Baba-Dərviş və Əlikömək təpəsi kimi abidələrində tədqiqat aparmış arxeoloq D. Hacıyev həmin dövrlərdə insanların artıq iribuynuzlu heyvanların da ətindən istifadə etdiklərini təsbit etmişdir. Araşdırmalar nəticəsində Şomutəpədən əldə edilən heyvan sümüklərinin 57 %-inin kiçikbuynuzlu heyvanlara, 25 %-nin iribuynuzlu heyvanlara, 5,5 %-nin isə qabana aid olduğu üzə çıxmışdır. Töyrə-təpədən tapılan sümüklərin isə 25,5 %-ni **öküz** sümükləri təşkil edirdi. Qarğalar təpəsi, Baba-Dərviş və Əlikömək təpəsində isə bu göstəricilər müqabil olaraq 23,4 %, 36,5 % və 43,3 %-dir.

Bu isə o deməkdir ki, həmin dövrlərdən etibarən öküzləri yeməyə başlamışlar. Çünki artıq onları müqəddəs varlıq hesab etmirdilər. Bir sözlə, öküz kultu yerini tədricən günəş kultuna vermişdir.

Tunc dövründə günəş kultunun öküz kultunu üstələməyə başlamasını və hətta həmin dövrdə öküzün kəsilərək günəşə qurban verildiyini yazılı mənbələr də təsdiq etməkdədir. Bu baxımdan şumer ədəbiyyatının şah əsəri hesab edilən “Bilqamıs dastanı”nda təsvir edilən bir olay deyilənlərə ən gözəl sübutdur:

*“Dostum, mən də görürəm buğada cılğınlığı,
Bizi qorxuda bilməz onun bu azğınlığı.
O buğanı ikimiz bir yerdə öldürərik,
Mən onun ürəyini çıxardaram yerindən, Utuya apararam.
Buynuzuna zeytun yağı doldurub, Luqalbandaya çatdıraram.
Sən onun quyruğunun yapış yوغان yerindən,
Alnına, peysəinə xəncər vuracağam mən.”*

*Enkidu hərləyərək onun dalınca qaçdı,
 Quyruğunun lap yoğun yerindən o yapışdı.
 Bilqamis öz dostunun igidliyini gördü,
 Buğanın alnına, peysərinə xəncər vurdu.
 Gətirdilər qoydular Utunun qarşısına,
 Bir az kənar da durub, səcdə etdilər ona.”*

Bir sözlə, öküz kultu yerini tədricən günəş kultuna vermişdi. Bu da təbiidir. Çünki zaman keçdikcə insanların sayı durmadan artmış və bu da ərzaq probleminin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Öküz və inək isə həm zəngin ət, süd mənbəyi, həm də əkinçilərin işini yüngülləşdirən səmərəli güc mənbəyi kimi çıxış etmək potensialına sahib idi. Artıq son Eneolit – erkən Tunc dövrlərindən etibarən öküzlərin kotana qoşulduğunu təsdiqləyən çox sayda fakt mövcuddur. Bununla belə, dövrümüzədək ulaşan və həmin dövrlərin yadigarları olan cütçü nəğmələrindən də görüldüyü kimi, öküzə hələ də son dərəcə xoş münasibət bəslənilir, o, marala, ceyrana bənzədilərək əzizlənirdi:

*“Huşa, huşa öküzüm,
 Sel gəldi, ho, sel gəldi.
 Huşa, huşa maralım,
 Yel gəldi, ho, yel gəldi.*

*Huşa. Huşa öküzüm,
 Yar gəldi, ho, yar gəldi.
 Huşa, huşa, ceyranım,
 Qar gəldi, ho, qar gəldi.*

*Huşa, gülüm, bizə gəl,
 Dağdan enib düzə gəl.*

Eyni münasibəti aşağıdakı nəğmədə də görürük:

*“Hütə, hütə, hütə, ho,
 Hütə, hütə, hütə, ho.
 Öküzüm, maralım hütə,
 Qaldı avalım, hütə.
 Hütə, hütə, hütə, ho,*

*Boyunduruq nalçalı,
 Torpağımı bizə gəl...*

*Huşa, huşa maralım,
 Sel gəldi, ho, sel gəldi.
 Huşa, huşa, ceyranım,
 Yel gəldi, ho, yel gəldi.*

*Yel gəldi, ho, yel gəldi.
 Yel gəldi, yel gəldi.*

*Yel gəldi, ho, yel gəldi.
 Yel gəldi, ho, yel gəldi”.*

*Hütə, hütə, hütə, ho.
 Gün getdi, yağış gəldi,
 Gəl, kalça kalım, hütə.
 Hütə, hütə, hütə, ho,
 Hütə, hütə, hütə, ho”.*

Başqa bir cütçü nəğməsində isə öküz belə əzizlənir:

*“Ho-ho, ho-ho, öküzüm,
Ho-ho, ho-ho, öküzüm.
Budu bütə öküzüm,*

*Bir qarış yerim qalıb,
Ho, ho, ho,
Ho-ho, ho-ho, öküzüm”.*

Digər bir nəğmədə öküzə “ala kəlim, qara kəlim, ana kəlim” deyə müraciət edildiyini müşahidə edirik:

*“Ala kəlim, huş ho,
Qara kəlim, huş ho,
Ana kəlim, huş ho.*

*Huş ho, huş ho,
Huş ho, huş ho,
Huş ho, huş ho”.*

Azərbaycan folklorunun yaygın janrlarından olan holavarların bir qisminin məzmunu onların məhz erkən Tunc dövründə yarandığını sübut edir. Bu halda, əsasən, cütçü nəğmələri nəzərdə tutulur. Bəzi nəğmələrdə isə ovsun elementləri çox güclü hiss edilir. Belə nəğmələr isə, təbii ki, daha qədim dövrün – Eneolit dövrünün məhsuludur:

*“Broy, broy, broy,
Broy, broy, broy, broy.
Torpağa atdım tumu, broy,
Torpağa qatdım tumu broy.
Broy, broy, broy,*

*Broy, broy, broy.
Göyər səmənim, broy,
Döyək səməni, broy.
Broy, broy, broy,
Broy, broy, broy”.*

Şifahi poeziya yaradıcılığımızda əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq və qoyunçuluqla məşğul olanların yaradıcılığı da geniş yer tutur:

*“Nənəm a şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun,
Bulamantı bol elə,
Qırıldı uşaq qoyun.*

*Nənəm qaraqaş qoyun,
Qarlı dağlar aş, qoyun.
Ay qaranlıq gecədə,
Çobana yoldaş qoyun”.*

Folklorşünas alim Azad Nəbiyev yazır:

“Xalqımızın qədim dövr maldarlıq həyatı ilə bağlı nəğmələri içərisində sağın nəğmələri mühüm yer tutur. Sağın nəğmələri saya nəğmələrindən fərqli olaraq tərəkəmələr – köçəri tayfalar içərisində yaranmış, fəqət oturaq tayfalar tərəfindən də asanlıqla qəbul edilmişdir:

*Dutum, dutum,
Nənəm, dutum.
Səni sağın
Dutum, dutum,*

*Mənəm dutum
Dutum, dutum,
Bacım, dutum.
Ucaboy maral inək,*

*Qarnı bir xaral inək,
Doymursan tayalardan*

Südü bir aral inək.

Əmək nəğmələri qrupuna daxil olan ovçu nəğmələri də əcdadlarımızın ovçuluq həyətinin müxtəlif cəhətlərinin öyrənmək baxımından faydalıdır:

Ova gedən

Ovun olsun

Ovun tuş.

Maral, quş."

Peşə və məşğuliyyətlə bağlı əmək nəğmələri içərisində toxuculuq və xalçaçılıqla bağlı hana nəğmələri mühüm yer tutur. Hana nəğmələri bilavasitə əmək prosesində, yəni ilmə vurular-kən və döyülərkən söylənən nəğmələrdir:

"Kəndəlaşi dərmişəm,

Süzül boyağım.

Dərib yerə sərmişəm.

Əzildi,

Üzül boyağım,

Üzüldü,

Düzül boyağım,

Qırx taxçaya

Kətan içindən

Düzüldü".

Əgər ovçu nəğmələrinin kökü Mezolit dövrünə qədər uzanırsa, hana nəğmələri Neolitin sonları, Eneolitin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Sayacı və sağın nəğmələrinin isə formalaşma dövrü kimi ilk Tunc dövrü qəbul edilə bilər. Müəyyən vəznə və ritmə tabe olan bu tip nəğmələrin bir qismi dövrümüzədək heç bir dəyişikliyə uğramadan və ya cüzi dəyişikliklərlə gəlib çata bilmişdir.

Azad Nəbiyev deyir:

"Əmək nəğmələri içərisində balıqçı nəğmələrinin də özünə məxsus yeri var. Bu nəğmələrin dəniz və çay ətrafında yaşayan tayfaların şifahi poeziyasında ilkin inkişaf mərhələlərində yarandığı ehtimal edilir. Balıqçı nəğmələri çox qədim "Vətəgə nəğmələri" adlı 40 nəğmədən ibarət olmuşdur.

Vətəgəyə işə gələnlər bu nəğmələri öyrənməmiş balıq ovuna çıxmaqlarmış. Bu nəğmələr ayın doğmasını tərənnüm edən nəğmə ilə başlayır.

Yahu, hu, hu,

Ay çıxsın tora baxsın,

Hu, hu, Yahu.

Avarçım dora baxsın.

Gecədən yola düş gəl,

Yel babam nənnidədir,

Sübh üstü sala düş gəl.

Giriş ver kirişləyək.

Babamı nənni üstə,

Yelpik ver yelpikləyək."

Fitlə başlayan bu nəğmələr xüsusi nəqarətli xorlarla qurtarmışdı. Toru yığarkən, külək, firtina qoparkən oxunan balıqçı nəğmələri də olmuşdur. Toru atdıqdan sonra ov gözləyən balıqçıların sevgi nəğmələri daha geniş yayılmışdır. Bu nəğmələr balıqçıların şəxsi arzu və istəkləri ilə bağlı motivləri əks etdirir. Balıqçı nəğmələrində mifoloji təsəvvürlərin mühafizəsi – dəniz adamlarının, su pərilərinin, onqonların, tanrıların təsviri çox qüvvətli olmuşdur.

"Tor doldu.

Toru salan, toru tut.

Tarım oldu.

Hu, hu, yahu,

Qayığım

Yahu. hu, hu.

Yarım oldu.

Tor doldu, tarım oldu.

Toru atan, toru çək,

Qayığım yarım oldu.

Doru açan, doru çək.

Yahu, hu, hu,

Salı salan, salı tut,

Hu, hu, yahu".

Xalq arasında "gümçü nəğmələri" adı ilə tanınan ipəkçi nəğmələri də böyük maraq doğurmaqdadır. Bu nəğmələrdə barama, onun əhəmiyyəti, barama qurdlarının bəslənməsi, onlara qulluq edilməsi, baramanın bəd nəzərdən qorunması, insan həyatına gözəllik gətirməsi, dolanacaq vasitəsi olması və sairə tərənnüm olunur.

Əldə edilən ipəkçi nəğmələrində baramaçılıq və ipəkçiliklə bağlı bir sıra etiqad və görüşlər əks olunmuşdur. Başqa janrlarda bəzən nəzərə çarpan bir xüsusiyyət gümçü-ipəkçi nəğmələrində də özünü göstərir. Gündəlik müşahidə zamanı söylənən nəğmə sonradan tapmaca şəklinə düşmüş və hafizələrdə belə yaşamışdır:

"Bir quşum var alaca,

Gedib qonar ağaca.

Özünə bir ev tikər,

Nə qapı qoyar, nə baca".

Tunc dövinə aid təsviri sənət nümunələri və piktoqrafik yazılar kimi Ordubad rayonu ərazisində yerləşən Gəmiqaya təsvirlərinin böyük əhəmiyyəti var.

Nəsir Rzayev yazır:

"Ovsunçuluq qədim mədəniyyətimizdə, folklorumuzda dərin köklər saldığı üçün onun ənənəvi davam edən izləri dövrü-

müzədək gəlib çıxmışdır. Bu izlər təsərrüfat həyatında, təbiətdə və məişətdə baş verən hadisələri ovsunlamaq məqsədi ilə, dilimizə canlı və cansız varlıqları ovsunlayan sözlər gətirmişdir. Azərbaycan ərazisində, son vaxtlara qədər ovsunlama ayinlərinin ayrı-ayrı formaları, daha doğrusu, fraqmentləri icra edilirmiş. Ovçuluq, maldarlıq, əkinçilik təsərrüfatlarına dair bir neçə ovsun ayini nümunəsi göstərək. Ovçu gələcək ovun müvəffəqiyyətli keçməsi üçün ovu nişan alaraq oxu atarkən belə deyir:

*Haş getdi,
Huş getdi,
Bu ox sənə
Tuş getdi.*

Maldar mal-qaranı canavardan qorumaq üçün bıçaq və ya qayçıni bükülmüş halda parçaya sarıyaraq deyir:

Qurdun ağzını bağladım.”

Azərbaycanda geniş yayılmış ovsun folkloru nümunələrindən biri də

“Qurd ağzı bağlama” ovsunudur. Maraqlıdır ki, Gəmiqaya təsvirləri içərisində rast gəlinmiş bir təsvir bilavasitə qurd ağzı bağlama ovsunu ilə birbaşa bağlıdır. Sözügedən petroqlifdə qurd və qoyun, eləcə də onların arasından keçərək onları bir-birindən ayıran və ucu yumağa çevrilən ip şəkli çəkilmişdir.

Gəmiqayadan tapılmış bu petroqlifin əhəmiyyəti ondadır ki, onun ifadə etdiyi təsviri informasiyanın səsli-sözlü variantı da dövrümüzədək gəlib çatmışdır və o da “yağış çağırmaq” və “yağış kəsmək” ovsunları kimi sadə bayatı formasındadır:

*“Yağladım,
Dağladım,
Qurdun ağzın
Bağladım”.*

İstər bu fakt, istərsə də Qarğalar abidəsindən tapılan magik daşlar və müvafiq ovsun mətnləri folklor ədəbiyyatımızın, şerimizin ən qədim formasının məhz bayatı forması olduğunu, bayatı yaradıcılığının ən azı 6-8

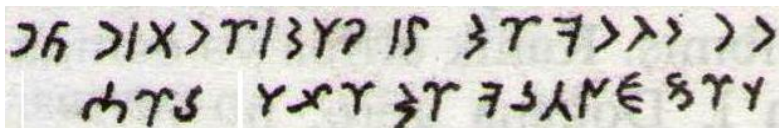
min il bundan öncə formalaşdığını və Tunc dövründə də zənginləşərək davam etdiyini sübut edir. Amma sözügedən piktoqrafik yazı nümunəsi o dövrün folklorunu əks etdirən yeganə təsvir deyildir. İstər Gəmiqaya, istərsə də Qobustan qayaüstü təsvirlərində, eləcə də o dövrün keramika və təbiiq sənət nümunələrində keçii ilə ülkər ulduzunun qoşa təsvirlərinə çox sıx-sıx rast gəlinməkdədir.

Sözügedən təsvirlərdə ülkər ulduzu bəzən ulduz, bəzən xaç, bəzənsə svastika formasında olur. Bu tip piktoqrafiya nümunələrinin önəmi ondadır ki, onlar xalq arasında geniş yayılmış “Təkə Ülkərə baxan kimi baxmaq” ifadəsini əks etdirir. Əslən Qərbi Azərbaycandan olan Meğri rayonunun Lök (indi Vartanazor) kəndindən olan Babayev Qurban Xanəli oğlunun (1959-cu ildə doğulub) bizə verdiyi şifahi məlumata görə, təkələr yalnız ülkər ulduzu peyda olanda dişi keçilərə yaxınlaşırlar. Bu üzdən də təkələr həmişə ildə sadəcə bir neçə gün görünən bu ulduzu gözləyir və o çıxdıqda gözlərini ona dikirlər.

Məlumat üçün bildirək ki, Gəmiqayanın yerləşdiyi ərazidən təqribən 40-45 km aralıda yerləşən Meğri rayonu ərazisində də olduqca maraqlı petroqliflər aşkarlanmışdır. Nüvədi kəndi yaxınlığındakı Qarqadaş dağında cızılmış bu təsvirlərdən biri mövzumuz baxımından daha böyük önəm daşımaqdadır. Təsvirin qiymətini artıran əsas səbəb onun piktoqrafik yazı nümunəsi olması və həmin piktoqrafik nümunənin yaxınlığında onun məzmunu ilə bütünlüklə üst-üstə düşən runik türk yazısının bulunmasıdır.

Sözügedən yazı Mənsur Rəhbəri tərəfindən ən mükəmməl formada oxunmuşdur. Əsl sensasiya da bundan sonra başlanmışdır. Elm aləmində “Orxon-Yenisey əlfbası” kimi tanınan əlifba ilə yazılmış epigrafiya abidə belədir:

Mənsur bəy haqlı olaraq qeyd edir ki, yazı dilçilik baxımından qədim mətnlər kateqoriyasına aid olsa da orada anlaşılmayan birçə söz və ya ifadə belə yoxdur, mətnin həm dili, həm də fonetik və leksik tərkibi bütünlüklə Göytürk yazılarının dili ilə səsləşir:

“Mətn belə səslənir:

ONı UÇUK eRiNÇ AS YeLiNÇ əSRİ UDSıN KaN əNGRİZ GÖÇÜ Bok eRiNÇ aRZ(J)uLa BaRÇa

Yazıdakı sözlərin izahı :

ONı : *önü, qabağı (yazıda qalın saıtlərlə ifadə olunub).*

UÇUK: *uçqun, uçmuş yer. Qədim qaynaqlarda müxtəlif mənalari olsa da burada mətnin möhtəvasını nəzərə alaraq yerli türk dilinə daha üstünlük verdiyim üçün onu uçqun kimi mənə etdim.*

eRiNÇ : *olsun . Əski Göytürk yazılarında əsasən kömökçi fel kimi işlənən bu kəlmə burada müstəqil vahid kimi çıxış edir. Sözüün “bəlkə də”, “ola bilsin ki” mənalari da var (DLT). “ermək” kökündən yaranıb (Əski uyğur sözlüyü).*

AS : *yırtıcıların yemi, onlara verilən ət payı. (DLT).*

YeLiNÇ : *yemək . Yelmək (DLT). felindən düzəldilmişdir. Buradakı “nc” şəkilçisi felin arzu formasının yaradılmasına xidmət edir. Yəni “yırtıcılara yem olasınız!”*

əSRİ: *bəbir (Kitab əl-İdrak li-lisan əl-Ətrak) pələng (DLT).*

UDSıN : *təqib etmək, qovmaq (DLT) Udmaq felinin arzu forması. Bu günkü dilimizdəki udmaq feli ilə əlaqəsi yoxdur.*

KaN : *qan (ümumtürk).*

əNGRİZ : *ağlayın . əngrəşdi- ağladı (DLT).*

GÖÇÜ : *köçü. Bugünkü mənada (Hər hansı bir elatın yaylağa və ya qışlağa köçü).*

Bok: *nəcis, təzək.*

eRiNÇ : *olsun .*

aRJuLa: *Qaşğarlı Mahmud “arju” kəlməsini çaqqal, ondan törəmə olan “arjulayu”sözünü isə “çaqqalların bir şeyin, məsələn, leşin ətrafına toplaşması kimi izah etmişdir.*

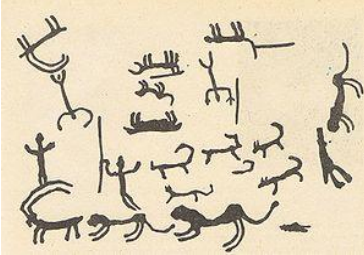
BaRÇa : *bütün, bütöv. Son iki kəlmə (arjul barça) birlikdə söz birləşməsi əmələ gətirir və “meyidinizin üstünə çaqqallar toplaşsın” anlamını verir.*

Bu günkü türkcə ilə:

Önünüz uçqun olsun, yırtıcılara yem olun, bəbir qovsun, qan ağlayasınız, köçünüzə pox olsun, çaqqallar leşinizə toplaşsın!

Oxunuşun doğru olduğunu həmin yazının yanında cızılmış eyni məzmunlu qayaüstü təsvir də sübut edir. Burada bircə yerdən digər yerə köç edən çobanlara bəbirlərin və çaqqalların hücum etdiyi, nəticədə çobanlardan və heyvanlardan bəzilərinin öldüyünü, sağ qalan çobanların özlərini və heyvanları xilas etməyə çalışdığı, eləcə də bəbirlərin heyvanları qovduğu, çaqqalların leşə topladığı açıq-aydın görünür”.

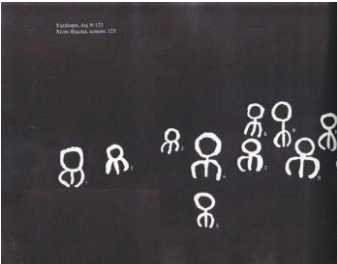
Cənab Rəhbəri, haqlı olaraq bildirir ki, burada həm şəkil-yazı, həm də fonetik yazı üsulu ilə eyni məzmunlu iki mətn

yazılmışdır. Maqiya sənəti nümunəsi kimi gözdən keçirilə biləcək və qarğış mahiyyəti daşıyan bu yazılar xalq arasında cadı-piti kimi tanınan inancın klassik nümunəsi hesab edilməlidir. Mətni qiymətli folklor nümunəsi kimi gözdən ke-

çirmək də mümkündür. Biz bu fikirlə tam razıyıq.

Güney Azərbaycandan üzə çıxarılan erkən Kür-Araz mədəniyyəti nümunələrini (Yanıq Təpə, Göy Təpə) araşdıran iranlı tədqiqatçı Ç.Barneyinin fikrincə, artıq Erkən Tunc dövründə Azər-

baycanın və qonşu ərəzilərin əhalisi yazı ilə tanış idilər və bu məqsədlə taxta lövhələrdən istifadə edirdilər. Timərə (Teymərə) yazısı sübut edir ki, yerli əhali yazılarını qaya üzərində də həkk edirmiş.

Timərə (Teymərə) yazısının önəmi ondadır ki, burada damğadan

fonetik işarəyə keçidin ən ilkin forması qorunub saxlanmışdır və fonetik səsləri ifadə edən və sonradan türk-run əlifbasında özünə möhkəm yer tutan işarələrin, demək olar ki, hamısı bu və ya digər türk boyunun damğasıdır. Burada “m” səsini ifadə edən, dairədən aşağı doğru uzanan üç xətt parçası formasında olan damğaya daha qədim dövrlərə aid Qobustan qayaüstü təsvirlərində çox sıx-sıx rast gəlinir. Bu isə həmin tamğanı daşıyan boyun Timərəyə məhz Azərbaycan ərazisindən köç etdiyini sübut edir.

Həmin işarənin yanında yer alan, “ç” səsini ifadə edən və quruluşuna görə, qaz ayağını xatırladan damğa isə 24 oğuz boyundan biri olan salurların damğasını xatırladır.

“LT” diftonqunu ifadə edən və iki dəfə təkrarlanan işarə isə qayı boyunun damğasının tam özüdür.

“Y” səsini ifadə edən damğa isə Altay türklərinin mayman boyunun damğasıdır və onlar bu damğanı “çorqo” (boru) adlandırırlar.

Altay boylarından todoş və kerqillərin “toskuur” (ləyən) adlandırdıqları damğa da buna çox yaxındır.

Bu fakt bir çox Altay boylarının bu gün yaşadıkları ərazilərə məhz Azərbaycan və ətraf ərazilərdən köçdüyünü, Altay, Qobi və Çinə Tunc mədəniyyətini, o cümlədən at minmək vətəşini, metal tökmə, araba qayırmaq, xalçaçılıq sənətlərini və s. məhz onların apardığını sübut etməkdədir.

Timərədə (Teymərədə) rast gəlinən oğuz boylarına məxsus damğalar isə babalarımızın bu ərazilərin ən qədim avtoxton sahibləri olduğunun, buralarda ən azı Erkən Tunc dövründən məskun olduqlarının və dünya sivilizasiyasında önəmli mərhələlərdən biri olan Kür-Araz mədəniyyətinin yaradıcıları qismində çıxış etdiklərinin təkzibedilməz sübutudur.

Eymür (Ayrım) boyu damğası

QAYIĞ (Qayı) boyu damğası

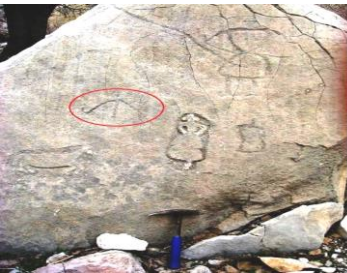
BAYAT boyu damğası

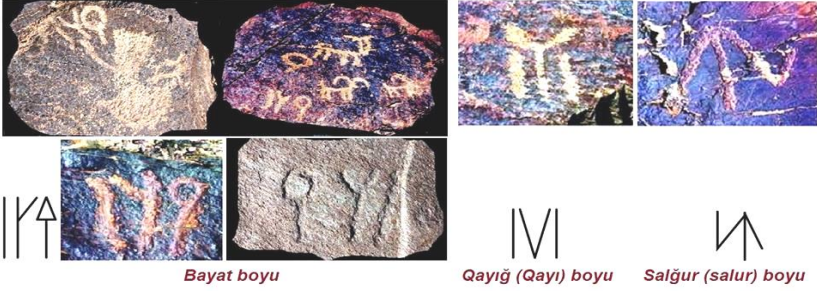
BAYUNDUR boyu

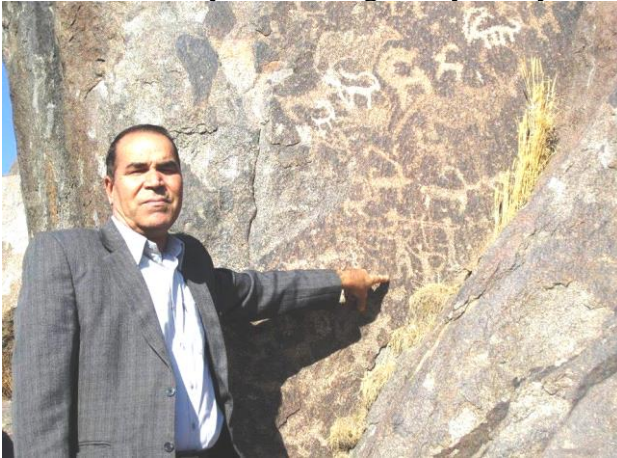
BAYUNDUR Boyu

Salğur (salur) boyu

Məlumat üçün bildirək ki, Erkən Tunc dövrünə aid bütün bu oğuz damğalarını üzə çıxaran şəxs yorulmaz tədqiqatçı, milliyətçə fars olan Mohəmməd Naserferddir. Lakin o, qədim türk mədəniyyəti ilə tanış olmadığından bu işarə və yazıların protoelam yazıları olduğunu zənn etmiş, İran ərazisində bulunan qayaüstü təsvirlərə həsr etdiyi 3 cildlik kitabında da oğuz və türk damğalarından protoelam yazısı kimi bəhs etmişdir. Fəqət güneyli soydaşımız, əski türk yazıları üzrə mütəxəssis Mənsur Rəhbərinin müdaxiləsindən və ona türk damğaları haqqında məlumat verməsindən sonra səhvini anlamış, protoelam yazıları kimi bəhs etdiyi işarələrin türk-oğuz damğaları olduğunu təsdiq edərək, onlara Bəlucistandan tutmuş Kürdüstana, Fars körfəsinə Türkmənsəhərəyə qədər İranın hər bir yerində rast gəldiyini bəyan etmişdir.

Mohəmməd Naserferd

Timərədən tapılan türk damğası. Altay türklərinin “aya” (yay) adlandırıldıqları bu damğanı yitas boyuna məxsus soylardan biri daşıymışdır.

 z rində atlı v  damğa rəsmi olan iki qayaüstü təsvir (Timərə)

Damğalı daşlar (Timərə)

 z rində türk damğaları cızılmış qaya parçaları (Timərə)

Üzərində türk damğası cızılmış qaya parçası (Timərə)

Kür-Araz mədəniyyətinin yayıldığı geniş ərazilərdən tapılmış çoxsaylı keramik nümunələr üzərində də çox sayda türk tamğası ilə üzləşmək mümkündür. Bu baxımdan Şəmkirdən tapılan və üzərində az (as) boyunun damğası əks edilmiş küp deyilənlərə ən gözəl misaldır.

Ən maraqlısı isə budur ki, Türk-oğuz damğalarına Şumer kitabələrində də rast gəlinmişdir. Bu isə Şumer-Türk və Şumer-Oğuz əlaqələrinə yenidən baxmamızı, bu damğalar əsasında şumerlərlə məhz hansı türk soy və boylarının iç-içə yaşadıklarını və ya təmasda olduğunu dərinlən araşdırmağımızı zəruri edir:

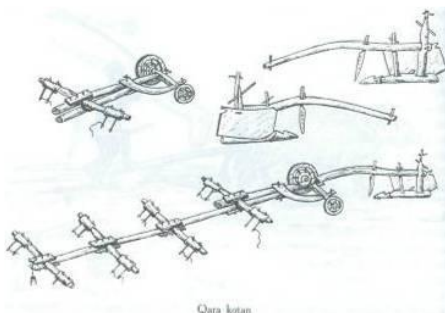
Tunc dövrünün Azərbaycan türklərinin həyatına daxil etdiyi ən önəmli yeniliklərdən biri də əkinçilikdə kotandan, öküzdən və qoşqu alətlərindən istifadə edilməsi idi. Mövzu ilə bağlı Q. Cavadov yazır:

“Apardığımız tədqiqatlar qara kotanın Qafqaz mənşəli şum aləti olduğunu təsdiq edir. Bu şum aləti

Qafqaz xalqlarının çoxunda olub, azərbaycanlılarda “kotan”, ləzgilərdə və Şahdağ qrupu xalqlarında “kutan”, gürcülərdə

“qutani”, çeçenlərdə “quton”, avarlarda “kutan”, balkarlarda “qotan”, darginlərdə “qutan”, udunlərdə “kotan”, osetinlərdə “quton // qoton”, farslarda “qutan” adlandırılır”.

Qara kotan

Qara kotan aparatları

Azərbaycanın əksər etnoqrafik zonalarında yayılan bu alət əhali arasında “**qara kotan**” adı ilə tanınmaqdadır. Bu söz birləşməsi Azərbaycan folklorunda da özünə möhkəm yer eləmişdir:

*“Qara kotan ağırdır,
Öküzlərin yağırdır.
Qarmax tellim çəkməyir,
Xınalım da sağırdır”.*

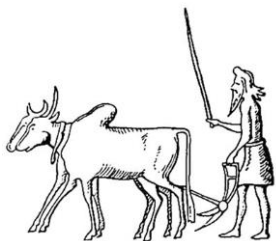
Buradakı “qara” ifadəsi xüsusi diqqət çəkir. A. N. Kononovun yazdığına görə, bu söz” türk xalqlarında yer, torpaq və rəng mənalarında işlədilmişdir. Ayrıca “**kotan**” kəlməsinə gəlincə, ona da folklorumuzda gen-bol rast gəlinir:

*“Dağ döşündə yatana,
Gün gedər ay batana.
Qara kəlim qarğıyır,
Kotan macı tutana”.*

Başqa bir misal:

*“**Öküzlər** qoşa getdi,
İşlədi, çoşa getdi.
Kotan macı qırıldı,
Zəhmətim boşa getdi”.*

“Kotan” və “saban” kimi əkinçilik alətləri xalqımızın məişəti ilə o qədər sıx bağlı olmuşdur ki, onların adları xalq təqvimindəki aylara belə keçmişdir. Xalq yaradıcılığının və milli folklorumuzun dərinliklərindən öyrənilməsi sayəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda kökü minilliklərin dərinliklərinə qədər uzanan

zəngin bir təqvimçilik mədəniyyəti olmuş və bu mədəniyyət xalqımızın əkinçilik mədəniyyətinin bütün sonrakı təkamül mərhələlərini də özündə aydın şəkildə əks etdirmişdir. O da məlum olmuşdur ki, çox-çox qədim dövrlərdən başlayaraq ölkəmizin ərazisində təqvimlə bağlı zəngin bir terminoloji baza yaranmış, maldar və əkinçilər öz məşğuliyyətlərindən çıxış edərək, fərqli adlardan istifadə etmiş və həmin ad və terminlərdən yaxın zamanlara qədər istifadə edilmişdir.

Məsələn, tərəkəmələr ayları aşağıdakı kimi adlandırmışlar: 1. Tikim Ay. 2. Saçım Ay. 3. Qırım Ay, 4. Biçim Ay. 5. Dərim Ay. 6. Verim Ay. 7. Əkim Ay. 8. Söküm Ay. 9. Qatım Ay. 10. Sağım Ay. 11. Üsüm Ay. 12. Sürüm Ay.

Əkinçilər isə başqa adlardan istifadə etmişlər: 1. Kötən (Kotan) Ay. 2. Saban (Sapan) Ay. 3. Qosaq Ay. 4. Oraq Ay. 5. Dirən Ay. 6. Döyən (Dövən, Döğən) Ay. 7. Tapan Ay. 8. Dibək Ay. 9. Qazan Ay. 10. Ocaq Ay. 11. Kirmən (Əyirmən) Ay. 12. Külək Ay.

Həç şübhəsiz ki, bunlardan birincisi daha qədimdir. Çünki ikincidə “kotan” və “saban” kimi terminlərlə üzləşirik ki, bu terminlərin ifadə etdikləri əmək alətləri, yəni kotan və saban, arxeoloqlarımızın müəyyən etdiyi kimi, məişətimizə erkən Tunc dövründən daxil olmuşlar. Deməli, maldarların istifadə etdikləri adlar Eneolit, əkinçilərin istifadə etdikləri terminologiya isə Tunc dövrünün məhsuludur.

“**Kotan**” termininin mənşəyinin dəqiqləşdirilməsi əkinçilik mədəniyyətinin cütçülüklə bağlı mərhələsinin, eləcə də bu mərhələyə start vermiş **Kür-Araz mədəniyyətinin** əsasının bilavasitə hansı **etnos** tərəfindən qoyulduğuna aydınlıq gətirə bilər. Yəni bu kəlmə hansı xalqa mənsubdursa, sözügedən mədəniyyətin əsasını da məhz bu xalq qoymuşdur və digər **etnoslar** bu mədəniyyəti ondan əxz edərkən, bu kəlməni də həmin xalqdan əxz etmişlər.

Qeyd edək ki, terminin mənşəyi barədə çox fikirlər söylənmiş, onu ayrı-ayrı xalqlara şamil etmək cəhdləri olmuşdur. Məsələn, akademik B.A.Cavaxışvili iddia edir ki, guya bu kəlmə gürcü sözüdür və gürcü dilindən də digər dillərə keçmişdir.

Şübhəsiz ki, bu kimi iddiaların heç bir faktoloji əsası yoxdur. Çünki bu, gerçəkdən də belə olsa idi, qonşu xalqlar da termini eynən gürcülər kimi axırına gürcü dilinə “-i” şəkilçisi artırmaq-la, yəni “qutani” formasında işlədərtilər. Məsələn gürcü mətbəxinin şah yeməklərindən hesab edilən xaçapurinin (pendir-çörək mənası verir) adı bütün qonşuların dilinə məhz “xaçapuri” şəklində keçib və heç kəs də həmin kəlmənin sonundakı “-i” şəkilçisini atmağı ağına belə gətirməyib. Gürcülər isə, əksinə, kənar-dan aldıkları bütün sözlərin arxasına öz dillərinin qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq sözügedən şəkilçini əlavə edirlər. Məsələn, Azərbaycan türkcəsindən bu dilə keçən “cib” kəlməsi həmin dildə “cibi”, “şalvar” sözü “şalvari”, pəncərə “pancari”, salam “salami” və s. formasını alıb. Eyni qayda ilə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Tiflis şəhəri də Gürcüstan dövlətinin paytaxtına çevrildikdən sonra bütün dünyaya “Tbilisi” kimi təqdim olunur və sovet dövründən sonra biz də həmin şəhəri o cür adlandırmağa başlamışdıq və bu zaman toponimin sonundakı “-i” şəkilçisini bir kənara atmaq ağılımıza belə gəlməyib.

B.A.Cavaxişvilidən fərqli olaraq, XVIII əsrin tanınmış gürcü maarifçisi və leksikoqrafı S. Orbelianin tərtib etdiyi izahlı lüğətdə sözügedən kəlmə türk mənşəli termin kimi qeyd edilib. Onun bu fikrini türk dilləri üzrə mütəxəssis olan İ. A. Abuladze də təsdiq etməkdədir.

R.Açaryanın “**kotan**” sözünün dil baxımından guya Qafqaz mənşəli olduğu və Qafqaz dillərindən türk, fars və suryani dillərinə keçdiyi barədə fərziyyəsini tənqid edən, onun bu fikrinin doğru olmadığını əsaslandırان A. N. Genko bildirir ki, “**kotan**” istilahı Qafqaz dillərində önlü şum aləti kimi başa düşülsə də onu Qafqazdilli xalqların, o cümlədən gürcülərin köklü sözü saymaq mümkün deyildir.

Kəlmənin linqvistik baxımdan bir də ona görə Qafqaz mənşəli hesab etmək olmaz ki, **kotanın** insanların mənşəyinə daxil olduğu erkən Tunc dövründə (e.ə. IV minillik) Qafqaz ərazisində qafqazdillilərin yaşadığını təsdiqləyəcək bircə dənə də olsun fakt yoxdur. Məsələ burasındadır ki, qafqazdilli **etnosların** mənsub

olduqları kaskasion antropoloji tipinin Qafqaz ərazisində ilk dəfə peyda olma vaxtı son Tunc – erkən dəmir dövrünə (e.ə. II minilliyin ortaları) təsadüf edir. Halbuki, Azərbaycan türklərinin mənsub olduqları kaspi (oğuz) tipi ən azı Mezolit dövründən (e.ə. XII-VIII minilliklər) müşahidə edilir. Odur ki, sözün türk mənşəli olduğu heç bir şübhə doğurmur və bunu həmin terminin eyni anlamda digər türk dillərində də (qırğız, uyğur, cığatay və s.) ümumişlək söz olması faktı da təsdiq edir.

“**Kotan**” kəlməsi linqvistik baxımdan Qafqaz mənşəli olmasa da, coğrafi areal baxımından, şübhəsiz ki, Qafqaz mənşəlidir və bilavasitə Azərbaycan türklərinə məxsusdur. Təsadüfi deyil ki, V. V. Radlov və L. Z. Budaqov kimi görkəmli türko-loqların lüğətlərində həmin termin məhz Azərbaycan dili materialı kimi təqdim olunmaqdadır.

Bütün bu deyilənlərə Firidun Ağasıoğlunun aşağıdakı sözlərini də əlavə etmək lazımdır:

*“Əkinçilik mədəniyyətindən xəbər verən **kotan** sözü erməni, gürcü dillərində qutan, Dağıstan dillərində kutan şəklində işlənilir. Q. A. Klimov bu sözün bəzi İran dillərində və Suriya dilində də olduğunu nəzərə alıb, onun türk dilləri vasitəsi ilə Qafqaz arealına yayıldığını ehtimal edir”.*

Leksik bazasında (müxtəlif fonetik variantlarda) “kotan” kəlməsi olan xalqların əhatə etdikləri coğrafi arealı gözdən keçirsək, onun Şimali Qafqazda Çeçenistan və İnuşetiyadan tutmuş Dağıstana, Güney Qafqazda Azərbaycandan Gürcüstan və Ermənistan (Qərbi Azərbaycana), ümumilikdə isə Qafqazdan İran və Anadoluya qədər uzandığını görə bilərik. Maraqlıdır ki, Kür-Araz mədəniyyəti məhz həmin arealı əhatə etmişdir. Tanınmış arxeoloq alim Rəşid Göyüşov sözügedən mədəniyyət barədə yazır:

“İlk Tunc dövrü tuncun kəşfi ilə başlanır. Bu dövr üçün başlıca xarakterik xüsusiyyətlərindən biri həmin dövr mədəniyyətinin ümumi Qafqaz miqyasında eyniliyidir. Azərbaycanda ilk Tunc dövrü abidələri elmi ədəbiyyatda “Kür-Araz mədəniyyəti” adı ilə məşhurdur. Hazırda müəyyən olunmuşdur ki, ilk Tunc dövrünə aid Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olan abidə-

lərin yayılma ərazisi olduqca genişdir. Tədqiqatçılar Kür – Araz mədəniyyətinin izlərinə bütün Zaqafqaziyada (Güney Qafqazda), İranın şimal-qərbində (Güney Azərbaycanda və bugünkü İranın ona bitişik ərazilərində), Şərqi Anadoluda, Dağıstanda, Çeçen-İnşuqetiyada və b. yerlərdə təsadüf etmişlər”.

Rəşid Göyüşovun yazdığına görə, həmin dövrü səciyyələndirən abidələrin yayılma arealı və onların sıxlığı haqlı olaraq belə nəticəyə gəlməyə imkan vermişdir ki, İlk Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində əhalinin sayı xeyli artmışdı. Bu dövr, başlıca olaraq, məişət abidələri – yaşayış məskənləri vasitəsilə izlənmişdir. Naxçıvanda I Kültəpənin II təbəqəsi, II Kültəpənin alt təbəqəsi, Babadərviş yaşayış yerinin üst qatı, Mingəçevir abidələri kompleksinin ilk dövrü, Kültəpə, Meynətəpə, Uzuntəpə və digər abidələr Kür-Araz mədəniyyətini səciyyələndirən maddi mədəniyyət qalıqları ilə olduqca zəngindir. Bu mədəniyyətin izlərinə Qobustan abidələri kompleksində də təsadüf olunmuşdur. Göstərilən abidələrdə aparılmış arxeoloji qazıntılar, həmin dövrdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini, yaşayış məskənlərinin xarakterik cəhətlərini, İlk Tunc dövrü üçün səciyyəvi olan bir sıra adət-ənənələri, həmçinin Kür-Araz mədəniyyəti sakinlərinin həyatında baş vermiş digər iqtisadi, ictimai və ideoloji dəyişiklikləri üzə çıxarmışdır:

“1949-cu ildən başlayaraq, Mingəçevirdə Kür çayının sol sahilində ilk Tunc dövrünə aid iri ölçülü dörd yaşayış binasının qalıqları öyrənilmişdir. Bu binaların ümumi uzunluğu 8 m-dən 14 m-ə qədər, eni isə 4-8 m-dir. Uzunsov, yarımqazma halında olan bu binalar saman qarışıqlı palçıqdan (möhrdən) tikilmişdir. Onların döşəməsində çoxlu ocaq yerləri vardır. Otaqların divarlar boyu dirək yerləri üzə çıxarılıb. Görünür, bu binaların tavanı sütunlar üzərində qurulmuşdur.”

Maraqlıdır ki, bu ənənə Orta və Son Tunc, eləcə də Dəmir dövrlərində də davam etmişdir. İndiyə qədər üzə çıxarılan və alimlər tərəfindən Manna şəhərləri kimi xarakterizə edilən şəhərlərin binalarının böyük əksəriyyətində sütunlardan istifadə edildiyi aşkar edilmişdir. Yəni bu, Manna (Mahan) memarlığının ayrılmaz elementlərindən biri idi. Mingəçevirdən tapılan və İlk Tunc dövrünə aid edi-

lən tikililər sübut edir ki, bu elementdən istifadə edilməsi Kür-Araz mədəniyyətinin tarix səhnəsinə çıxdığı dövrdən başlamışdır. Deməli, bu mədəniyyət və incəsənət hadisəsi Kür-Araz mədəniyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Eyni hala e.ə. İminilliyin əvvəllərinə, başqa sözlə, “Manna” adının Aşşur və Urartu mənbələrində peyda olduğu dövrə, yəni Dəmir dövrünə aid edilən arxeoloji abidələrdə rast gəlinmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, bu dövr Manna abidələri arxeoloqlar tərəfindən daha yaxşı öyrənilmiş və təsvir edilmişdir.

IV BÖLÜM

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI E.Ə. I MİNİLLİKDƏ

4.1. Manna və Midiya dövrlərinə aid yazısılar

XX əsrin ortalarında indiki İran ərazisində – Urmiya gölünün şimal – qərbində, Xəzər dənizinin cənub sahillərində, bugünkü İranın Kaşan şəhəri yaxınlığında, eləcə də Loristanda maraqlı arxeoloji qazıntılar aparılmış və həmin ərazilərdən e.ə. 1300 – e.ə. 600 – cü illəri əhatə edən zəngin maddi mədəniyyət abidələri üzə çıxarılmışdır. Bu abidələrdən Kaşan yaxınlığındakı Təpə-Sialkdan (Sialk Təpədən), Tehran yaxınlığındakı Qaytariyə və Xurvindən, Gilan ərazisindəki (Xəzərin cənubu) Mərlik və Kalurazdan, Loristandakı Var-Kabud, Qali-Çinan, Qodin Təpə, Babacan Təpə, Təpə Giyan (Giyan Təpə), Sorxi-Dumb və Tattulbandan, Urmiya yaxınlığındakı (Güney Azərbaycan) Göytəpə, Dinha Təpə, Həsənlu və Ziviyədən, eləcə də Kürdüstandakı Nuşican Təpədən, Farsdakı Təpə-Maliandan (Malian Təpədən) və s. tapılmış abidələrin adını xüsusi çəkmək lazımdır.

Mövzu ilə bağlı M. Dandamayev və V. Lukonin yazırlar:

“İranda Dəmir dövrünün dövrlər üzrə təsnifi 60 – cı illərdə, həmin dövrə aid çoxsaylı arxeoloji abidələr, ilk növbədə də Həsənlu abidəsi tədqiq edildikdən və müqayisəli təhlillər aparmaq üçün yetərincə material (keramika, silah, bəzək əşyaları, qəbir və memarlıq abidələri) əldə edildikdən sonra gerçəkləşdirilmişdir. Dəmir dövrünün dövrlərə bölünməsi istiqamətində gəldiyi nəticələri hər kəsdən daha yaxşı əsaslandırın T. Kayler – Yanq olmuşdur. O öz araşdırmalarının əsası kimi Həsənlu, Giyan və Göytəpə (bütün bu abidələr mürəkkəb sertifikatıyaya sahibdirlər) abidələrindən əldə edilən keramikanı götürmüş və nəticələri həmin nümunələri Sialk və Xurvin abidələri, eləcə də Əhəmənilərəqədərki bir sıra abidələr ilə müqayisə etdikdən sonra açıqlamışdır.

Kayler-Yanqın gəldiyi ən əsas nəticə ondan ibarətdir ki, başlanğıcı e.ə. 1300 – cü ilə təsadüf edən Qərbi İran mədəniyyəti bütün region üçün yeni bir fenomen olmuş və həmin dövrdə

“arxeoloji inqilab” baş vermişdir. Kayler – Yanqın fikrincə, bu “inqilab” keramik qabların forma və bəzəklərinin bütünlüklə dəyişməsi ilə səciyyəlidir. Təsvirli keramika itir və yerində bütün Qərbi İran ərazisində monoxrom (tünd boz, qara, qırmızı oxralı və ya qırmızı) keramika geniş yayılır, ayrı – ayrı abidələrdə bir – birinə çox yaxın yeni formalar peyda olur, eləcə də dəfn adətləri dəyişir (Tunc dövrünə xas olan yaşayış evlərinin içindəki çox dəfə istifadə edilən qəbirləri yaşayış evlərindən kənarında dəfn edilmiş təknəfərli qəbirlər əvəz edir).”

Məlumat üçün bildirək ki, söhbət irandilli tayfaların sözügedən ərazilərdə peyda olmasından bir neçə əsr öncəki dövrdən və Dəmir dövrünün Tunc dövrünü əvəz etməsi ilə ortaya çıxan, yəni etno – mədəni dəyişikliklərlə bağlı olmayan “arxeoloji inqilab”dan gedir. Öz fikirlərini, əsasən, Güney Azərbaycan abidələri əsasında söyləyən T. Kayler – Yanq Dəmir dövrünün “keramik horizontlar” adlandırdığı periodlarını aşağıdakı kimi sıralamışdır:

1) Erkən qərbi boz keramika horizontu (e.ə. 1300 – 1000 – ci illər);

2) Son boz keramika horizontu (e.ə. 1000 – 800 –cü illər);

3) Qırmızı keramika horizontu (e.ə 750/700 – 550 – ci illər).

Maraqlıdır ki, Manna imperatorluğunun özəyi olan Güney Azərbaycanda müşahidə edilən bu hal bütünlüklə Quzey Azərbaycan üçün də xarakterik olmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, e.ə. 1300 – cü ildə baş verən “arxeoloji inqilab”ı Tunc dövrünün Dəmir dövrü ilə əvəzlənməsi ilə əlaqələndirən T. Kayler – Yanqdan fərqli olaraq, R. Dayson bu “inqilabı” sözügedən bölgədə baş verən etnik dəyişikliklə, yəni yerli avtohton əhalinin yeni gələn etnoslarla əvəzlənməsi ilə izah etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, yeni gələnlər irandillilər idilər. Fəqət bu əsaslandırılmamış fikirdir və irandillilərin həmin ərazilərə çox – çox sonralar, yəni e.ə IX – VIII əsrlərdə gəldiyi dəqiq məlumdur və biz bu barədə Atropatənanın əhalisindən söz açarkən danışacağıq. Üstəlik də irandillilərin özləri ilə yeni və üstün mədəniyyət gətirmədikləri və yerli əhalinin mədəniyyətini qəbul etdikləri məlumdur. Bu barədə də bir qədər sonra. R. Day-

sonun fikrini bir də o fakt inkar edir ki, istər e.ə. III minilliyə aid Şumer-Akkad, istərsə də e.ə. I minilliyə Aşşur və Urartu mənbələrində sözügedən ərazilərin əsas əhalisi kimi kutilərin (oğuzların) adı çəkilir, eyni dövrlərdən; Aratta (Alateye), Qutum və Mahandan (Mannadan) söhbət açılır.

Onu da xüsusi qeyd etməliyik ki, eyni ərazidə daha bir “arxeoloji inqilab” e.ə. IV minilliyin başlarında, yəni Eneolit dövrü Tunc dövrü ilə əvəz edilərkən də baş vermişdi və o zaman da təsvirli keramikanı boz-qara rəngli keramika əvəz etmiş və müqabil olaraq bəzək əşyalarında və silahlarda da dəyişikliklər baş vermişdi. Bu da təbiidir. Çünki dövrlərin əvəzlənməsi həmişə “arxeoloji inqilab”larla müşayiət edilir və bu da texnoloji inqilablarla bağlı olur. Eyni hadisə e.ə. 1300 – cü ildə də baş vermişdir.

L.Vanden-Berqe Tunc dövrünün Dəmir dövrü ilə əvəzlənməsinə səbəb olan texnoloji inqilabın nəticəsi olan “arxeoloji inqilab”ı aşağıdakı kimi xarakterizə etmişdir:

1) Ölümləri artıq evlərin döşəmələri altında basdırmırlar, əksinə evlərdən bir qədər kənarında xüsusi qəbiristanlıqlar düzəldilir;

2) Bu qəbiristanlıqdakı qəbirlər daş qutular və ya qutu formasında kərpicdən hörülmüş qəbirlərdir, onların üstü daş pilitələrlə örtülür və qəbrin içinə müxtəlif əşyalar qoyulur:

3) Bu əşyalar, əsasən, məişətdə də istifadə edilən eyni formalı müxtəlif keramik qablardır;

4) Keramikadan başqa qəbrə metaldan, əsasən, tuncdan düzəldilmiş müxtəlif bəzək əşyaları və silahlar da qoyulur. Metal əşyalara isə, istisnasız olaraq, II Dəmir dövründən (Orta Dəmir dövrü) etibarən rast gəlinir.

5) Qəbir inventarı içərisində bəzi hallarda qızıldan düzəldilmiş incəsənət əsərlərinə, əsasən də iskit heyvani üslubunda düzəldilmiş əsərlərə rast gəlinir.

Manna mədəniyyətinin tipik xüsusiyyətlərindən söz açan bütün arxeoloq və tarixçilərin fikirlərini əsaslandırmaq üçün haqqında söz açdıqları ən önəmli abidələrdən biri Güney Azərbaycan ərazisindən, daha dəqiq desək, Urmiya gölü yaxınlığından tapılan Həsənlu abidəsidir. ABŞ – ın Pensilvaniya Universi-

tetinin əməkdaşlarının Metropoliten Muzeyinin əməkdaşları ilə birlikdə 1951 – 1960, 1964, 1970 və 1972 – 1975 ci illərdə Həsənlü təpəsində apardıqları çoxillik arxeoloji qazıntılar nəticəsində e.ə VI minillikdən, yəni Eneolit dövründən başlayaraq İslam dövrünə qədər uzanan təqribən 25 metrlik mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. Mədəni təbəqənin öyrənilməsi nəticəsində məlum olmuşdur ki, burada 6 min ildən artıq bir dövrdə fasiləsiz oturaq həyat olmuş və Mahan (Manna) dövlətini quranlar da məhz bu fasiləsiz mədəniyyətin yaradıcıları olmuşlar.

Həsənludan üzə çıxarılan çoxminillik mədəniyyət qalıntılarının V-III qatları Dəmir dövrünü əhatə etməkdədir. Məhz bu qatlar, xüsusən də e.ə. 1000 – e.ə. 800-cü illəri əhatə edən IV qat Manna dövlətinin son dövrlərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onlardan sonuncusu Maday (Midiya) dövrünü də özündə birləşdirməkdə və fars-Əhəməni dövrünə qədər uzanan bir dövrü əhatə etməkdədir.

Həsənlunun mərkəzi hissəsində aparılan qazıntılar IV təbəqəyə aid nəhəng tikililər kompleksinin aşkar edilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu binaların böyük əksəriyyəti odda yanmışdır və elmi ədəbiyyatda “BB” (burned building, yəni yanmış bina) kimi qeyd edilmişlər. Eyni dövrə aid 12 bürcü qala divarı da aşkarlanmışdır. Öz formasına görə dövrün Urartu qalalarını xatırladan bu qala bürcləri arasındakı məsafələr 10 metrdir. Qalanın Urartu qalalarını xatırlatması tapılan şəhərin Urartu şəhərlərindən biri olması barədə ehtimalların doğmasına səbəb olsa da sonradan müəyyən edildi ki, onun tarixi mənbələrdə Urartunun adı çəkilməyə başlayan dövrdən daha əvvəlki dövrlərə aiddir. Beləcə, qalıqları aşkarlanan bu möhtəşəm şəhərin Manna (Mahan) şəhərlərindən biri olduğu üzə çıxdı.

Eynən Kür-Araz mədəniyyəti dövrünə aid Mingəçevir tikilisində olduğu kimi burada da analoji sütun altlıqları tapılmışdır ki, bu da Manna (Mahan) dövləti və mədəniyyətinin köklərinin Kür-Araz mədəniyyəti ilə sıx bağlı olduğunu təsdiq etməkdədir. Həsənludan tapılan binaların həm dövr, həm də memarlıq baxımından analoqlarına Suriya ərazisindəki Zəncirli abidəsində də rast

gəlinmişdir. Bu isə o deməkdir ki, Mannanın ərazisi müəyyən dövrlərdə indiki Suriya ərazilərini də əhatə etmişdir. Yəni bu analogiyayı biz qüdrətli çağlarında Manna ərazisinin günbatan dənizə, yəni Aralıq dənizinə qədər çatması barədə Aşşur mənbələrinin məlumatının arxeoloji təsdiqi hesab edirik. Maraqlıdır ki, Zəncirli abidəsi də Həsənlu abidəsi kimi çoxtəbəqəlidir və minillərlə ölçülən mədəni qata sahibdir. Fəqət bu abidənin müəyyən təbəqələrində hettlərin izinə də rast gəlinmişdir. Bu isə müəyyən dövrlərdə (e.ə. II minillikdə) həmin ərazilərin Hett imperatorluğuna daxil olduğunu göstərir. Xatırladaq ki, Əhdi-Ətiqdə Şumer, Elam və Manna dövlətlərinin girişdikləri böyük müharibənin iştirakçılarından biri kimi hettlərin də adı çəkilməkdədir.

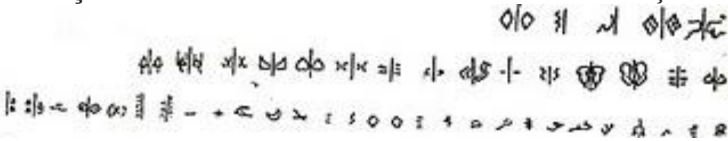
Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, IV təbəqənin binaları yanaraq kül olmuşdur. Arxeoloqların fikrincə, bu binalar təqribən e.ə. 800-cü ildə baş vermiş yadellilərin hücumları zamanı odaya verilmişdir. Belə hesab edilir ki, şəhəri xarabalığa çevirənlər urartulular olmuşlar. Bunu şəhərdən tapılan və urartululara aid olan zəfər kitabəsi də təsdiq edir.

Faktlar Manna imperiyasının Urartuya qarşı çox zaman Aşşurla müttəfiq kimi çıxış etdiyini söyləməyə tam əsas verir. E.ə. IX əsrin ikinci yarısından etibarən Mannanın nəzərəcərpacaq dərəcədə zəiflədiyi, parçalandığı və Urartu işğallarına məruz qaldığı müşahidə edilir. Hətta həmin dövrdən Aşşur dövlətindən asılı vəziyyətə düşdüyü də danılmaz faktdır.

Hazırda Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsi sahəsində qarşıda duran həlli vacib məsələlərdən biri də Azərbaycan türklərinin həmin dövrdə fonetik yazı mədəniyyətinin olub-olmamasıdır. Bu istiqamətdə alimlərimizin bir sıra maraqlı fikirləri olsa da bugünədək Manna, Midiya və Atropatena dövlətlərinin ərazisində yazıdan istifadə olunub-olunmadığı, istifadə olunmuşsa, həmin yazının hansı yazı olduğu sualı bu yaxın zamanlardak cavabını tapmamış qalırdı. Əslində bu sualın birinci hissəsinə tam əminliklə müsbət cavab vermək olar. Belə ki, Musa Kağankatlı “Albaniya tarixi”ndə yazısı olan xalqları sadalayarkən rum, yunan, alban və digər xalqlarla yanaşı midiyalıların da adını yad etməkdədir. M. A.

Dandamayev və V. Q. Lukoninin yazdıqlarına görə, Nuşi-Can-təpədən Midiya dövrünə aid üzərində mixi yazı olan gümüş nimçə tapılmışdır. Fəqət bu yazıdan yalnız bir sözün sonuncu və sonrakı sözün əvvəlinci işarəsi salamat qaldığından onu oxumaq və hansı dildə olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Bununla belə, həmin alimlər qeyd edirlər ki, midiyalıların yazıya sahib olduqları şübhəsizdir. İ.M.Diakonov da özünün “Midiya Tarixi” əsərində midiyalıların yazıya sahib olmalarını qeyri – mümkün hesab edərək bildirir, ki qədim parsların (farsların) yazısının olduğuna, midiyalıların isə olmadığına inanmaq çətindir Alimin sözlərinə görə, qədim parsların mixi xətti birbaşa Elam və Babil mixi xətlərindən alınma deyil. Bu xətlə onlar arasında bizə bəlli olmayan itmiş halqa vardır, bu isə Midiya və Manna xətti ola bilər.

Eyni zamanda, Midiya ərazisindən üzərində fonetik işarəli yazılar olan gümüş qabların da tapıldığı məlumdur ki, bu yazıları Ön Asiya dillərinin heç birində oxumaq mümkün olmayıb. Mütəxəssislərin çoxu məhz bu yazıları və onların dilini midiyalıların əldə etdikləri yazılara aid edirlər. İ. M. Dyakonov da məhz həmin yazılardan birini, daha dəqiq desək, Ziviyyədən (Zeyvədən) tapılmış və Manna dövrünə aid edilən (e.ə. IX-VIII əsrlər) gümüş boşqabın üzərindəki kiçik bir xətt nümunəsini öz kitabına daxil etmişdir:

Manna işarələri	Orta Asiya işarələri	Latin
⊕ ⊙	⊕ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙	M
^	Λ √ √ √ √	F
∨	∨ ∨ ∨ ∨ ∨	K
⊕ ⊙	⊕ ∨ ∨ ∨	S
∨	9 4 9 9 P E	V
⊕ ⊙	⊕ 4 5 4 √ ⊙ ⊙	Z
⊕ ⊙	⊕ ⊕ ⊕ ⊕ ⊕ ⊕	N
∨	∨ √ ∨ √	A
⊕ ⊙	⊕ ⊕ ⊕ ⊕	D
⊕ ⊙	:	.

Həmin yazı nümunəsinin, təbii ki, mixi xətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. O, cüzi fərqlər nəzərə alınmazsa, Orta Asiyadan tapılmış çoxsaylı epigrafik abidələrin işarələri ilə, ilk növbədə də Yenisey işarələri ilə tam bir eyniyyət göstərir:

Məlumat üçün bildirək ki, gümüş boşqabın üzə çıxarıldığı Ziviyyə (Zeyvə) xəzinəsi 1947-ci ildə Cənubi Azər-

baycanın Sakkız şəhərindən 40 km şərqdə yerləşən Ziviyyə (Zeyvə) kəndi yaxınlarından tapılmışdır. Maraqlıdır ki, R. Qrişman Sakkız şəhərinin adının saklarla bağlı olduğunu söyləməkdədir.

M.A.Dandamayev və V.Q.Lukonin xəzinə barədə yazmışlar:

“Həmin dövrdə (1940-cı illər nəzərdə tutulur – M. R.) Güney Azərbaycandakı siyasi olaylar İranın mərkəzi əyalətləri ilə normal əlaqələr üçün münasib deyildi. Bu üzdən də bir çox əşyalar, ilk növbədə də qiymətli metallardan olan əşyalar ya əridilmiş, ya da bölüşdürmə zamanı kəsilmiş, az qiymətli əşyalar isə yerə atılmış və sınımışdı. Əntiq əşya satıcılarının fəallığı sayəsində xəzinə ayrı-ayrı şəxsi kolleksiyalara və ABŞ, Fransa, Kanada, İngiltərə və Yaponiyanın çeşidli muzeylərinə yol tapdı. Hazırda onun əsas hissəsi Tehrandakı Arxeologiya muzeyində saxlanılır”.

Sözügedən xəzinəyə aid 341 əşyanın (43-ü qızıldan, 71-i gümüşdən, 103-ü fil sümüyündən) tam siyahısını, hazırlanma materialını və ölçülərini ilk dəfə R. Qrişman dərc etdirmişdir. Bir zaman İranın Arxeologiya Xidmətinin baş inspektoru olmuş Andre Qodar 1950-ci ildə bu əşyaların sadəcə bir hissəsinin siyahısını dərc etdirə bilmişdi və elə həmin dövrdə də onların böyük əksəriyyətinin e.ə. IX əsrə aid olduğunu önlə sürmüşdü. Bu gün elm aləmində iskit-sak incəsənətinə xas zərif sənət əsərlərinə verilən “heyvani üslub” adını da ilk dəfə o işlətməmişdir. Məhz A. Qodar digər böyük alim E. Hersfelddən sonra iskit-sak incəsənətinin Ziviyyə incəsənətindən qaynaqlandığını, həmin incəsənətin isə Manna sənəti olduğunu söyləmişdir. Elə bu böyük alim də xəzinənin tapıldığı Ziviyyə (Zeyvə) yaşayış məntəqəsinin adının qədim mixi yazılarda, daha dəqiq desək, II Sarqonun kitabəsində “Zubie qalası” kimi yad edilən qədim yaşayış məskəninin dövrümüzədək yaşayan adı olduğunu bildirərək göstərmişdir ki, Ziviyyə xəzinəsindən tapılan əşyaların bənzərlərinə bu məntəqədən bir neçə kilometr kənardə yerləşən Qaflantudan əldə edilən tapıntılar içərisində də rast gəlinmişdir. O, Qaflantuda üzə çıxarılan qədim şəhərin qalıqlarının bir vaxt Mannanın paytaxtı olmuş İzirtu olduğunu da sözlərinə əlavə etmişdir.

R. Bernett tapılan bütün bu əşyaların Quzey Qafqaz, Quzey Qara dəniz, Güney Rus düzənliyi, Orta Asiya, Altay, Sibir və Şərqi Türkünstandan, iskit-sak kurqanlarından tapılan və sonrakı əsrlərə aid olan incəsənətin ilk və daha qədim nümunələri olduğunu vurğulamışdır.

B. A. Texov isə yazmışdır:

“Həqiqətən, Orta Asiya və Sibirdə iskit abidələrinin yaş cavandır, hər halda, orada iskit mədəniyyəti ilə bağlı ortaya çıxan material, əsasən, e.ə. VII-VI əsrlərə aiddir. Beləliklə, aydın olur ki, Orta Asiya iskitləri Midiya üzərindən Orta Asiya və Sibirə keçmişlər, onların da bir hissəsi Güney Qafqaz üzərindən, əsasən, Qara dəniz sahilləri ilə quzeyə getmişlər. Burada isə üz çıxan iskit triadası (yaraqlar, at nəsnələri və heyvani üslub) adətən Amu-Dərya və Volqa üzərindən gələn iskitlərlə əlaqələndirilir, halbuki, həmin tarixdən öncə Sibir və Orta Asiyada bu mədəniyyətin izini sübut edən faktlar müəyyən olunmayıb”.

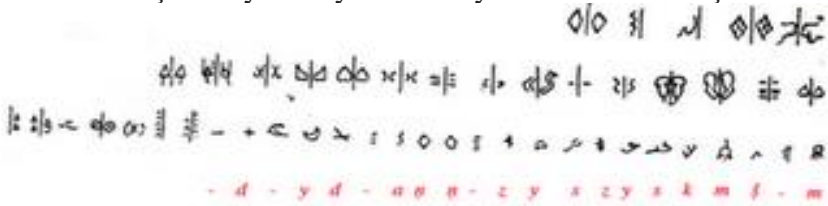
Şübhəsiz ki, hər biri, sözün əsl mənasında, şedevr sayıla biləcək Manna (iskit-sak) incəsənəti nümunələri içərisində bizim üçün ən çox önəm daşınıyanı üzərində Yenisey yazılarının “ulu babası” olan Manna yazısının bulunduğu gümüş boşqabdır.

Boşqab üzərində əslində iki xətt növü vardır ki, bunlardan birincisi mənşəyi və mahiyyəti məlum olmayan heroqliflərdən ibarətdir və onların hansı məqsədlə çizildiğini müəyyən etmək çox çətinidir. Aşağıdakı xətt isə birmənalı olaraq, fonetik yazı nümunəsidir ki, onu ilk dəfə oxumağa cəhd edən bu kitabın müəlliflərindən biri – Mənsur Rəhbəri olmuşdur.

Yenisey işarələrinin verdiyi səslər məlum olduğundan Manna yazısının fonetik səs düzülüşünü müəyyən etmək heç də çətin deyil. Xəttin istiqamətini müəyyənləşdirmək, onu təşkil edən kəlmələri bir-birindən ayırmaq da heç bir çətinlik törətmir. Çünki yazının müəllifi kəlmələri bir-birindən paralel üfiqi xətlərlə ayırmış və həmin xətlərin sayını sözlərin sıra nömrəsinə uyğunlaşdırmışdır.

Yazının istiqaməti əksər türk yazılarında olduğu kimi, sağdan soladır. Bir yerdə “a” səsi istisna olunmaqla, sait səsləri ifadə edən işarələr qeyd edilməmişdir. Sadəcə samit səsləri bildirən hərflər

qeyd olunmuşdur. Sözlərin düzülüşü isə onun təsbitinə görə belədir: M - şm - ksyz - s - yz - nna - dy - d... Sonrası anlaşılır:

Mənsur Rəhbərinin bu təsbiti də tam doğrudur və o, həm hərflərin, həm də sözlərin ilkin səslənişini professionalcasına müəyyənləşdirmişdir və bu fakt onun elmi kəşfinin mühüm elementini təşkil edir. Tədqiqatçı daha sonra yazır:

“Fikrimcə, sait səslər də əlavə olunarsa, sözlər belə səslənəcəkdir: Ma - Şam - kişyezi - Asa - yaz - Nana - İdiay - d (dingir)”

Burada isə məsələ bir qədər mübahisəli hal alır, çünki saitlərin əlavə edilməsi yolu ilə bərpa edilmiş sözlərin bir neçəsi bizə qətiyyənlə inandırıcı görünür. Bu sırada “asa”, “idiay” və “d(dingir)” ifadələrini göstərmək olar. Fəqət “ma” (“ama” // “ana” kimi oxunsa daha doğru olar), “şam”, “kişyezi” və “nana” (nənə) sözlərinin bərpası tam məntiqi görünür. Çünki həmin kəlmələr özümüzün fərqli şəkildə bərpa etdiyimiz digər kəlmələrlə birlikdə türklər arasında yaygın olan bir mifik görüşü, eləcə də boşqabın həmin görüşə uyğun funksiyasını çox dəqiq əks etdirərkən olan bir cümlə əmələ gətirir.

Mənsur bəy sadəcə “m” samiti ilə ifadə olunmuş ilk kəlmənin sonuna “a” sait səsini artıraraq, onu “ma” kimi bərpa edir və bildirir ki, bu söz bir çox qədim dillərdə, o cümlədən Şumer, Akkad, Tibet, eləcə də, hind-Avropa və türk dillərində ana və qadın cinsini bildirir, qadın başlanğıcını ifadə edir. Biz isə sözün “ama” (ana) kimi bərpa edilməli olduğu fikrindəyik və onu “aba” (ana) kəlməsinin dəyişik variantı hesab edirik. Həmin kəlmə bir çox türk ləhcə və şivələrində digər anlamlarla yanaşı “ana” anlamında da işlənməkdədir.

Cənab Rəhbəri ikinci sırada gələn, “ş” və “m” samitləri ilə ifadə edilən kəlməyə də “a” sait səsini artırmaqla onu “şam” kimi bərpa etmişdir. Bu bərpa modeli ilə tamamilə razıyıq, fəqət buradakı “ma” (ama, ana) və “şam” sözlərinin müstəqil kəlmələr kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, onları süni surətdə birləşdirərək, bir “paletoponim”in elementləri kimi qələmə verir və Mannanın Mazamua vilayətinin adı ilə eyniləşdirir ki, fikrimcə, bu, arzu olunanın həqiqət kimi qələmə verilməsi cəhdindən başqa bir şey deyildir. Biz “şam” kəlməsini bu gün də ana dilimizdə işlənməkdə olan ağac adını ifadə etdiyini düşünməkdəyik və buna tam əminik.

Müəllifin arzu olunanı həqiqət kimi qələmə vermək cəhdi özünü növbəti, yəni üçüncü kəlmənin mənalandırılmasında daha qabarıq şəkildə göstərməkdədir:

“KİŞYEZİ: Bu kəlməni prototürk terminləri sırasına daxil etmək olar. Həmin terminə ilk dəfə fars-Əhəməni mixi yazılarında “şah”, “hökmdar” mənasında (xšāyaθiya) rast gəlinə də qədim fars mətnləri üzrə mütəxəssislər onu fars kəlməsi saymır, kənardan alınma söz hesab edirlər. Belə ehtimal edilir ki, kəlmə Midiya mənşəlidir. Fikrimcə, bu, mürəkkəb isimdir, “kiş” və “yezi” isimlərinin birləşməsindən yaranmışdır”.

Beləcə tədqiqatçı boşqabın üzərində söhbətin Mannanın Mazamua vilayətinin şahından getdiyini əsaslandırmağa çalışır. Hərçənd ki, onun sonrakı sözləri həqiqəti daha doğru əks etdirməkdədir:

“Kiş” sözünün “ağac” sözü ilə bağlı olması da mümkündür. Müxtəlif türk ləhcələrində “qiş”, “eqiş” kimi səslənən ağac termini Şumer dilinə “qiş”, Akkad dilinə isə “eqiş”, “eqis” şəklində daxil olmuşdur”.

Biz də mətndə “kşyz” formasında əks olunmuş kəlməni mürəkkəb söz hesab edir, onun “akaş” (ağac) və “iyəzi” (yiyə, yiyəsi) isimlərinin birləşməsindən yarandığı qənaətimdəyik. Fikrimizcə, Mənsur bəyin mürəkkəb sözün ikinci komponenti haqqında söylədikləri də həqiqəti tam doğru əks etdirir:

“Mürəkkəb ismin ikinci, “yezi” hissəsinə gəldikdə isə, onu “yiyə”, “sahib” kimi qəbul edirik. “-Yezi”, yəni hər han-

sı bir şeyin yiyəsi, sahibi. Bu halda müəyyən bir ərazinin yiyəsi başa düşülməlidir. Qeyd edək ki, “yiyə” kəlməsi müxtəlif türk ləhcə və şivələrində “iyə”, “əyə”, “yey”, “idi”, “izi”, “əə” və s. formalarda da işlənməkdədir”.

Bu sözlərin altına biz də qol qoyuruq. Əminik ki, əgər Mənsur bəy qədim türk mifologiyasını dərinlən bilsəydi, yuxarıdakı kəlmənin və onun ayrı-ayrı türk ləhcə və şivələrindəki variantlarının sadəcə “yiyə”, “sahib” mənalarında işlənmədiyini, eyni zamanda müxtəlif təbiət obyektlərinin, o cümlədən ağacların sahibi hesab edilən mifik varlıqların – ruhların ümumi adı kimi çıxış etdiyini, “ağac iyəzi”nin (ağac əyəsinin) ana kimi təsəvvür edildiyini bilsəydi, “ma” (ama // aba – ana), “şam” (ağac adı) “kiş” (ağac) “yezi” (yiyəsi) kimi bərpə etdiyi və əslində düzgün mənalandırdığı sözlərin düzülüş ardıcılığından tamam başqa və tam doğru nəticə çıxarar və yanlışlığa qətiyyənlən yol verməzdi. İlk üç sözü də birlikdə “ana şam ağacının əyəsi (ruhu)” kimi oxuyardı.

Məlumat üçün bildirək ki, vaxtı ilə Azərbaycanca “hər bir şeyin, ağacın, suyun əyəsi var”, “nə ki görürük, hamısı əyəli” ifadələri, “gecə ağac altına getməzlər əyəsi səni vırar” kimi inanclar mövcud olub və onlar ümumilikdə ağaclarla bağlı inanclar sisteminin bir hissəsi idilər. Eyni inanc sistemi digər türk xalqlarına da xas olub. Məsələn, telenqitlər inanırdılar ki, hər ağacın ezze-sahibi, ruhu var. Onların inamına görə ağacın ezzi-sahibi ruhu (aqaştın ezzi) insan taleyini himayə edir, bu üzdən də onlara qurbanlar verilərdi. Yakutlarda sonsuz qadınlar yuvalı qara şam ağacına gələr, ağ at dərisini ağacın altına sərib ağacın qarşısında dua edərdilər. Altay mifologiyasına görə göy üzünə doğru çox böyük şam ağacı yüksəlir. Göyləri dəlib çıxan bu ağacın təpəsində Tanrı Ülgen oturur. Qadir Qədirzadə Sibir və Altay xalqlarında ağaclarla bez, parça bağlamalı ağac yiyəsini (iççi) razı salmaq, yaxud ağac ruhuna qurban xarakteri daşması ilə izah edir. A.M.Saqalayev yazır ki, dağ və göllə yanaşı, ağac da türk mifologiyasının ən qədim obrazlarından hesab olunur. Hunlar ağaca at qurbanı kəsir, kəlləsini və dərisini də budaqlarına asırdılar.

Folklorçu alim R. Qafarov yazır:

“Folklorun epik, lirik ənənəsində, mərasimlərdə, oyun və tamaşalarda, canlı danışıqda, eləcə də mədəniyyətin bütün formalarına aid nümunələrdə cansız varlıqların şüurlu başlanğıca malikliyi ideyasına təsadüf edilir. Məsələn, əncir ağacını kəsəndə «Ruhu səni tutacaq» qənaətinə gəlirlər”.

Azərbaycandan toplanılmış folklor nümunələrinin birində deyilir:

“...Dağın üstündə böyük bir ağac var, o ağac pirdi. Gərək ona yaxın getməyəsən. On beş metr aralıda dayanasan. Qollarını açasan, çağırasan. Özü də çağıranda səs verir. ”Ay pır “ deyəndə səs verir, ona nə sözün var ürəyində deyirsən, apardığın ayın-oyunu da qoyursan yerə, dala baxmadan qayıdıb gəlirsən”.

Türk mifologiyasında həyat ağacı ana ilə birlikdə təsəvvür edilir ki, bu da “**ama (ana) – şam akaş (ağac) iyəzi (əyəsi)**” ifadəsinin daşdığı məna yükünü anlamağımıza kömək edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un «Basat Dəpəgözi öldürdüyü boyu»nda ana – ağac bağlılığı özünü bariz şəkildə göstərməkdədir. Basat Təpəgözə (Dəpəgözə) öz nəslini təqdim edəndə deyir ki, “Anam adın sorar olsan – Qaba Ağac! Atam adın deirsən – Qağan Aslan!”

R. Qafarovun fikrincə, ağaca totem kimi baxılması tarixin ən qədim mərhələsinin – anaxaqanlıq dövrünün məhsuludur. Belə olmasa idi, Basat anasının adını birinci çəkməzdi. Bu, oğuz adətlərinə tamamilə zidd idi. Bu təsəvvür anaxaqanlıq dövrünün təsəvvürləri ilə üst-üstə düşür (20. 26).

Ana-ağac bağlılığı özünü saxa – yakut türklərindən toplanmış “Əp Soqotox” dastanında da açıq-aydın göstərməkdədir:

*“...Evdən içəri girib-gedənlər şərqi yönünə,
Ağac Xaqana rastlar, gələmiş lap önünə.
Çox əski bir əsinti əsərdi hey başında.
Ağac xaqan böyükdü, hər şeyin anasıydı,
Varlıq ona bağlıydı, göylə yer binasıydı.
Kökləri qapadardı yeraltı dünyasını,
Zirvəsi dələrdi göyün doqquz qatını.
Tam yeddi ayaq idi ağacın yarpaqları,*

*Ondan daha böyükdü sarqan qozaları.
Ağacın tam kökündə görünürdü bir qaynaq,
Həyat suyu idi bu, axıb gedirdi apaq.
Ağ və qara inəklər qopqoca olmuşdular,
Bu sudan içənlərsə yeni can bulmuşdular.
Ağacda uçan quşlar yorğun, bitab olurdu,
Gəlib bu sudan içən yeni qüvvət bulurdu.
Bu müqəddəs ağacın bir sahibi var idi,
Bir dişi tanrıçaydı, saçları da qar idi.
Özü çox qocalmışdı, köksü tam alaca,
Görənlər sanardı, bir kəklik kimi qırca.
Məmələri böyükdü, aşağı sallanırdı,
Uzaqdan baxan adam iki tuluq sanırdı.
Əslində isə bu ağac adi boyda, kiçikdi,
Ana tanrı gəlincə, ona görə böyürdü.
Böyüyərkən səs çıxar, gurultu qopardı,
Bu səs yavaş-yavaş, getdikcə çoxalardı...”.*

Mənsur Rəhbəri qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün dördüncü yerdə gələn və “syz” kimi qeyd edilən sözü də süni surətdə iki yerə – “s” və “yz” hissələrinə parçalamışdır. Üç samit səslə ifadə edilmiş bütöv bir kəlməni parçalayan və birinci hissəsini “s” kimi götürərək, onu “asa” kimi bərpa edən və həmin kəlməni Manna şahı Azanın adı ilə eyniləşdirən cənab Rəhbəri fikrini əsaslandırmağa çalışarkən müəllifi olduğumuz “Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı” monoqrafiyamıza istinad etməyi də unutmamış və yazmışdır:

“ASA: Manna hökmdarlarından olmuş və bu ad Aşşur mənbələrində Aza kimi qeyd edilmişdir. Tarixi mənbələrdən Aza (Asa) adını daşımış iki Manna hökmdarı məlumdur: I Asa (e.ə. 775) və II Asa (e.ə. 720-715). Aşşur və Urartu dövlətlərinin Manna əraziləri uğrunda qanlı müharibələr apardığı keşməkeşli dövrdə yaşamış bu hökmdarların adının mənşəyinə gəlincə, İ.Əliyev onu hürriət mənşəli hesab edir. Qiyasəddin Qeybullayev isə adın türk mənşəli Asay adındakı sonuncu “y” hərfinin düşməsi ilə yarandığını ehtimal etmişdir. Yunus

Oğuz və Bəxtiyar Tuncay birgə qələmə aldıkları “Türkün gizli tarixi” kitabında sözügedən adı Sibir türklərinin şaman tanrıçaları panteonundakı Aza adlı tanrıçanın adından qaynaqlandığını söyləyirlər. Eyni fikir B. Tuncayın “Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı” kitabında da təkrar edilib”.

Burada səhv ondan ibarətdir ki, müəllifin adlarını çəkdiyi şahlar sadəcə Mazamuanın deyil, onun özünün də qeyd etdiyi kimi, bütövlükdə Manna dövlətinin hökmdarı olmuşlar. Cənab Rəhbərinin “yaz” kimi bərpa etdiyi “yz” samitlərinə verdiyi məna da ilk baxışdan məntiqli görünməsinə rəğmə, əslində, sağlam məntiqdən uzaqdır:

“YAZ: Günümüzədək dilimizdə işlənməkdə olan terminlərdəndir və hazırda həmin sözlə dörd fəsildən birinin adı ifadə edilir. Fəqət qədim dilimizdə həmin kəlmə “ibadət etmək”, “tapınmaq” anlamlarında işlənmişdir. Bu söz sonralar “yad” şəklində Əhəməni mətnlərində də qeydə alınmışdır. Lakin Avestada “ata” kəlməsi ilə birləşərək “yazata” (tanrı) sözünü əmələ gətirmiş və bu mürəkkəb isimdə ilkin şəklini qorumuşdur. Sözüün kökündə, çox güman ki, qədim bulqar və qırçaq türklərinin dilində “tanrı” anlamında işlənmiş “izi” termini (Kitab əl-idrak li-lisan əl ətrak) durmaqdadır”.

Əvvəla, Əhəməni mətnlərindəki “yaz” (ibadət etmək) kəlməsinin türk dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qədim türkcədə bu mənada “tapınmaq” (ibadət etmək) və “yükünmək” (namaz qılmaq, səcdə etmək) terminləri işlənmişdir. Qədim bulqar və qırçaq türklərinin dilində işlənmiş və “Kitab əl-idrak li-lisan əl ətrak”da qeydə alınmış “izi” kəlməsi isə qətiyyənlə “tanrı” anlamı daşımayıb, hamı ruh mənasında işlənib və yuxarıdakı “-iyəzi” (“iyə”, “əyə”, “yey”, idi”, “izi”, “əə”) kəlməsinin kök variantlarından birindən başqa bir şey deyildir. Həqiqət isə budur ki, “syz” formasında qələmə alınmış kəlmə “su iyezi” (su ruhu) kimi bərpa edilməli və oxunmalıdır. Əgər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cənab Rəhbəri qədim türk mifologiyasına bələd olsaydı bilərdi ki, əski türklərin mifik təsəvvürlərinə görə, həyat ağacının kökündən dirilik suyu (abi-həyat) fısqırır və ağacın yiyəsi

(iyəzi // əyəsi, hami ruhu) olan Ağ Ana, həm də həmin suyun hamisi və sahibəsidir.

Məlumat üçün bildirək ki, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Altayda toplanmış folklor materiallarından belə aydın olur ki, altaylıların inanclarına görə, yerin, dağın, meşənin, çayın, suyun və c. də öz ruhları var və onlarla yalnız şamanlar əlaqə yarada və təmas saxlaya bilirlər.

Mənsur Rəhbəri növbəti yerdə gələn və “nna” kimi qeyd edilən kəlməni “nana” kimi oxuyaraq onu Qədim Şərqdə ən çox ibadət olunan tanrılardan birinin – Ay tanrısının adı (Nannar) sayır və yazır:

“...Şumerdə bu tanrının əsas məbədi Ur şəhərində yerləşirdi. Ona Mesopotamiyadan tutmuş Çin səddinə qədər dünyanın bir çox ölkəsində ibadət edilirdi. Arsaqlar (Arşakilər) dövlətinin ilk dövrlərdə paytaxtı olmuş Nisa şəhərində onun şərəfinə məbəd ucaldılmışdı. Kuşan şahlarından Kanışka qələmə aldirdığı daş kitabəsində (Rabatək abidəsi) ibadət etdiyi tanrılar sırasında Nananın adını ilk yerdə çəkmişdir. Bu tanrıyla bağlı inanclar ilk öncə bizim bölgədə yaranmış, sonradan o, Şumerdə də ibadət obyektinə çevrilmişdir”.

Fikrimizcə, Mənsur bəyin “nana” kimi oxuduğu söz, əslində, “nənə” kimi rekonstruksiya edilməlidir. Çünki qədim Azərbaycanca suyun hami ruhu hesab edilən əyəyə (iyəyə) “nənə” deyilərək müraciət edildiyi, bu ruhun uşağı olmayan qadınlara qut (buta) verdiyi, bundan sonra onların övladları olduğuna inanılırdı. Eyni funksiyanı daşıyan “Pir Bənövşə nənə” pirinin (Quba) adındakı “nənə” kəlməsi deyilənlərə ən gözəl sübutdur. M.İsmayıl Rüstəm qızı bildirir ki, təmiz suyun insan orqanizminə təsiri və susuz həyatın mümkünsüzlüyünü yaxşı anlayan xalq mifik ədəbi düşüncəsində bunu geniş təsvir etmişdir:

“Mifoloji inama görə, «sübh vaxtı, axşam çağı suyun başına gedəndə salam vermək lazımdır. Suda Qarı nənə adlı bir şəxs yaşayır. Əyər ona salam verməsən, acığı tutar, sənə xətər toxundurur». Yaxud «Su əyəlidir. Suya gedəndə gərəh salam verəsən. Yoxsa su əyəsi sənənən inciyip zərəh vırar»”.

Mənsur bəy sonrakı “dy” şəklində qeyd edilmiş sözü “idi-ay” kimi bərpa edərək yazır:

“İDİAY: Bu söz, çox gümün ki, ay tanrısının başqa adı idi. Nana əsasən dolanayın (bütöv ay), idiy isə yeni doğmuş ayın, yəni ayparanın adı idi. Onların hər ikisinə xüsusi mərasimlər həsr edilirdi. Bu ənənə Messopatamiya mənşəlidir. Hərçənd ki, həmin ərazidə ayparaya “Suen” deyilmişdir. Amma bu, şumerlərə məxsus ad deyil, akkadların dilindən qeydə alınmış sözdür. “İdiy” kəlməsi “idi” və “ay” hissələrindən ibarətdir ki, buradakı “idi” sözü əski türkcədə “müqəddəs” və “tanrıça” anlamlarında işlənmişdir. Şumer dilində də idi // iti kəlməsi olmuş və təqvimə ay mənasını vermişdir. Həmin dildə ay işığı, yeni doğulmuş ay mənalarını verən “İti – U – Anna” sözü də olub. Görünür, qədim Mannada ay tanrısına ayın müxtəlif fazalarında fərqli ibadət ayinləri keçirilirmiş”.

Burada da arzu olunanın həqiqət kimi qələmə verilməsi hiss edilməkdədir. Sonrakı “d” samitinin “dingir” (tanrı) işarəsi kimi yozulması da qətiyyənlə inandırıcı deyil. Məsələn burasındadır ki, Manna yazısı ideoqrafik deyil, fonetik yazıdır.

Beləliklə, Mənsur bəyin fikrincə, gümüş boşqab üzərindəki yazının məzmunu belədir: **Mazamua şahı** (və ya Mazamua ölkəsinin sahibi) **Asa Nana, İdiy** (yeni doğmuş ay) **tanrısına tapınır.**

Etiraf edək ki, bu oxunuş ilk baxışdan kiçiklərsə doğru və məntiqli görünə bilər. Üstəlik də unutmayaq ki, onu həvəskar tədqiqatçı olmasına rəğmənlə, əslində, böyük bir elmi kəşfə imza atmış, məqaləsindən də göründüyü kimi, son dərəcə məlumatlı bir şəxs söyləməkdədir. Amma onun geniş erudisiyasına və elmi kəşfinə baxmayaraq gerçəkləşdirdiyi oxunuş doğru deyil.

Son sözə – üç samitin (d-y-d) ifadə etdiyi sözə gəlincə, onu “doydu” kimi oxumaq lazımdır. Məsələn burasındadır ki, qədim türklər bütün əyələrə (iyələrə), o cümlədən ağacın hamı ruhuna qurbanlar verir və bu yolla onları razı salmağa, özlərini onların yetirə biləcəkləri xətlərdən qorunmağa çalışırdılar. Görünür, gümüş boşqab bu qurbanların verilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur və onun üzərində bu cümlə yazılmışdır : **Ama** (aba // ana) –

şam akaş (ağac) **iyezi** (əyəsi, hami ruhu, tanrıçası), **su iyezi** (əyəsi, hami ruhu) **Nana** (Nənə) **doymdu**.

Gümüş boşqabın üzərindəki anlaşılmaz ideoqrafik işarələrə gəlincə, onların təsərrüfat hesabları olduğunu ehtimal edən Mənsur bəydən fərqli olaraq, düşünürük ki, onlar yalnız o dövrün qamlarına (şamanlarına) məlum olan magik işarələrdir və ağac əyəsinə yönəlik hansısa ovsun və ya alqışla bağlıdır.

Bu yazının önəmi ondadır ki, o, oğuz türkcəsindədir.

Bir çox alimin “Əhəməni yazısı” olduğunu ehtimal etdiyi və bu üzdən də elmi ədəbiyyatda daha çox “Əhəməni yazısı” olaraq təqdim edilən bir möhür, daha doğrusu onun gilbasması üzərində həkk edilmiş təsvir və 5 işarəlik qısa yazı da böyük maraq doğurmaqdadır. Türkiyənin Kappadokiya vilayətindən tapılmış bu möhürdə əlindəki bıçaqla qanadlı bir mifik (demonik) məxluqu qətlə yetirən insan təsvir olunmuşdur. Onun başında tac olması bu şəxsin hökmdar olduğunu düşünməyə əsas verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu motiv çox qədim köklərə malikdir və onun izlərinə qədim Şumer və Elam mədəniyyətlərində də rast gəlinməkdədir. İnsanın mifik-demonik məxluqu qətlə yetirməsi səhnəsi sonrakı minilliklərdə də Yaxın və Orta Şərq incəsənətində, o cümlədən Manna və Midiya sənət nümunələrində,

eləcə də sonrakı dövrlərdə Əhəməni incəsənətində tez-tez rast gəlinən motivlərdəndir.

Haqqında söhbət açdığımız gilbasma üzərindəki təsvirin önəmi ondadır ki, onu 5 işarəlik bir yazı müşayiət edir. İran məbuatı bu yazını arami mənşəli yazı nümunəsi adlandırır və Əhəmənilər dövrünə aid edir. Fəqət arami əlifbası məlumdur və buradakı işarələrin sözügedən əlifbanın işarələri ilə müqayisəsi bu iddianın həqiqəti əks etdirmədiyini göstərir.

𐰇 I 𐰆 𐰅 𐰄 𐰃 𐰂 𐰁 𐰀 𐰙 𐰘 𐰗 𐰖 𐰕 𐰔 𐰓 𐰒 𐰑 𐰐
 h z w h d g b .
 𐰏 𐰎 𐰍 𐰌 𐰋 𐰊 𐰉 𐰈 𐰇 𐰆 𐰅 𐰄 𐰃 𐰂 𐰁 𐰀 𐰙 𐰘 𐰗 𐰖 𐰕 𐰔 𐰓 𐰒 𐰑 𐰐
 . s n m l k y t
 𐰛 𐰚 𐰙 𐰘 𐰗 𐰖 𐰕 𐰔 𐰓 𐰒 𐰑 𐰐
 t ş r q ş p

Əvəzində isə ey-
 nən “Manna yazısın-
 da” olduğu kimi, bu-
 radakı işarələrin də
 “Orxon-Yenisey” əlif-
 basının işarəli ilə tam
 üst-üstə düşdüyünü
 müşahidə edirik.

38 Harfli Türkçe Damga Alfabeti

Harf	Kalın	İnce	Harf	Kalın	İnce	Çift sesliler
A	𐰇	örnek	örnek			𐰇 anç
B	𐰆	ab	𐰆	𐰆	en	𐰆 ang
Ç	𐰅	aç	𐰅			𐰅 ant
D	𐰄	ad	𐰄			𐰄 any
E			𐰃			𐰃 alt
G	𐰂	ag	𐰂			𐰂 ık
I	𐰁					𐰁 o/uk
i			𐰀			𐰀 ö/ük
K	𐰙	ak	𐰙			
L	𐰘	al	𐰘			
M	𐰗	am	𐰗			
N	𐰖	an	𐰖			
OU	𐰕					
ÖÜ			𐰔			
P	𐰓	ap	𐰓			
R	𐰒	ar	𐰒			
S	𐰑	as	𐰑			
Ş	𐰐	aş	𐰐			
T	𐰏	at	𐰏			
Y	𐰎	ay	𐰎			
Z	𐰍	az	𐰍			

Türkçe'de C,F,H,Ğ,J,V gibi yumuşak sesleri eskiden yoktu. Bunlar sonradan yabancı dillerden girmiştir.

Bu yazıyı bilgisayarda yazmak için gereken yazıyüzünü (font) bu siteden indirebilirsiniz. <http://goo.gl/5WZRH>

Mənsur Rəhbərinin araşdırmaları nəticəsində belə məlum
 olur ki, sözügedən işarələr qədim türk işarələridir. Yəni buradakı
 işarələrin Orxon-Yenisey əlifbası ilə müqayisəsi buradakı yazı-
 nın əski türk yazısı olduğunu və burada sağdan sola sıra ilə “I”,
 “t”, “ş”, “r” və “nq” (sonor “n” // səğir “nun”) səslərini ifadə
 edən işarələrin qeyd edildiyini söyləməyə əsas verir. Yəni sözü-
 gedən işarələrin hamısı samit səslərdir. Odur ki, bu təsvir və
 yazının erkən Manna dövrünə, bəlkə də daha əski çağlara, yəni
 sait səslərin yazı sistemlərində hələ işlədilmədiyi dövrə aid
 olduğunu birmənalı şəkildə söyləyə bilərik.

İlk baxışdan adamda elə bir yanlış təsəvvür yarana bilər ki, burada sadəcə bir söz yazılıb. Lakin nəzərə alsaq ki, 5 samit səs ən azı 5 sait səs tələb edir, deməli əslində yazı ən azı 10 fonetik səsi ifadə edir, burada ən azı iki sözün yazıldığını söyləyə bilərik. Madam ki, burada ən azı iki söz yer alıb və sözlər “Manna yazısı”ndan fərqli olaraq biri-birindən şərti işarələrlə ayrılmayıb, eynən “Nüvədi yazısı”nda olduğu kimi bitişik yazılıb, onun ən azı e.ə. II minilliyə aid olduğunu ehtimal etmək olar.

Şübhəsiz ki, buradakı yazının məzmunu təsvirin məzmunu ilə üst-üstə düşməlidir. Belə olan halda isə, yazı ya demonik məxluqu məhv edən “şahı” mədh etməlidir, ya da sözügedən mifik məxluqun məhvinə həsr olunmalıdır. Yazının oxunuşunu gerçəkləşdirərkən biz ilk öncə ikinci variantın üzərində dayanmağı lazım bildik. Bu seçimi edərək aşağıdakı məntiqdən çıxış etdik:

1. Yaxın və Orta Şərqdən tapılan və hər hansı bir hökmdarın qəhrəmanlığını mədh edən təsvirlərin, demək olar ki, hamısında hökmdar ya şir, ya dağ keçisi, ya da qaban ovlarkən təsvir edilir və o, hədəfi bir qayda olaraq, oxla vurur. Əksər halda day a at arabasında, ya da at belində təsvir edilir. Burada isə “qəhrəman” piyadadır və qətl aləti kimi bıçaqdan istifadə edir.

2. Hökmdarların mədh edildiyi bütün təsvirlər ən kamil ustalar tərəfindən düzəldildiyi üçün onların hər biri yüksək sənət nümunəsidir. Bizim təsvir isə yüksək sənət nümunəsi hesab edilə və hökmdarı mədh etmək üçün onun sifarişi ilə hazırlanan sənət əsərinə qətiyyənlə bənzəmir.

3. Təsvir primitiv hazırlandığından və orada ox atma səhnəsi olmadığından, eləcə də qətl aləti kimi bıçağın təsvir edilməsi səbəbindən təsvirin məqsədinin hökmdarı mədh etmək yox, demonik məxluqun məhvinə qabartmaqdır. Çünki bıçaq qədim türk mifoloji təsəvvürlərində iynə, sancaq, şiş, balta və digər dəmir alətlərlə yanaşı şər ruhlardan qorunmaq vasitəsi hesab olunur.

F. Bayat qədim türk mifologiyasından söhbət açarkən qeyd edir ki, əski türklərin, o cümlədən “yakut türklərinin mifik təsəvvürlərinə görə, dəmirçiliyin və şamanların hamisi olan Kудay

Baksı eyni zamanda həm də dəmirçilərə və şamanlara şər ruhları qovmaqda kömək edir”.

C.Bəydili körpə uşaqlara ziyan vurduğuna inanılan “şəşə” adlı demonik varlıqdan söhbət açaraq, metal əşyanın, məsələn, iynənin magik xüsusiyyətini də qeyd edərək yazır: “Şəşə vurduğu uşağı boğazından vurur. Gəlib uşağa zərər verməsin deyə uşağın yanında onun adını söyləməzlər və cocuğun bələyinə iynə sancılar”. A.Küçük isə yeni doğan qadınları şər ruhdan qorumaq üçün dəmirdən istifadə edildiyini diqqətə çatdıraraq yazır ki, “imkan daxilində tək buraxılmayan zahı, başı üstünə qoyulan Quran, kişi geyimi, dəmir, və s. sayəsində qorunmağa çalışılarkən, körpənin ən önəmli qoruyucusu kimi də Umay Ana çıxış etmişdir”.

Nasırinin yazdığına görə, qədim türklər hamilə qadını şər ruhlardan qorumaq üçün dəmir tava və ya qazanı döyəcləməklə səs-küy salar və bu yolla demonik varlıqları uzaqlaşdırdıqlarına inanardılar. Xristolyubov bildirir ki, teleut türkləri şər ruhları qovmaq üçün dəmir qazanları çəkilə döyəcləyərək hay-küy qoparırdılar.

N. Həkimova yazır ki, “əski türklər doğuşun uzanmasının səbəbini qeyb aləminin təsiri ilə əlaqələndirirdilər. Doğmaq üzrə olan qadını bu kənar təsirlərdən qorumaq üçün onun yanına bıçaq və ya digər metal əşyalar, sarımsaq dilimləri və Qurani-Kərimdən seçilmiş surə və ayələr qoyar, doğuşun asan keçməsi üçün nəzər duası oxuyardılar”.

Deyilənlərə Azərbaycan etnoqrafiyası kitabının III cildində yer alan aşağıdakı cümlələri də əlavə etmək lazımdır: “... Azərbaycanlıların arxaik təsəvvürlərinə görə, dəmir şər qüvvələrlə mübarizədə daha çox təsirli vasitə hesab olunurdu. Cin və şeytanların metal alətlərin səsindən bərk qorxduqlarına da böyük inam var idi. Ona görə də gecələr evdən çıxanda özləri ilə metal əşya götürərdilər... Azərbaycanlıların inanclarına görə, ev-ocağı bədnəzərdən qorumaq üçün qapının üstünə və narahat yatan uşağın başının altına iti metal əşyalar qoyulurdu. Günəş tutulması zamanı metal qab-qacağı bir-birinə vurardılar. Bu yolla metal əşyalar ilə şər qüvvələri uzaqlaşdırardılar”.

Bu kimi misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Sadələdiyimiz bu faktlar da haqqında söhbət açdığımız təsvirin, deməli, həm də yazı nümunəsinin dəmirin magik gücünə inanılmağa başladığı ilkin dövrlərə, yəni Dəmir dövrünün başlanğıcına (e.ə. II minilliyə) aid olduğunu söyləməyə daha bir əsas verir.

Deməli, sait səslərin hələ yazılmadığı və sözlərin bitişik yazıldığı dövrdə, yəni e.ə II minillikdə qələmə alınmış bu yazı hansısa hökmdarın mədhi yox, şər ruhun şaman tərəfindən məhv edilməsi ilə bağlı ola bilər.

Bu məntiqdən çıxış edərək və mətnin iki sözdən ibarət olduğunu qəbul edərək, onlardan birinin qətl, yəni öldürmə (məhv etmə) hadisəsi ilə bağlı ola biləcəyini düşündük. Nəzərə alsaq ki, yazının ilk hərfi “l” səsinə ifadə edir və “öl(mək)” kəlməsində bu səs işlənir, bu halda birinci sözün üzərində durmağı lazım bildik. “Qədim Türk Lüğətini” (Древнетюркский словарь) açaraq tərkibində “l” səsi ilə yanaşı yazıda ikinci yerdə gələn “t” səsinin birlikdə işləndiyi söz axtarmağa başladıq. Bunun üçün fərqli-fərqli saitlərin işləndiyi sözləri gözdən keçirdik və axtardığımızı 384-cü səhifədə tapdıq. Burada birinci mənası “haldan düşmüş”, ikinci anlamı isə “qətl”, “öldürülmə”, “məhv edilmə” olan “ölüt” sözünə rast gəldik. Məlum oldu ki, həmin kəlmə eyni anlamda M. Kaşğarlının “Divan”ından götürülərək dözügedən lüğətə daxil edilmişdir.

Deməli, yazıdakı birinci söz sadəcə “l” və “t” hərfləri ilə ifadə edilmiş “ölüt” (qətl, öldürülmə, məhv edilmə) kəlməsidir. Belə olan halda ikinci söz öldürülən obyektin, yəni demonik məxluqun adı ola bilərdi. Belə düşünməyə bizə həm də yazının sonundakı “nq” (sonor “n”) hərfi də əsas verirdi. Çünki bu hərf daha çox şəkilçilərin, o cümlədən ziyəlik hal şəkilçisinin tərkibində işlənir.

Qərara gəldik ki, yazıdakı 3 və 4-cü yerdə gələn “ş” və “r” hərflərinin yer aldığı ikinci kəlmə öldürülən demonik məxluqun, yəni şər ruhun adı ola bilər. Odur ki, Türk mifologiyasına aid sözlük, lüğət və ensiklopediyalara nəzər salıb tərkibində “ş” və “r” səslərinin yer aldığı adı axtarmağa başladıq. Lakin bir nəticə əldə edə bilmədik. Axtardığımızı yenə də “Qədim Türk Lüğəti”ndə tapdıq. Burada, 212-ci səhifədə iki mənası olan “irşi” sö-

zünə rast gəldik. Bu sözün mənalardan biri “paxıllıq və düşmənçilik”dir. Görünür, bu halda metateza hadisəsi, yəni ey-nən “kiprik // kirpik, toprak // torpaq sözlərində olduğu kimi samit səslərin yerdəyişməsi ilə üz-üzəyik. Yəni: irşi // işri.

Deməli, ikinci söz “irşi // işri (paxıllıq və düşmənçilik) sözüdür. Axırdakı “nç” hərfi isə ziyəlik hal şəkilçisidir (-inq). Kəlmə belə oxunmalıdır: işriinq // irşiinq (yəni “paxıllıq”+ın və “düşmənçilik”+in = paxıllığın və düşmənçiliyin). Madam ki, ikinci söz ziyəlik halındadır, o zaman birinci söz mütləq adlıq halında deyil, təsirlik halında olmalıdır. Yəni “ölüt” kimi deyil, “ölütü” (ölüt”+ü) kimi oxunmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən çıxan nəticə bunlardır:

1. Mətdə “Ölütü İşriinq” (paxıllıq və düşmənçiliyin öldürülməsi, məhv edilməsi) yazılıb və bu halda söhbət paxıllıq və düşmənçiliyin mücəssiməsi, yəni simvolu kimi çıxış edən şər ruhun, başqa sözlə demonik məxluqun öldürülməsindən gedir.

2. Təsvirdəki adam düşündüyümüz kimi hökmdar yox, şamandır. Çünki əski türk mifologiyasında şər ruhlara qarşı mübarizə şamanların vəzifəsidir.

3. Üzərində təsvir və yazı olan gilbasma magik xarakterlidir və insanları paxıllıq və düşmənçilik toxumu səpən şər ruhlardan qorunmaq məqsədi daşıyırmış, yəni bir növ, göz muncuzğunun (nəzər muncuzğunun) oynadığı funksiyanı yerinə yetirmiş. Daha dəqiq ifadə esək, qoruyucu amulet imiş.

Qeyd etmək lazımdır ki, yazda ikinci yerdə gələn və “t” kimi oxuduğumuz işarə bir qədər fərqli yazıldığından “Orxon-Yenisey” əlifbasındakı “nç” qoşa səsini ifadə edən hərfə də çox bənzəyir. Əgər həmin işarə “t” deyil, “nç” hərfdirsə, o zaman “ölütü” kəlməsini “ölünçü” kimi oxumaq (ölünçü erşiinq) və mətni “paxıllıq və düşmənçiliyin məhv edilməsi” kimi deyil, “paxıllıq və düşmənçiliyin məhvi, ölümü” kimi tərcümə etmək lazım gələcək.

Madam ki, Manna yazısı (onu sak yazısı da adlandırmaq olar – M. Y.) türkcə və qədim türk əlifbası ilə yazılmışdır, məntiqə görə, Mannanın bir əyaləti olan, sonradan müstəqil dövlətə və daha sonra böyük imperiyaya çevrilən Midiyanın da dili həmin dil olma-

lı idi və Mannanın birbaşa varisi və davamı olan bu döv- lətdə də eyni əlifbadan istifadə edilməli idi. Bu fikir uzun müddət idi ki, bizə rahatlıq vermirdi və uzun müddət idi ki, iranşünas alimlərin Midiya yazısı olduğunu ehtimal etdiyi fonetik yazı nümunələrindən bircəciyini də olsa, ələ gətirərək tədqiqata cəlb etmək arzu- su ilə yaşayırdıq. Nəhayət ki, bu arzumuz gerçəkləşdi və biz

güneyli həmkarım Mənsur Rəhbəri ilə birlikdə farsdilli mənbələrin birində üzərində sözügedən yazıların bulunduğu bir silindrik lövhə, daha doğrusu onun gilbasmasının təsviri ilə üzləşdik. Heç bir əsas olmadan “Əhəməni möhürü” adlandırılan bu möhürün bənzəri olan silindirik möhürlər Ön Asiya və Orta Şərqdə e.ə. III minillikdən, başqa sözlə, hələ şumerlər dövründən məşhur olub. Ondan qədim şumerlərin, akkadların, finikiyalıların, babilli və assurların, urartuluların, elamlıların, hett və hattların, Manna və Midiya sakinlərinin, eləcə də qədim farsların istifadə etdikləri və hər bir xalqın da onların üzərində öz heroqlif və ya hərflərini əks etdirdikləri məlumdur. Əhəmənilər dövrünün möhürlərinin üzərində əsasən fars mixi işarələri olurdu. Lakin həmin dövrdə arami yazılı möhürlər də geniş yayılmışdı. Çünki həmin dil Əhəməni imperiyasında fars, elam və akkad dilləri ilə yanaşı dövlət dili səviyyəsində işlənmişdir ki, bu da e.ə. 539 – e.ə. 331-ci illəri əhatə edir.

Yarandığı yerdən (indiki Suriya ərazisi – M. Y., B. T.) asılı olmayaraq, Əhəmənilər imperiyasının hər yerində – Suriya və Misirdə, Kappadokiya və Kilikiyada, Babilistan və Midiyada, Fars və Bəlxədə, Ərəbistan və Aryanada rəsmi dil statusunda işlə- nən arami dilində çox sayda yazılı sənəd mövcuddur. Onların bir qismi silindirik möhürlər basılmış gil lövhələrdir.

Haqqında danışmaq istədiyimiz möhürün, daha dəqiq desək, gilbasmanın üzərindəki yazının arami yazısı olmadığını, bunlardan sadəcə bir neçəsinin bu əlifbanın hərflərinə bənzədiyini görə bilmək üçün xüsusi eynək və ya mikroskopa ehtiyac yoxdur. Hər şey göz qabağındadır. Yetər ki, möhürdəki yazının işarələrini yuxarıda artıq təqdim etmiş olduğumuz 22 hərflə arami əlifbasının işarələri ilə bircə-bircə müqayisə edəsən. Müqayisədən belə aydın olur ki, möhürün üzərindəki yazı üfiqi sütunlar şəklində, alt-alta düzülmüş dörd sözdən ibarətdir. Bu sözləri təşkil edən işarələrin hər birinin qarşılığını Orxon-Yenisey əlifbasında tapmaq mümkündür.

Möhürdəki ilk söz sağdan sola oxuduqda “**tiz**”dir. **Tiz** “Divani-Lüğət”də “qala” anlamında qeyd olunub. M. Kaşğarlının yazdığına görə, təmiz türk sözü olan bu kəlmə fars dilinə keçərək, “dej” (qala) formasını almışdır.

İkinci söz “**paranq**” (paran) kimi oxunur. Bu kəlmə qədim türk soylarından birini ifadə edən etnonimdir, yəni qədim mənbələrdə adı “abaren”, “barean”, “parn”, “aparn” və s. formalarda qeyd edilən “baran” (baranlı, barani) tayfasının adıdır və bu halda o, etnotoponim kimi çıxış edir.

Məlumat üçün bildirək ki, Aşşur çarı II Aşurnasirpalın kitabəsində oğuz tayfalarından olan baranluların (baranların) adına “barean” formasında rast gəlirik. Sonrakı əsrlərə aid yazılı mənbələrdə onlardan “abaren”, “aparn”, “parn” adları altında Albaniya sakinləri kimi söz açılmaqda, Parfiya dövlətini qurmuş Arsaklar sülaləsinin həmin etnik qrupa aid olduğu bildirilməkdədir. Strabon da onları “parn” adı ilə Xəzərin şərqində qeyd etmişdir. XIV-XV əsrlərdə Van gölü yaxınlığında yaşamış bu xalq Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etmişdir. V. Minorski və Q. Rabinota görə, bu türkmən boyunun adı yer adından, F.Sümər və İ.Artukun fikrincə isə, qədim türkcədəki “baran” (qoç) sözündən yaranmışdır.

Mövzu ilə bağlı Xalıq Koroğlu yazır: “...Başqa variantlarda olduğu kimi, Oğuzun 6 oğlu, hər oğlundan da 4 nəvəsi dünyaya gəlir. Böyük oğluna Cəmşid xan adını qoyurlar, o, Baran adlı

yerdə yaşadığı üçün Qayı xan ləqəbini alır və Osmanlıların əcdadı olur. Ənvəri Oğuz eli ilə bağlı bir neçə dəfə Baran adını çəkir. Bu gün də... Van gəlünün cənubu... Daru-Baran adlanır”.

Möhürdəki “**paranq**” (paran) kəlməsi özündən əvvəlki “**tiz**” (qala) sözü ilə birlikdə bu gün “Baran-qala”, “Deze-Baran”, “Baran-düz”, “Qala-Maran” və s. adlarla məşhur olan bir neçə qədim qalanın adı ilə eyni semantik cərgədə durur, başqa sözlə, “**tiz**” kəlməsinin zamanla ərəbcədən alınma “qələ” (qala) sözü ilə əvəz olunmasından əvvəlki şəklini ifadə edir və etnotoponim kimi çıxış edir. Bu tip etnotoponimlərə bu gün vaxtilə Məday (Midiya) imperatorluğuna daxil olmuş fərqli-fərqli ərazilərdə – Güney Azərbaycan, Doğu Anadolu, Xorasan, eləcə də Əfqanıstan və s. yerlərdə rast gəlinməkdədir. Bu halda söhbətin bu yer adlarının məhz hansından getdiyini bilməsək də, dəqiq bildiyimiz odur ki, möhürdə baran tayfasının adını daşıyan hansısa bir qalanın adı həkk olunub. Ad türkcə və Orxon-Yenisey əlifbasıyla yazılıb.

Üçüncü kəlmə, yenə də sağdan sola “**sy**” kimi qeyd olunub. Sait səsin və ya səslərin qeyd edilmədiyi bu sözü “say” (hesab) və ya “söy” (söz) kimi oxumaq olar.

Dördüncü söz isə “**arqz**” kimi yazılıb, “arqız” // “arqiz” kimi oxunur və “Divani-Lügət”dəki “arkış” // “arqış” sözünün (karvan, elçi, xəbərçi, məktub) cüzi fərqlə başqa bir fonetik variantıdır.

Üçüncü və dördüncü kəlmələrin bir neçə mənaya sahib olması möhürün üzərində yazılanları və onunla nəyin təsdiq edildiyini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verməsə də, aşağıdakı iki versiya bizə daha ağılabatan görünür:

1. Bu möhürlə “Baran” adlı qaladan başqa bir yerə, ya da başqa yerdən sözügedən qalaya göndərilən və sözlü mesaj (xəbər) aparan elçilərin səlahiyyəti təsdiqlənərmiş;

2. Bu möhürlə “Baran” adlı qalaya daxil olan karvanların mal-mülk varlığının sayma prosesindən (gömrük qeydiyyatından) keçdiyi təsdiqlənərmiş.

Təqdim etdiyimiz yozumlardan hansının daha doğru olmasından asılı olmayaraq, fakt budur ki, möhür türkcə və türk əlifbası ilə yazılıb və o, Midiya dövrünə aiddir. Madam ki, bu belə-

dir, yəni möhürlənmiş rəsmi gil sənəd türkcə yazılıb, deməli həmin dil Midiyada dövlət dili səviyyəsində işlənib.

4. 2. Yazı mədəniyyətimizin və ədəbi dilimizin daha bir neçə qədim nümunəsi

“Manna yazısı” Azərbaycan ərazisindən tapılan və Yenisey yazıları ilə eyni mənşəli olan yeganə yazı nümunəsi deyil.

1996-cı ildə Ankarada keçirilmiş III Beynəlxalq Türkologiya Konqresində Prof. Dr. Əlisa Şükürlü Cəbrayıloğlu “Azərbaycanda Yeni Bulunan Köktürk Yazılı İki Eser” adlı məruzə ilə çıxış edərək, Lənkəran və İsmayıllı rayonlarından tapdığı iki göytürk tipli yazı nümunəsini elm aləminə təqdim etmişdir. Bunlardan biri saxsı iy (əyircək) üzərində iki sətirdən ibarət bir yazıdır. Həmin yazı nümunəsini dərinlən tədqiq və təhlil edən, oradakı işarələrin səslənişini və oxunuşunu dəqiqləşdirən Mənsur Rəhbərinin fikrincə, sözügedən epiqrafika abidəsi bölgəsəl tip etibarı ilə Qərbi Türk runları və Guzey Qafqaz variantlarına daha yaxındır.

Tədqiqatçı yazını belə oxumağı təklif edir:

1. anaitgə eb-ebtə
2. dab arttşr ança onulub
3. on ap ay

Tərcüməsi:

1. Anahita məbədində
2. Artəşir (Ərdəşir) yaralanıb, eləcə sağaldı
3. on aydan çox

Sözlərin oxunuşu və izahı:

Tarixi mənbələrdən o da məlumdur ki, II Ərdəşir mənsub olduğu Əhəməni sülaləsinin inanc sisteminin əleyhinə olaraq, Fars (Pəriya) tarixində ilk dəfə Anahita və Mitra kimi tanrıları da müqəddəslər sırasına daxil etmiş və onlara məbəd və heykəllər ucaltmışdır.

3 : ança – Bu kəlmə qədim türk dilində çox işlək söz olmuş, “eləcə”, “o qədər”, “elə”, “o cür” mənalarda işlənmişdir.

3 1 1 > : onulub (onul+ub) – Bu fel “xəstəlikdən sağalmaq”, “düzəlmək” mənasında olmuşdur. Sözügedən kəlmə “Divan-ül Lüğət ət-Türk”də sağır nunla “onguldi” (“ongulmaq” felindən) formasında verilmiş və həmin mənada izah edilmişdir.

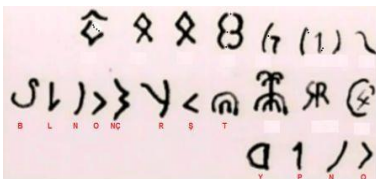
1 1 > : on – Kəlmə on sayını ifadə edir.

1 : ap (əp) – “Ap” sözü “artıq”, “lap”, “ən” mənalarında bəzi sifət və zərflərin əvvəlinə artırılaraq, bu gün də işləkliyini qorumaqdadır. Lakin həmin kəlmənin haqqında söz açmaqda olduğumuz mətində müstəqil termin kimi “çox” və “artıq” anlamında işləndiyinin şahidi oluruq.

1 : ay sözü həm Yerın təbii peyki, həm də zaman vahidini, yəni təqvim ayını ifadə edir. Bu mətində zaman vahidi kimi işlənmişdir.

Cənab Rəhbərinin gəldiyi bu nəticə bizə qətiyyən inandırıcı gəlmir.

Bizcə, bu yazı nümunəsi “Manna yazısından” daha qədim dövrlərə aiddir. Belə düşünməyimizə səbəb abidədəki hərflərin

bir çoxunun analoquna indiyə qədər heç bir başqa abidədə rast gəlinməməsidir. Yazının yalnız son hissəsini Yenisey əlifbasının köməyi ilə oxumaq mümkündür:

Burada aşağıdakı sözləri oxumaq olur:

...TüŞÜR (düşür) aNCa (o qədər) ONa, aLıB ON PaY.

Maraqlıdır ki, eynən “Manna yazısı” kimi bu yazı nümunəsi də oğuz türkcəsindədir.

Tovuz rayonundan tapılan və Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılan başqa bir yazı nümunəsi də xüsusi maraq doğurmaqdadır. Sözügedən yazı Mənsur Rəhbəri tərəfindən aşağıdakı kimi transkripsiya edilmişdir:

R Y B K qNSŞKİLnY

فی ۵۳۱ عن

Şəkildən görüldüyü kimi yazı iki yanaşı qaya üzərində yazılmışdır. Birinci qayada qədim kufi xəttinin həndəsi forması ilə iki ərəb sözü və bir rəqəm yazılmışdır. İkinci qayada isə türk runları ilə yazılmış

kiçik bir mətn yer almaqdadır. Tədqiqatçının gəldiyi nəticəyə görə bu məzar müsəlman bir türkün qəbridir və islamın yayılmasının ilk çağlarına aiddir. Yazıda isə aşağıdakılar qeyd olunub:

Y(I)NAL (şahzadə) **İKŞİSİNq** (İkşisin) **KÖB** (köp, uyuma) **YERİ** (yeri) – Şahzadə İkşisin qəbridir.

Söhbət e.ə. I minilliyə aid ədəbiyyatımızdan gedərkən, Alp Ər Tonqaya həsr edilmiş ağının dövrümüzədək ulaşmış dörd misralıq fraqmentini də xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, e.ə. 705-ci ildə, II Sarqonun ölümündən sonra Babil hökmdarı Marduk – apla – iddina Aşşurun bütün düşmənləri ilə ittifaq yaratmışdı. Bu koalisiyaya Elam, Yəhuda, eləcə də Tir, Arad və Askalon kimi Finikiya şəhərləri daxil idilər. Fəqət bu dəfə də aşşurlar qalib gəldilər. E.ə. 700-cü ildən sonra müharibələr yenidən qızıqdı və e.ə. 693-cü ildə, Aşşur hökmdarı Sinaxxeribin dövründə müttəfiqlər növbəti dəfə məğlub oldular. Məhz həmin dövrdən etibarən Manna, Urartu ilə yanaşı müstəqil və güclü Sak dövlətinin mövcud olduğunu söyləmək olar. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, mənbələrdən sakların İşpakay (İşbara xan), Tuqdamme (Toxtamş xan) və Sandakşatru (Sandaqaç Şad) kimi hökmdarlarının adı məlumdur.

Bir sözlə, bütün Ön Asiya böyük müharibələr meydanına çevrilmişdi. Və bu müharibələrdə midiyalılar (madaylar) da, saklar da, yəni həm kimmer-saklar həm də işquzlar tədricən əsas tərəflərə çevrilirdilər. Sakların Midiya ilə ittifaqda Aşşur və Urartuya qarşı eyni cəbhədə yer aldıkları, işquzların hökmdarı, Aşşur şahı Asarhaddonun kürəkəni Partatuanın (Alp Ər Tonqan) isə aşşurların müttəfiqi kimi çıxış etdiyi məlumdur.

Alimlərin bir çoxu haqlı olaraq, Aşşur mənbələrindəki işquzları "Kitabi Dədə Qorqud"dakı İç Oğuzla, başqa sözlə, oğuzlarla eyniləşdirmişlər. Şamil Cəmsidovun fikrincə, həmin mənbələrdəki işquzlar İç Oğuzla, aşquzlar isə Daş Oğuzla mənsub oğuzlardır. Şübhəsiz ki, alim tam haqlıdır və biz onun bu fikrini paylaşırıq. Məhəmməd Hatəmi Tantəkin aşşur, yunan və qədim fars mənbələrini tutuşduraraq təkzibedilməz şəkildə sübut etmişdir ki, adına Aşşur mənbələrində "Partatua", Herodotda "Prototiy", Avestada "Franq-rasyan", Firdovsinin "Şahnamə"sində "Əfrasiyab" kimi rast gəldiyimiz işquz (İç oğuz) xaqanı böyük türk – oğuz və Turan hökmdarı Alp Ər Tonqadır. Onu öldürmüş şəxs isə Firdovsinin İran şahı kimi qələmə verdiyi və Keyxosrov adlandırdığı Maday (Midiya) hökmdarı Kiaksardır (Kööskara). Məlumat üçün bildirək ki, Keyxosrovun prototipinin məhz Kiaksar, Əfrasiyabın prototipinin isə Alp Ər Tonqa olduğunu Məhəmməd Hatəmi Tantəkindən öncə türkiyəli tədqiqatçı E. Yavuz, ondan da öncə isə böyük başqırd alimi Z.V.Toğan söyləmişlər. Farsların Alp Ər Tonqanı Əfrasiyab adlandırdıklarını XI əsr müəllifi Yusif Balasaqunlu da təsdiqləmişdir. IX əsr ərəbdilli mənbələrdə də bu böyük türk-oğuz hökmdarı Frasiyab və Əfrasiyab adı ilə yad edilir. V.V. Bartold, X.Koroğlu və A.N.Savoyloviç kimi alimlər də Əfrasiyabla Alp Ər Tonqanın eyni şəxs olduğunu təsdiqləmişlər.

Mənbələrdən belə aydın olur ki, Alp Ər Tonqa döyüşlərin birində Kiaksarın atası Kaştaritini (Xarsatördönü) öldürmüşdü. Kiaksar da ondan intiqam almaq hissi ilə yaşayırdı və nəhayət, onu hiylə ilə, barışıq adı altında Urmiya gölü sahilində təşkil etdiyi böyük ziyafətə dəvət edərək, adamları ilə birlikdə zəhərləyərək öldürməyi bacardı.

Bəzi mütəxəssislər qədim mənbələrdə işquların həm də "sak" adlandırılması faktından çıxış edərək, Alp Ər Tonqanı sak hökmdarı, onun xaqanı olduğu dövləti isə iskit-sak dövləti saymışlar. Eyni fikrə Yeni Türk Ensiklopediyasında da rast gəlirik. Camal Anadol yanlış olaraq, Alp Ər Tonqanı Partatuanın oğlu Madiy (yunan mənbələrində Madis, türkcə Maday) ilə eyniləşdirmişdir. Eyni səhvi Məhəmməd Tağı Zöhtabi və Elməddin Əlibəyzadə də təkrarlamışlar. Gerçək isə budur ki, Alp Ər Tonqanın mixi yazılardakı adı Partatuaadır və bu ad böyük türk qəhrəmanı və hökmdarının adının aşşur dilindəki cüzi təhrifi ilə ortaya çıxmışdır. Eyni sözləri adın yunan variantı barədə də söyləmək mümkündür. Söhbət Herodotda rast gəldiyimiz Prototiy formasından gedir:

ALP -- ƏR – TONQA (türkcə)

P -- AR -- TATUA (aşşurca)

P -- RO -- TOTİY (yunanca)

Məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşğarlı "Divan"ında yer alan çoxsaylı şer nümunələrindən biri də Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr edilmiş ağıdır. Nizami Xudiyev bildirir:

"Eradan əvvəl I minilliyin ortalarından etibarən ümumi türk ədəbi dilinin ünsürləri fəaliyyətə başlayır və regional türk ümumxalq dillərinin, bunun ardınca isə ədəbi dillərin formalaşmasına təsir edir. Qədim türk şerinin mükəmməl şifahi örnəkləri meydana çıxır ki, bunların müəyyən hissəsi sonrakı dövrlərdə yazıya alınmışdır. Turan hökmdarı, farsların Əfrasiyab adlandırdıqları Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr olunmuş ağı Mahmud Kaşğarlının divanında əks olunmuşdur:

Alp Ər Tonqa öldümü,

İsiz ajun kaldımu,

Ödlək öcin aldımı?

İmdi yürək yırtılır...

Biz heç də o fikirdə deyilik ki, bu, eradan əvvəl I minilliyin ikinci yarısından eramızın I minilliyinin birinci yarısı Azərbaycan dili nümunəsidir, ancaq burası da inkar edilməzdir ki, qədim Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu, funksional ifadə səviyyəsi bunu xatırlatmışdır."

Elməddin Əlibəyzadə mövzu ilə bağlı yazır:

"Alp Ər Tonqa miladdan öncə VII əsrin qüdrətli Turan-türk hökmdarı və qəhrəmanı olub. O, qeyri-adi ağılına, tədbirinə və mərdliyinə, müdrikliyinə görə böyük hörmət və ehtiram qazanmış, şöhrət tapmışdır. İran-Turan müharibələrində əfsanəvi qəhrəmanlıq göstərmiş və bu onu dastanlaşdırmışdır."

Kaşğarlı Mahmudun yazdığına görə, Türküstandakı Barsqan, Sayram və Koyaş şəhərlərini Alp Ər Tonqa saldırmışdır. 12 illik türk dövrü heyvan təqvimini də o icad etmişdir. Əski fars qaynaqlarında onun Xorəzm, Xorasan, bugünkü İran və Azərbaycan ərazilərində çox sayda şəhər saldırdığı qeyd edilməkdədir. Məsələn, Sasanilər dövründə pəhləvi dilində qələmə alınan, müəllifi bilinməyən və elm aləmində şərti olaraq "İran şəhərləri" adlanan bir kitabda Aturpatakandakı, yəni Azərbaycandakı Gəncə şəhərinin əsasının Əfrasiyab, yəni Alp Ər Tonqa tərəfin-dən qoyulduğu qeyd edilir. Övliya Çələbi isə öz "Səyahətnamə" sində yazır:

"...Naxçıvan Azərbaycan hüdudunda başqa xanlıqdır ki, xan çoxlu əsgərə sahibdir. Bu şəhəri qədim zamanlarda Əfrasiyab şah tikdirmişdir ki, indi də əcdadlarının dəfn olunduğu yer açıq-aşkar görünür".

Bu böyük türk xaqanı haqqında məlumat verən və eradan əvvəl VII əsrə aid olan aşşur mixi kitabələrində onun adı Partatua kimi qeyd edilib və o, İşkuz, yəni İç Oğuz hökmdarı adlandırılıb. Maraqlıdır ki, Firdovsi də "Şahnamə"də onu oğuz-türkmən mühiti ilə bağlayır. Firdovsiyə görə, Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) dördüncü oğlu Qara xana oğuzların da daxil olduğu türk odusunun komandanlığını vermişdir:

***"Sərkərdə Qara xan, dördüncü oğul
Əlbisəsini geyinib, atasının yanına gəldi.
Atası ona otuz minlik türk-çiçil atlılarını
Verdi, döyüş yerindən qorxmayan
Həmçinin taraz, oğuz, xalac atlıları
Otuz minlik sınaqdan çıxmış atlı."***

Eyni zamanda Əfrasiyabın (Alp Ər Tonqanın) atası Pəşəngin başında durduğu otuz minlik qoçaq türkməndən də söz açmaqdadır:

***"Onların sərkərdəsi-təcrübəli qoca Nastul
Qoçaq Pəşəngin himayəsi altında
Otuz min igid türkmən
Döyüş baltaları ilə silahlanmış,
Yayla-oxla silahlanmış döyüşə getdilər."***

Təsadüfi deyil ki, oğuz olduqları heç bir şübhə oyatmayan Səlcuqlular özlərini Alp Ər Tonqanın (Əfrasiyabın) soyundan hesab etmişlər. O. Aydının sözlərinə görə, Daş Oğuz elinin başçısı Alp Aruz da onun nəslindən olub. Zəki Vəlidü Toğan da Alp Ər Tonqa ilə bağlı rəvayəti "Oğuznamənin" təməl ünsürlərindən biri kimi qələmə verməkdədir.

"Avesta"da Alp Ər Tonqanın (Franqrasiyanın) bol duzlu Çiçəstə gölü sahilində qətlə yetirildiyi bildirilir. "Bundaxşinin kitabı"nda söylənilənlərdən isə belə məlum olur ki, Çiçəstə gölü Aturpatakanda, yəni Azərbaycanda yerləşir.

Bu məlumatlardan göründüyü kimi, Alp Ər Tonqa Cənubi Azərbaycanda yerləşən bol duzlu Urmiya gölü sahilində qətlə yetirilmişdir. Onun Azərbaycanda öldürüldüyünü Yeni Türk Ensiklopediyası da təsdiqləməkdədir:

"Alp Ər Tonqa iranlılarla çox uzun bir mücadiləyə girmiş... Altaylara qədər təqib edilmiş, yənə həmlə etmiş, nəhayət, Azərbaycanda... öldürülmüşdür (m.ö. 624)."

Deməli, ona həsr edilən ağı da məhz həmin bölgədə, başqa sözlə, Azərbaycanda yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda yaradılmış digər ağılar kimi bu ağı da təmiz oğuz türkcəsindədir.

Məlumat üçün bildirək ki, iç oğuzlar (işquzlar) mixi yazılarda adlarına rast gəlinən yeganə oğuz tayfası deyil. II Aşurnasirpalın kitabəsində oğuz tayfalarından baranluların (baranların) da adına "barean" formasında rast gəlirik. Sonrakı əsrlərə aid yazılı mənbələrdə onlardan "abaren", "aparn", "pərn" adları altında Ərməniyyə sakinləri kimi söz açılmaqda, Parfiya dövlətini qurmuş Arsaklar sülaləsinin həmin etnik qrupa aid olduğu bildiril-

məkdədir. R.Frayın yazdığına görə, parfiyalılar özlərini parn, yəni baranlı adlandırırdılar. Strabon onları "aparn" adı ilə Xəzərin şərqində də qeyd etmişdir:

"Aparnlar hər şeydən öncə Qikaniyaya (Gürgana) və onunla həməsrhəd olan dənizə (Xəzər) yaxın yerdə yaşayırlar."

XIV-XV əsrlərdə Van gölü yaxınlarında yaşamış bu xalq Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etmişdir. V.Minorski və Q.Rabinota görə, bu türkmən boyunun adı yer adından, F.Sümər və İ.Artukun fikrincə isə, qədim türkcədəki "baran" (qoç) sözündən yaranmışdır.

Mövzu ilə bağlı Xalq Koroğlu yazır:

"...Başqa variantlarda olduğu kimi, Oğuzun 6 oğlu, hər oğlundan da 4 nəvəsi dünyaya gəlir. Böyük oğluna Cəmişd xan adını qoyurlar, o, Baran adlı yerdə yaşadığı üçün Qayı xan ləqəbini alır və Osmanlıların əcdadı olur. Ənvəri Oğuz eli ilə bağlı bir neçə dəfə Baran adını çəkir."

Bu gün də...Van gölünün cənubu... Daru-Baran adlanır."

Belə görünür ki, baranlılar təkcə Van gölündən cənubda deyil, eyni zamanda şimalda, Kür çayının mənbəyinə (Şərqi Anadolu) yaxın yerdə də yaşamışlar. Çünki Bizanslı Stefanın yazdığına görə, obarenlər (baranlılar) Ərməniyyənin Kür çayına bitişik bölgəsində yaşayırdılar.

Mənbələrdən belə aydın olur ki, Partatuanın (Alp Ər Tonqanın) ölümündən sonra oğlu Madiy (Maday) işquzlın hökmdarı olmuşdur. O, Araz çayını keçərək, Midiya torpaqlarına soxulmuş kimmer-sakları bölgədən didərgin salmış, Midiya və ətraf bölgələr üzərində 28 il sürən hakimiyyət qurmuşdur ki, bu barədə artıq söz açmışıq. Bu hökmdarın adı barədə Firidun Ağasıoğlu yazır:

"Bu ad üzərində geniş dayanmağa ehtiyac yoxdur, çünki onun Ön Asiyada ən işlək adlardan olduğunu görmək olur və ən əsası da budur ki, doğu türk boylarının eposlarında mənası türkcə aydın olan adlar işləndiyi üçün "Maday Kara" dastanı da güman ki, həmin gələni saxlamışdır" .

Folklorşünas alim Hüseyn İsmayılovun yazdığına görə, türk xalqlarının əski epik yaradıcılığını əks etdirən bəzi yazılı mətn-

lər məlumdur: "Alp Ər Tonqa", "Şu", "Erkənəkon", "Köç" , "Mete" və s. Bu tipli mətnləri hələ inkişaf etmiş dastan adlandırmaq olmaz. Amma onlarda dastana xas bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur. İlkən orta əsrlərdən başlayaraq türk dastançılıq ənənəsində keyfiyyət dəyişmələri baş verir. Bu dövrlərdə türklər böyük imperatorluqlar quraraq dünyanın böyük bir hissəsini idarə etməyə başladılar. Türk dastanları da məhz bu dövrlərdə yaranmağa və inkişaf etməyə başladı. Türk eposunun məlum mətnləri üzərində dərin elmi təhlillər aparan Nizami Cəfərova görə isə, qədim türk dastanları, əsasən, e.ə. I minilliyin ortalarında ortaya çıxmışdır. Biz də bu fikirdəyik və belə düşünmək üçün bizə üç fakt əsas verir: 1. Dövrümüzədək Alp Ər Tonqa ilə bağlı həm mənzum, həm də epik (mənsur) mətnlətin ulaşması; 2. Əlimizə ulaşan şer parçasının ölçü və xüsusiyyətlərinin dastanlarımızda rastlanan ölçü və xüsusiyyətlərlə üst – üstə düşməsi; 3. Manna dövrünə (e.ə. IX əsr) aid edilən bir əşyanın üzərində qopuz çalan ozanın rəsm edilmiş olması; 4. Midiya dövrünə aid təsvirlərdə aşiq və saz təsvirlərinə də rast gəlinməsi.

Lakin Nizami Cəfərovun da qeyd ediyi kimi, “türk dastanları” anlayışı şərtidir, çünki onların həcmi, mənzum yaxud mənsur formada olması, dil-üslub xüsusiyyətləri barədə məlumat yoxdur və ya olduqca cüzdür.

Hüseyn İsmayılov haqlı olaraq qeyd edir ki, əski xalq şəri üstündə yaranan ədəbiyyat tarixi-xronoloji ardıcılıq və mədəni-genetik əlaqəni itirmədən iki xüsusi tip təşkil edir:

1. Qopuz şairləri
2. Saz şairləri

Alim Fuad Köprülüyə istinadən bildirir ki, birincilərin daşıyıcı subyekti “ozanlar”, ikincilərininki isə aşıqlar idi. Birincilər, əgər qopuzun yaranma tarixi ilə hesablaşsaq, e.ə. VIII minillikdən b.e. XV əsrinədək zamanla bağlı müxtəlif səviyyələrdə fəaliyyət göstərirlər. İkincilər birincilərin tamamən təkrarı deyildilər, amma onların bəzi keyfiyyət və funksiyalarını yeni sosial-mədəni və ictimai şəraitdə davam etdirirdilər.

4.3. AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI. I MİNİLLİYİN İLK YARISI

Azərbaycan ərazisində arami əlifbasından da geniş istifadə edilmişdir. M. A. Dandamayev və V. Q. Lukoninin yazdıqlarına görə, qədim Midiya ərazisindən üzərində arami işarəli yazılar olan bir neçə gümüş qab tapılmışdır ki, bu yazıları Ön Asiya dillərinin heç birində oxumaq mümkün olmayıb. Mütəxəssislərin çoxu məhz bu yazıları və onların dilini midiyalılara aid edirlər. Qərbi Azərbaycandanda üzərində eyni tipli əlifba ilə yazılmış mətnlərin bulunduğu iki daş aşkar edilmişdir.

Həmin daşlar (biri bütöv, biri sınıq iki daş) XIX əsrdə Göyçə gölü yaxınlığından tapılmışdır. Bu daşların Midiya əsilli olduğu məlum olan “Ermənistan çarı” Artaksi (Artəşes) tərəfindən yazdırıldığını və “Ermənistan çarlığının” sərhəd daşları olduğunu iddia edən erməni və rus alimlərinin “səylərinə” baxmayaraq, yazının birinci iki sözündən-Artaxşsi (Artaksi) adından və sonrakı sami mənşəli "məlik" (mlk) sözündən başqa digər sözlərin mənalarını anlamaq mümkün olmamışdır. Yəni yazının arami əlifbası ilə yazıldığını və necə səsləndiyini dəqiqləşdirən alimlər yazının məzmununu dərk edə bilməmiş, yalnız onun erməni (hay) dilində olmadığı fikrini vurğulamışlar. Onların qənaətinə, yazının dilinin urartu və sami dilləriylə də heç bir bağlılığı yoxdur.

Eyni sözlərin yer aldığı daşlardakı yazılar bir-birinin təkrarıdır, yəni onlarda eyni şey yazılmışdır və bu yazıların səslənişi belədir:

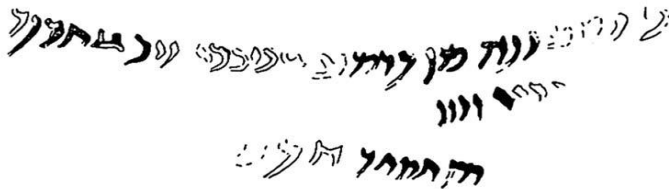
Artxşsi
mlkbryi
yritir
bundknxlt

Bütün arami əlifbalı mətnlərdə olduğu kimi, burada da saitlərin böyük əksəriyyəti qeyd edilməmiş, sözlər bir-birinə bitişik yazılmışdır.

Mətnlərin türkcə olduğunu təsbit edən tanınmış dilçi alim F. Ağasıoğlu onları belə oxumuşdur:

Artxşi (Artaşes) **mlk** (məlik) **bryi** (birəyi-ərazisi) **yritir** (yeridir). **Bund** (bunda-burada) **knxlt** (konxuldu-qonuldu, qoyuldu). Yəni bu sərhad daşı bura Artaksi məliyin ərazilərinin sərhadini göstərmək üçün qoyulmuşdur. Sözügedən yazıda “burada” əvəzinə “bunda”, qonuldu, qoyuldu anlamında isə “konxultu” formasının işlənmiş olması yazının dilinin qıpçaq türkcəsi olmasına dəlalət edir. Fikrimizcə, buradakı “bireyi” ifadəsini “şəxsi”, “özəl”, “fərdi” kimi tərcümə emək daha doğru olardı. Məlumat üçün bildirək ki, “birey” sözü bu gün də Türkiyə türkcəsində həmin mənalarda işlənməkdədir.

Qeyd edilməlidir ki, dövrümüzədək ulaşan Parfiya sikkələrinin üzərindəki yazılar da eyni əlifba ilə – 22 hərflə (saitlər işarə olunmurdu) arami əlifbası ilə yazılmışdır. Sonralar farslar (Sasanilər) bu əlifbanı parfiyalılardan qəbul edərək, öz dillərinə (orta fars, tat) uyğunlaşdırmışdılar. Eyni yazı sistemi V əsrə qədər Albaniyada və Xəzər xaqanlığında, yəhudi dinini qəbul etmiş xəzərlər arasında da keçərləli olmuşdur. Xəzərlərin yəhudiliyi qəbul etmiş hissəsinin nəsilləri hesab edilən kırımçak türklərinin XX əsrin ortalarına qədər həmin əlifbadan istifadə etdikləri məlumdur.

Arami mənşəli Parfiya yazısı

Maraqlıdır ki, xəzər dilinin birbaşa davamı olan kırımçak türkcəsi qıpçaq mənşəli hesab edilsə də, onun oğuz – qıpçaq şivələrindən biri olduğunu tam əminliklə söyləmək olar. Bu baxımdan “Aşığ Qərib” dastanının kırımçak variantının dili deyilənlərə ən gözəl misaldır:

“Aşığ Gəripinq masalı və türküsü beyan.

Zaman yulinq bir zamanında Tavriz şəərində bir əxtiyar var əmiş. O əxtiyar adamninq bir xarısı, bir xızı və bir oğlı var əmiş. Xarısınınq adı Xanzoxra, xızınınq adı Gülüxan, oğlı-

ninq adı Aşix Ğarip. Bu əxtiyar adam anistan bir kefsizlikke oğrayır, arası çıxxa barmayır, bu əxtiyar adam öliyr. Xalyır xarısı, xızı və oğlu. Bu oğulan Aşix Ğarip dedikləri qəndi baxar əmiş, qayət bexsun əmiş. Bu Aşix Ğaripninq düşinə bir gecə ax saxallı adam geliyr, diyir ki: “Oğulum, kimə nişanlaçaxsınq, kımınq xısmetsınq?” Aşix Ğarip də diyir “Bilmiyırım””.

Çağdaş Azərbaycan türkcəcində:

“Aşiq Qəribin məsəli və türküsünün bəyanı.

Ötən illərin birində Təbriz şəhərində bir ixtiyar qoca varmış. O ixtiyar adamın bir qarısı, bir qızı və bir oğlu varmış. Qarsının adı Xanzöhrə, qızının adı Gülüxan, oğlunun adı Aşiq Qərib idi. Bu ixtiyar adam anidən bir kefsizliyə uğrayır, ... bu ixtiyar ölür. Qalır qarısı, qızı və oğlu... Bu Aşiq Qəribin bir gecə yuxusuna bir ağ saqqallı adam girir və deyir: “Oğlum, kimə nişanlanacağını, kimin qisməti olduğunu bilirsənmi?” Aşiq Qərib də deyir: “Bilmirəm”.

Fikrimizcə, albanlar da V əsrə qədər məhz bu əlifbadan istifadə etmişlər. Hər halda, albanların ondan öncə də yazıya sahib olduqları şübhə oyatmır. Bunu Albaniya hökmdarı Oroyzun (I əsr) Roma sərkərdəsi Pompeyə məktub göndərməsi, III əsrdə albanların məktubla romalılara müraciət etməsi barədə mövcud olan tarixi mənbələr birmənalı şəkildə təsdiqləməkdədir.

Mütəxəssislər elm aləmində “Arami əlifbası” adı ilə məşhur olan, əsasını türk damğaları təşkil edən və samidilli aramilər tərəfindən icad edildiyi düşünülmən yazı sistemi ilə türk-run yazısı arasında genetik bağların olduğuna çoxdan diqqət çəkmişlər. Təsədüfi deyil ki, Orxon-Yenisey yazılarını deşifrə etməklə ad çıxarmış V. Tomsen öncə buradakı hərflərdən bəzisinin “sami-pəhləvi” yazılarının işarələrinə bənzədiyini iddia etsə də, sonradan 38 türk-run işarəsindən 23-nün “arami hərfləri ilə genetik bağa sahib olduğunu söyləmişdir. O, belə hesab edirdi ki, türk runları arami yazısının türk dilinə uyğunlaşdırılmış şəkildən başqa bir şey deyildir.

Eyni fikri O. Donner də dəstəkləmiş, parfiyalıların istifadə etdikləri və “arami” mənşəli olduğu bilinən fonetik işarələr siste-

mini arami əlifbasından türk-runlarına doğru təkamülün aralıq mərhələsi hesab etmişdir.

Yazı tarixinin gözəl bilicisi İohannes Fridrixin yazdığına görə, arami yazısı e.ə. IX əsrdə Güney Suriyada meydana çıxmışdır. Nəzərə alsaq ki, qədim türk-run işarələri ilə yazılmış Timərə və Nüvədi yazıları daha qədim dövrlərə aiddir, türk yazısının arami yazısından deyil, arami yazısının türk yazısından nəşət etdiyini söyləmək daha doğru olar. Dilə gətirdiyimiz bu fikir dilçilik elmində yeni deyil və onu bizdən çox-çox öncə görkəmli qazax alimi A. S. Amonjolov söyləyib. Onun fikrincə, təkcə arami yazısı deyil, ümumiyyətlə bütün qədim yazı sistemləri türk yazısından, daha dəqiq desək, türk damğalarından törəmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edən ki, bu fikrinə görə V. Livşits və S. Q. Klyaştorniy kimi sovet alimləri ona “pantürkist”, “türk milliyətçisi” kimi damğalar vurmuşlar. O da öz növbəsində türk-runlarının guya İran mənşəli soğd dilindən törədiyini iddia edən V. Livşitsi “davakar iranpərəst” adlandırmışdır.

Tarixi mənbələrdən belə aydın olur ki, III – V əsrlərdə Azərbaycanda manixey əlifbası da geniş yayılmışdı. Bu əlifbanın yaradıcısı peyğəmbər, filosof, rəssam, nusiqimi, şair və mühəndis kimi tanınan Mani adlı şəxs idi.

Elmi ədəbiyyatda səhvən iranlı kimi qələmə verilən Mani 215-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Həmədan şəhərində doğulmuşdur.

İlk fars-Sasani şahı Ərdəşir türk-Arsaklar sülaləsindən sonuncu Part, yəni Parfiya hökmdarı Ərdabanı məğlub etdikdən sonra Arsakların Ön Asiya, Güney Qafqaz və Mərkəzi Asiya üzərində 500 ildən artıq sürən hakimiyyətinə son qoyuldu və farslar böyük türk imperatorluğunun bütün torpaqlarının sahibinə çevrildilər. Arsakların əlində sadəcə Armeniya və Albaniya qalmışdı.

Məğlub sülalənin əksər üzvləri o dövrdə Arsakların paytaxtı olmuş Həmədan şəhərində yaşayırdılar. Farslar onların xalqı üsyanə təhrik edə bilmə ehtimallarını göz önündə tutaraq sülalənin bütün üzvlərini öz imperiyalarının paytaxtına (Mədainə) sürgün etdilər. Sürgün edilən ailələr içərisində Maninin atası Pətiyin ai-

ləsi də vardı. Maninin dünyagörüşü də bu şəhərdə, yəhudi, xristian və zərdüşti filosoflarının mübahisələrinin qızgın keçdiyi Mədain şəhərində formalaşdı.

Mani farsların gücünün onların dinlərində, yəni zərdüştilikdə olduğunu çox tez başa düşdü. Odur ki, bu ideoloji sistemə qarşı onu çürüdə biləcək, eləcə də türkləri fars hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə səfərbər edə biləcək alternativ dini-ideoloji bir sistem qurmaq qərarına gəldi.

Maninin dininin əsil mahiyyətini başa düşməyə bizə Bötürmüş Tərxanın qələminə mənsub "Xuastuanift" əsəri kömək edir:

"Hörmüz tanrı beş tanrı ilə bütün tanrıların gücünü toplayıb şeytanlara qarşı vuruşmağa enib, gəldi. Bəd əməllər şeytanı Şimnu beş cür şeytana qarşı vuruşdu. Tanrı, şeytan işiq o vaxt bir-birinə qarışdı. Hörmüz tanrı əsgərləri, beş tanrı bizim ruhumuz günah şeytanları ilə vuruşub başlarından yaralandılar."

"Xuastuanift" məhz bu cümlələrlə başlayır. Əsərdə zərdüştiliyin baş tanrısı Hörmüzün adı çəkilir və o, əsərin, eləcə də maniçilik fəlsəfəsinin əsas personajlarından biri kimi çıxış edir. Elə bu fakt da bir çox tədqiqatçıları maniçiliyi zərdüştiliyin bir tərifi və bu dinin törəməsi hesab etməyə sövq etmişdir. Məsələn də elə bundadır. Yəni bütün səhifə mülahizələr də elə buradan qaynaqlanmaqdadır. Fəqət tədqiqatçıların gözdən qaçırdıqları və ya böyük əhəmiyyət vermədikləri bir detala xüsusi diqqət yetirmək kifayətdir ki, məsələnin tamam başqa cür olduğunu anlayasan. Məsələ burasındadır ki, maniçilikdə "Avesta"dakı Əhrimən obrazının yerinə türk mifologiyasının ən məşhur mənfi qəhrəman-

larından biri olan, ayrı-ayrı türk əfsanə və nağıllarında bəzən Şimnu, bəzən Şimnus və ya Şulbus, bəzən də Çulbus, Kəlləgöz və ya Təpəgöz adları ilə adlandırılan obraz daxil edilmişdir. Maniçilikdə bu obrazın "Şimnu" adından istifadə edilmişdir. Görəsən, Əhrimən obrazını Təpəgözlə, yəni Şimnu ilə əvəzləmək Maninin nəyinə lazım idi?

Məlumat üçün bildirək ki, "Avesta"nın Sasanilər dövrünə aid redaktələrində iblis, şeytan, şər qüvvələrin başçısı kimi təqdim edilən Əhrimən bu varlığın yeni fars dilindəki adıdır. Zərdüştilərin müqəddəs kitabında, yəni "Avesta"da, daha doğrusu onun yeni pedaksiyasında bu qüvvənin adı Anqra Manyudur. "Anqra Manyu" adı isə türk Tenqrisinin orta fars (pars // tat) dilində bir qədər təhrif edilmiş adıdır.

Qədim türklər sitayiş etdikləri tək Tanrıya çox vaxt "Tenqri Menqu" da deyirdilər. "Menqu" qədim türk dilində əbədi deməkdir. Odur ki, bu halda söhbət əbədi olan Tanrıdan gedir. Bəzi türk ləhcə və şivələrində, o cümlədən yakut türkcəsində "Tenqri Menqu" ifadəsi "Tanqra Menqu" kimi səslənməkdədir.

Qatı bir fars milliyətçisi olan və erkən orta əsrlərə aid "Avesta" mətnlərindən də görüldüyü kimi, türklərə dərin nifrət bəsləyən atəşpərəst parsılar (Sasanilər) öz saxta dinlərində Tanqra Menqunu "Anqra Manyu" adı altında iblis elan etmiş, ona qarşı Babil-Aşşur mifologiyasından götürdükləri və Hələ Əhəmənilər dövründən sitayiş etdikləri və zərdüştiliyə daxil etdikləri Ahura Məzdanı, yəni Hörmüzü, eləcə də Arti, Anahid, Mitra, Vritraçan və sairə hind-ari tanrılarını qoymuş, Hörmüzü və

hind-ari tanrılarını xeyrin, işığın rəmzi kimi qələmə vermişdilər. "Avesta"nın yeni, yəni pars mətnlərində turanlılar, yəni türklər şərin və qaranlığın, arilər isə xeyrin və işığın əsgərləri kimi

qələmə verilir, turanlıların Anqra Manyuya sitayiş etdikləri qeyd edilir.

Maninin öz dinində Əhrimənin, yəni Anqra Manyunun yerinə Şimnunu, yəni təpəgözü iblis elan etməsinin əsil səbəbi türk Tanrısını Sasanilərin ona biçdikləri iblis obrazından xilas etmək idi. Türk Mani bununla da yetinməmiş, Tenqrini Hörmüzdən də, artıq parsların tanrılarına çevrilmiş digər hind-ari tanrılarından da yuxarı qaldırmış, ikinci yerə türk mifologiyasından götürdüyü Gün, Ay tanrılarını və Yer-Suyu yerləşdirmiş, Hörmüzü və onun beş tanrısını, yəni hind-ari tanrılarını isə onlardan aşağı tutmuşdur:

"...Gün, Ay tanrılara, iki işıqlı sarayda əyləşən tanrılara, bütün bürhanların müqəddəs adının, ləyaqətli ruhların, Yer-Su nurunun əsası Tanrı məkanına gedəndə ilk qapı Gün, Ay tanrısının olacaqdır. Beş tanrını qurtarmaq, işığı-zülməi ayırmaq üçün işıq göydə dolanır.

"Maninin təliminə görə, beş tanrı Şimnu ilə, yəni təpəgözlə və onun beş şeytanı ilə döyüşdə yaralandıqları və murdarlandıqları üçün onların qurtarılməyə, təmizlənməyə ehtiyacları var. Yalnız bundan sonra onlar Gün, Ay qapılarından keçib Tanrı dərğahına qalxa bilərlər. Gördüyümüz kimi, maniçilikdə Əhrimənin yerini Şimnu tutduğu kimi, Hörmüzün də yerini işıq tanrısı, yəni türk Tenqrisi tutur. O, Tanq Tenqri, yəni dan tanrısı adlandırılır.

Maninin yaratdığı dinin əsas kitabı onun öz qələminə mənsub "Nom" kitabı idi ki, o bu kitabın Tanrının kitabı (Tanrı bitiyi) olduğunu iddia edir və hər kəsi bu kitabı oxumağa, orada yazılanlara əməl etməyə dəvət edirdi:

***"Tüzün bilgə kişilər, ürüləlim,
Tenqrinin bitiqin biz işidəlim.
Törən iliq tenqrilərkə tapınalım,
Tört uluq emgəkdə kurtulalım.
Tört iliq tenqrilərdə tanıqmalar,
Tenqri "Nom"un todaqmalar.
Tünerliq yeklərkə tapunuqmalar,
Tümənliq irincü kılıqmalar
Tüpüntə olunma ölməki bar,***

Tünərliq tamuğa tüşməki bar.

*Tümərliq yeklər gəlir tiyür,
Tumanlıq yeklər ayar tiyür."*

Tərcüməsi:

*" Düzülun bilikli kişilər, nəfəs dərəlim,
Tanrının kitabını biz eşidəlim.
Təntənə ilə tanrılara tapınalım,
Dörd ulu əzabdan qurtulalım.
Dörd ...tanrını tanımayanlar,
Tanrı qaydasına (Nəm kitabına) uymazlar.
Dörd zülm iblisinə tapınanlar,
On min günaha baş vururlar.
Dibində olumun ölməyi də var,
Qaranlıq cəhənnəmə düşməyi də var.
Zülmət ibisləri gəlir deyir,
Duman ibisləri iş görür deyir."*

Nizami Cəfərovun yazdığına görə, Maninin təlimində qədim türk mifologiyası, xüsusilə dünyanın yaranması haqqındakı təsəvvürlərlə səsləşən məqamlar kifayət qədərdir. Tanrının qaranlığın, şərin, bədənin deyil, məhz işığın, xeyrin, ruhun yaratıcısı olması; insanın mahiyyətinin bədəndə yox, ruhda təzahürü, dünyanın kaos, mükəmməl insanın kosmos səciyyəsi daşması qənaətinə gələn Mani, görünür, yalnız müqəddəs kitabları öyrənməklə kifayətlənmiş. öz təlimini yaradarkən qədim təsəvvürlərdən, miflərdən də istifadə etmişdir:

"Qədim türk ədəbiyyatına hiss ediləcək qədər təsir göstərmiş gəlmə dini dünyagörüşlərdən birincisi, yəqin ki, manilidir. III əsrdə Şərqi ölkələrində yayılmağa başlayan maniliyin əsasında zərdüştilik – xeyirlə şərin, işıqla qaranlığın mübarizəsi dayansa da, burada qədim dövrün müxtəlif dinlərindən əxz olunmuş ideyalar kompleksləşdirilmişdir. Özünü "Həqiqət Tanrısının elçisi" sayan Mani dünyada mövcud olan bütün dini dünyagörüşlərini birləşdirərək universal "dünya dini" yaratmaq iddi-

ası ilə çıxış edirdi ki, bu da "Dünya dövləti" qurmaq istəyən türklər üçün maraqlı olmaya bilməzdi."

Nizami Xudiyev yazır:

"IX-XII əsrlərdə ümumi türk dilinin inkişafında maniçi türk ədəbiyyatı müəyyən rol oynamışdır. Bu ədəbiyyatın dili qədim türk dilidir. Bununla belə, həmin dil artıq başqa mədəniyyət tipologiyasına xidmət edir. Ümumiyyətlə, IX-XII əsrlərdə türklər qədim türk Tanrı dininin yerinə islam, buddizm, maniçilik, xristianlıq kimi dinləri qəbul edirlər və qədim türk dilinin əsas lüğət fondu, hətta ümumən leksikası dəyişmişdir. Eləcə də bir çox maniçi mətnlərdə yeni dinin xüsusi terminologiyasına xas elementlərə rast gəlinir. Yəni maniçilik türk ədəbiyyatında əksər hallarda öz terminologiyası ilə təmsil olunmuşdur"

Tarixi mənbələrdən uyğurların, daha dəqiq desək, onuyğurların III əsrin böyük Azərbaycan şairi və filosofu Maninin qurduğu maniçilik, başqa sözlə, manixeizm dininə sitayiş etdikləri və bu dini öz dövlətlərinin rəsmi dini elan etdikləri məlumdur.

Uyğur türkləri hazırda, əsasən, Çinin Sintzyan-Uyğur Muxtar Vilayətində, qismən də Qazaxıstan və Özbəkistanda yaşayırlar. Rəsmi statistikaya görə, sayları 15 milyon civarındadır. Qeyri-rəsmi məlumatlara əsasən isə, sayları 30 milyonla 100 milyon arasında göstərilir. Uyğurların tarixdə qurduqları ilk dövlətin VIII əsrdə qurulan Onuyğur-Doqquzoğuz xaqanlığı olduğu hesab edilir. Bu dövlətin ərazisi Monqolustan, Sibir və İndiki Uyğurustan ərazilərini əhatə etmişdir. Dövlətin qurulmasında doqquzoğuzlarla onuyğurlar fəal rol oynamışlar. On uyğur soyunun birləşməsi ilə ortaya çıxan onuyğurların adına Orxon-Yenisey abidələrində sıx-sıx rast gəlinməkdədir:

"Su...orada qalmış xalq onuyğur,doqquzoğuz xalqlarının üzərində yüz il oturub...Orxon çayı..." (Moyunçur abidəsi, 3-cü sətir).

Onuyğurların adının əks olunduğu Moyunçur abidəsi bəzən "Selenqa daşı" da adlanır. Monqolustan ərazisindən, Selenqa çayı sahilləri yaxınlığından tapılmış bu abidə 744-759-cu illər arasında qoyulmuşdur .

Onuyğurların adına daha əvvəlki dövrlərə aid Qərb mənbələrində də rast gəlinməkdədir. Bu isə uyğurların, eləcə də onuyğurların Şərqə köçməmişdən öncə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində yaşamış olduqlarından xəbər verməkdədir. İstər qədim erməni abidələrində, istər Musa Kağankatlının "Alban tarixi"ndə, istərsə də bir çox başqa mənbədə onların adı Albaniyada baş verən hadisələrlə əlaqədar çəkilir. Bu mənbələrdə onların adı "honoğur", "onoqur" kimi qeyd edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Xəzər xaqanı İosifin məktubunda uyğurlar Azərbaycanın 4-cü şahı Toqarmanın 10 oğlundan biri olan Uyğurun soyu kimi təqdim edilməkdədir.

Görünür, öncələr Albaniyada yaşamış onuyğurların bu ölkəni tərk edib Şərqə köçmələrinə manixeist olmaları səbəb olmuşdur. Çünki V əsrdə Albaniya hökmdarı Vaçaqanın dövründə xristianlığın rəsmi dövlət dini elan edilməsindən sonra bütün qeyri din və məzhəb nümayəndələrinə qarşı, o cümlədən maniçilərə qarşı dəhşətli təqib və təzyiqlər başlamışdı. Bu üzəndən də başqa din və təriqətlərin nümayəndələri ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Cavad Heyət yazır:

"Uyğur dili göytürkcənin davamıdır. Lakin yavaş-yavaş onda bəzi dəyişikliklər zühur edib yeni dinlərin təsiri ilə göytürklərdən fərqlənib və 2-3 ləhcənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, göytürk və uyğur türkcəsinə əski türkcə adı verilmişdir..."

...Tarım hövəsində yaşayan uyğurların ədəbiyyatı 2 qismə ayrılır:

1. Maniçi ədəbiyyat, yəni Mani dininə inanan uyğurların meydana gətirdiyi ədəbiyyat;

2. Buddaçi ədəbiyyat.

Maniçi ədəbiyyat mənzum və mənsur olaraq iki yerə ayrılır. Maniçi şerlər daha çox ilahilərdir və dördlük şəklində olub, misrabaşı qafiyəlidir. Bundan başqa ahəng ünsürü də vardır. Bəzən iç qafiyə və iç alterasyon da vardır. Misralarda heca sayı eyni deyil, 3-dən 15-ə qədər dəyişir.

Bu dövrün ən mühüm şairi Alpinçur Təkindir. Uyğur ədəbiyyatında müəllifi bəlli olan ilk şerlər onun iki şeridir:

"Bizim Tenqrimiz edqüsi redni tiyor,

Bizim Tenqrimiz edqüsi redni tiyor.

Rednidə yig mening edqü Tenqrim, adlım, bekrəgim,

Rednidə yig mening Tenqrim, alpım, bekrəgim.

Beleküsuz yiti vajir tiyor.

Beleküsuz yiti vajir tiyor.

Vajirdə ötüy bilikligim,tüzünüm, yarukum

Vayirdə ötüy bilikligim,bilgəm,yanqam..."

Tərcüməsi:

"Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər,

Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər.

Cövhərdən daha üstün gözəl Tanrım,igidim, qüdrətlim,

Cövhərdən daha üstün gözəl Tanrım,igidim, qüdrətlim.

İtilənməmiş itidir almaz deyirlər,

İtilənməmiş itidir almaz deyirlər.

Almazdan daha kəskindir mənim hikmət sahibim, əsillim, igidim,

Almazdan daha kəskindir mənim hikmət sahibim, müdrüküm, filim."

Maniçilik və ya manixeizm Onuyğur-Doqquzoğuz dövlətində və Sibir-Yenisey Xaqanlığında rəsmi din səviyyəsində tutulsa da bundan çox-çox öncələr o, Azərbaycan, İran, Orta Asiya və Avropada yayılmışdı. Təbii ki o dövrdə və o məkanda da manixey ədəbiyyatı nümunələri yaranmamış deyildi. Ən azı bu dinin əsasını qoymuş Maninin şer yazdığı və öz dini-fəlsəfi görüşlərini qələmə almış olduğu məlumdur. Lakin çox təssüflər olsun ki, məsələnin bu tərəfi tədqiqatçıları düşündürməmiş və bu üzdən də "Manici türk ədəbiyyatı " adı altında məlum olan bütün əsərlər ucdantutma VIII əsrdən sonra Şərqdə yaradılan və ya başqa dillərdən tərcümə edilən əsərlər kimi qəbul edilmişdir.

Musa Kağankatlının verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Qafqaz Albaniyasında, yəni Azərbaycanın Araz çayından şimal-

da yerləşən ərazilərində xristianlığı möhkəmləndirən Vaçaqan cadugər, sehərbaz və büpərəstlərə qarşı mübarizə aparmış, onların kitablarını yandırmış, övladları üçün isə xristian məkəbləri açmışdı. Müəllif həmin dövrdə Albaniya və Ermənistanda Nestorla bərabər Maninin də lənətləndiyini bildirməkdədir.

Madam ki, Qafqaz Albaniyasında digər din, məzhəb və təriqətlər kimi Maninin tərəfdarlarına qarşı da təqiblər başlanmışdı və onların kitabları yandırılırdı, təbii ki, bu dinin mənsubları canlarını və kitablarını xilas etmək üçün mühacirət etməyə məcbur idilər. Belələrindən biri də onuyğurlar idilər.

Albaniyada təqib və təzyiqlərə məruz qalan icmalardan biri də monofizit xristianlar, yəni nestorianlar idilər. Maraqlıdır ki, bu təzyiqlər nəticəsində Azərbaycanı tərk edərək Şərqa üz tutan uyğurların bir qismi də nestorian idilər və onlar da maniçilər, yəni manixeistlər kimi öz kitablarını da özləri ilə aparmışdılar.

Uyğurların bir qismi əski dinlərinə-Göy Tenqri dininə sityiş edir və Orxon-Yenisey əlifbasından istifadə edirdilər. Xristianlığın nestorian qoluna mənsub olan uyğurlar soğd və onun əsasında tərtib edilmiş uyğur əlifbalarından istifadə edirdilər.

Soğd əlifbası İrandən mənşəli əlifbalardan biridir və bu əlifbanın yaradıcıları Orta Asiyada yaşayan irandilli söğdlər idilər. Xristian uyğurlar bir müddət bu əlifbadan istifadə etdikdən sonra onun əsasında özlərinə yeni bir əlifba yaratdılar ki, bu da elm aləmində "uyğur əlifbası" adı ilə məşhur olan əlifbadır.

Uyğur əlifbasının soğd əlifbası əsasında tərtib edildiyini yazı tarixinin gözəl bilicisi İohannes Fridrix də təsdiqləyir. O bu barədə yazır:

"Soğd yazısı... soldan sağa yazılır və o, Suriya əlifbası ilə qohumdur. Lakin bu qohumluğun xarakteri belədir ki, həm Suriya, həm soğd yazısı arami yazısının qədim və hələ məlum olmayan formasından qaynaqlanır və bir-

birindən müstəqil, lakin paralel inkişaf etmişlər...

*İndi uyğur yazısının soğd əlifbası əsasında yaradıldığı ehi-
mal daha ağlabatan görünür, belə ki, uyğurlar da digər türk
xalqları kimi "p" səsini "b" səsindən və "k" səsini "q" səsin-
dən ayırsa da, uyğur əlifbasında eynən soğd əlifbası kimi bu
səslər eyni işarələrlə-"p" və "k" hərfləri ilə yazılırdı...Çünki
soğd dilində "b" və "q" səsləri yox idi.Bundan başqa soğd di-
lində "l" səsi də olmamışdır.Odur ki, onlar xarici sözlərdəki
"l" səsini ifadə etmək üçün "r" hərfinin dəyişik formasından
istifadə edirdilər...Uyğur yazısında da..."l" səsini ifadə etmək
üçün "r" hərfinin dəyişik formasından istifadə edilmişdir."*

Maninin dinini qəbul emiş türklər isə elm aləmində "manixey əlifbası" adı ilə tanınan və Maninin özü tərəfindən tərtib edilmiş olan əlifbadan istifadə edirdilər və uyğurlar bu əlifbanı özləri ilə birlikdə Azərbaycandan gətirmişdilər. Soğd və uyğur əlifbalarından fərqli olaraq, bu əlifbada "p" və "b" səsləri, eləcə də "k" və "q" səsləri ayrı-ayrı hərflərlə ifadə olunurdu. Bu əlifbada digər türk əlifbalarında olduğu kimi, "l" səsi üçün də ayrıca işarə var idi.

İohannes Fridrix yazır:

"Şərqi Türküstandan İran və şərqi türk dillərində, arami mənşəli ayrı-ayrı əlifbalarla yazılmış maniçi mətnlər tapılmışdır. Onlardan biri manixey əlifbası adlanır.

Ona Babilistanın Nippur şəhərində üzə çıxarılan maqik gil fincanların üzərində də rast gəlinmişdir ki, bu da onun mənşəyi məsələsi baxımından çox önəmlidir. M.Lindzbarski göstərmişdir

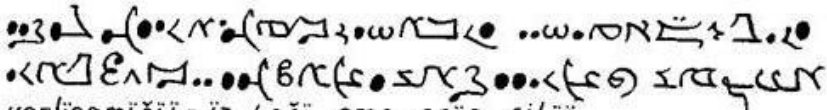
ki, sağdan sola yazılan bu yazı arami kursiv yazısından qaynaqlanır və dekorativ Palmir yazısı ilə qohumdur... Bu yazıda bütün saitləri ifadə edən işarələr var."

Qeyd etmək lazımdır ki, bu əlifba ilə yazılmış bütün mətnlər türkcədir. Bu fakt sözügedən əlifbanın məhz türk

	отдельно	справа	посередине	слева
1	—	—	—	—
5	—	—	—	—
10	—	—	—	—
20	—	—	—	—
100	—	—	—	—
12	—	—	—	—
15	—	—	—	—
68	—	—	—	—
77	—	—	—	—
162	—	—	—	—
546	—	—	—	—

Обозначение чисел

dili materialı üçün yaradıldığını, yəni Maninin ana dilinin türk dili olduğunu sübut edir. Lakin bu, həmin fikri sübut edən yeganə fakt deyildir. Manixey əlifbasında "L" səsinə ifadə edən ayrıca hərfin olması faktı da deyilənlərə ən gözəl sübutdur. Məsələn burasındadır ki, qədim soğd dilində "L" səsi olmayıb. Eyni sözləri digər İran dilləri barədə də söyləmək olar. Məsələn, fars dili üzrə tanınmış mütəxəssis V.İ. Abayevin yazdığına görə, bu dildə əskidən "L" səsi olmamış və bu səs sözügedən dilə X əsrdə daxil olmuşdur.

 yarlıqamişii - iz başi qmg arig ciki

 anömn tngrii xaniga tgi qutlar

Манихейское письмо (уйгурский вариант)

Nəzərə alsaq ki, Mani gəncliyini Babildə keçirmiş və orada təhsil almışdı, onun yaratdığı əlifbanın arami mənşəli olmasında təəccüblü bir şey yoxdur. Maraqlıdır ki, mənbələrdə Maninin öz əsərlərini məhz bu əlifba ilə qələmə aldığı birmənalı şəkildə vurğulanır. Bu isə o deməkdir ki, o, əsərlərini türkcə qələmə almışdır. Çünki soğd və toxar dillərində yazılmış maniçi ədəbiyyat nümunələrinə də rast gəlinməsinə baxmayaraq, onlar soğd və toxar əlifbaları ilə yazılmışdır. Manixey əlifbası ilə qələmə alınmış mətnlərin isə hamısı istisnasız olaraq türkcədir.

Soğd və toxar dillərində olan mətnlərin hamısının türkcə qarşılığı var. Yəni həmin mətnlər türk dilindən tərcümədən başqa bir şey deyildir. Lakin Avropa və rus alimləri türk abidələrinin tərcümə olduğunu israr edirlər. Halbuki türk mətnlərinin bir çoxunun müəllifləri bəllidir və onlar türkdürlər. Bunlardan biri Alpinçur Təkindir və onun iki şeri dövrümüzədək yetişmişdir:

*"...Barayın tısər, bac anrakım,
 Baru yimə uma mən,
 Bağırsakım!
 Kirəyim tısər, kiçiqkiyəm,
 Kirü yimə umaz mən,
 Kin, yıpar yıldığım..."*

Tərcüməsi:

*"...Gedim desəm də,gözəl sevgilim,
Gedə bilmərəm,
Mərhəmətlim,
Gəlīm desəm də, kiçiciyim,
Gələ bilmərəm,
Ənbər,müşk qoxulum..."*

Şübhəsiz ki, bu şerin dili VIII-X əsrlər uyğur dili nümunəsidir. Eyni sözü müəllifi bilinən başqa manixey mətni – nəsr formasında qələmə alınan "Xuastuanift", yəni "Maniçilərin tövbə duası" barədə də söyləmək olar:

"...Tenqrim,suyda baru bilmətin kün ay tenqrikə, iki yaruk ordu içrə oluruğma tenqrilərkə neçə yazınımız ersər, yemə kirtü erklik küçlüq tenqri tipənkirtkimədimiz ersər,neçə öküş yavlaq, çulvu sav sözlədimiz ersər... yemə kün ay ölüir tidimiz ersər, ...kentü özümüü küntə, ayda önqi biz tidimiz ersər...bu ikinti bitmətin yazınmış yazukuq boşunu önütür biz: manastar ğırza!"

Tərcüməsi:

"Tanrım, günah ediyimizi bilmədən gün, ay tanrılara iki işıqlı sarayda əyləşən tanrılara qarşı nə qədər günah işləsək də, əsl qüvvəli, qüdrətli Tanrı deyib iman gəirməsək də, nə qədər çoxlu pis, rüsvayçı sözlər söyləsək də... həmçinin gün, ay tanrılar ölüir desək də...hünərsizliyindən doğub-batır, hünəri varsa doğmasın desək də...özümüzü öyüb biz gündən, aydan yüksəyik desək də...bu ikisi qarşısında etdiyimiz günahları bilmədən yalvarırıq: günahlarımızı bağışla."

Bu nəsr əsərinin də dili VIII-X əsrlərin uyğur dilidir və şübhəsiz ki, köçdən sonra Şərqdə ərsəyə gətirilmişdir. Onu ərsəyə gətirən Bötürmüş Tərxan əsərin sonunda adını yazmağı da unutmamışdır:

"...Suçdan, günahlardan indi azad olaraq işıq tanrılarına, din səadətinə, pak dindarlara yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! Bötürmüş Tərxan niğosakların günahları, suçları haqqındakı duaları-xuastuanifti bitirdi."

Manixey əlifbası ilə, türkcə yazılmış mətnlərin heç də hamısı sırf uyğur türkcəsində deyildir. Bəzi mətnlər var ki, onların

dili oğuz türkcəsinə daha yaxındır və oğuz türkcəsi ilə uyğur türkcəsinin bir-birindən hələ tam ayrılmadığı vəziyyəti əks etdirir. Şübhəsiz ki, onlar daha arxaikdirlər:

*"Tanq Tenqri kəlti, Tanq tenqri özi kəlti!
Tanq Tenqri kəlti, Tanq Tenqri özi kəlti!
Turunqlar, kamağ bəglər, kadaşlar,
Tanq Tenqriq ögəlim!
Körünüqmə Kün Tenqri, siz bizi küzəding!
Körünüqmə Ay Tenqri, siz bizi kurtarinq!..."*

Tərcüməsi:

*"Dan Tanrı gəldi, Dan Tanrı özü gəldi!
Dan Tanrı gəldi, Dan Tanrı özü gəldi!
Şəhərlər, bütün bəylər, qardaşlar,
Dan Tanrını öyəlim!
Parlaq Gün Tanrı, siz bizə nəzər salın!
Parlaq Ay Tanrı, siz bizi qurtarın!..."*

"Bu şerin dili Alpınçur Təkinin şerlərinin və Bötürmüş Tərxanın "Xuastu- anift"inin dilindən daha sadə və daha anlaşılıqdır və şübhəsiz ki, III-V əsrlərdə Azərbaycanda qələmə alınmışdır. Fəqət onun Maninin qələminə mənsub olub-olmadığını tam qətiyyətlə söyləmək mümkün deyildir. Lakin əldə olan və dili bu şerin dilindən fərqlənməyən daha bir şer var ki, onun Maninin qələminə məxsusluğu heç bir şübhə oyatmır:

*"Tüzün bilgə kişilər, ürüləlim,
Tenqrinin bitiqin biz işidəlim.
Törən iliq tenqrilərəkə tapınalım,
Tört uluq emgəkdə kurtulalım.
Tört iliq tenqrilərdə tanıqmalar,
Tenqri nomun todaqmalar.
Tünerliq yeklərəkə tapunuqmalar,
Tümənliq irincü kılıqmalar
Tüpüntə olunma ölməki bar,
Tünərliq tamuğa tüşməki bar.
Tümərlq yeklər gəlir tiyür,
Tumanlıq yeklər ayar tiyür."*

Tərcüməsi:

*" Düzülün bilikli kişilər, nəfəs dərəlim,
Tanrının kitabını biz eşidəlim.
Təntənə ilə tanrılara tapınalım,
Dörd ulu əzabdan qurtulalım.
Dörd ...tanrını tanımayanlar,
Tanrı qaydasına uymazlar.
Dörd zülm iblisinə tapınanlar,
On min günaha baş vururlar.
Dibində olumun ölməyi də var,
Qaranlıq cəhənnəmə düşməyi də var.
Zülmət ibisləri gəlir deyir,
Duman ibisləri iş görür deyir."*

Bu şerdə "Tenqri bitiyini", yəni Tanrı kitabını eşitməyə dəvət olduğu üçün onun maniçiliyin müqəddəs kitabından, yəni Maninin öz qələminə məxsus kitabdan bir parça olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Şerin leksik bazası da Şərqdə yaranan və içi soğd və soğd dili vasitəsi ilə alınan arami sözləri ilə dolu olan maniçi ədəbiyyatın dilindən fərqli olaraq, bütünlüklə türk kəlmələrindən ibarətdir. Yalnız qayda mənasını verən və maniçiliyin əsas dini kitabının adı olan "Nom" kəlməsi istisnalıq təşkil edir ki, bu söz də fars-Pəhləvi (pars) dilindən götürülmüşdür. Bu dil Sasanilər dövlətinin rəsmi dili idi və mətndə bu dildən alınan bir kəlmənin olması təbiidir. Nəzərə alsaq ki, buddizmin də əsas sutraları "Nom Bitik" adlanırdı, Maninin bu kəlməni buddizmdən əxz etdiyini də düşünmək olar. Mətndə "Tenqri nomu" və "Tenqri bitiyi" terminlərinin işlənməsi bir daha sübut edir ki, təqdim edilən şer parçası manixeylərin dini kitabı olan "Nom" dan bir parçadır və Maninin öz qələminə məxsusdur.

Mətnin dilinin saflığı onun məhz Mani tərəfindən yaradıldığını təsdiq edir. Çünki uyğurlar müəyyən qədər soğd mədəniyyətinin təsiri altında idilər, əlifbalarını soğdlardan əxz etdikləri kimi, dillərinə də bu dildən çox sayda söz keçmişdi. Əlbəttə, uyğurlar yalnız şərqdə yaşamırdılar, Avropa və Qafqazda da çox

sayda uyğur yaşamaqda idi. Məsələn, Prisk və Menandr onlardan "oqur" adı altında bəhs etmişlər. Bu müəlliflərin əsərlərində hazırda Şərqi Türküstanda yaşamaqda olan sarı uyğurların adına da "saroqur" formasında rast gəlinir. Manixeizmi şərqə aparanlar da məhz onlar olmuşlar. Hərçənd, Albaniya və Sasanilər imperiyasındakı təqib və təzyiqlər dövründə Arsakların da bir qismi Şərqi Türküstana köç etmiş, uyğurların içində, özlərinin adı ilə adlanan Arsaq vilayətində yaşamışlar. Mahmud İsmayıl bu barədə yazır:

"Bu yaxınlarda professor T.Hacıyevin respublika mətbuatında ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti) Arsaq barəsində X əsrdə qələmə alınmış "Uyğur səyahətnaməsi"nə əsaslanaraq verdiyi məlumat maraqlıdır. Bu məlumatdan aydın olur ki, Arsaq əyaləti və onun baş şəhəri Arsaq indiki Turfanın (Tulu-fan) qərbindədir. Bu Çindəki Tyan-Şan dağlarının qərbində yerləşir. Burada türkdilli arsaqlar və uyğurlar yaşayırlar."

Ola bilsin ki, Maninin dinini Şərqi Türküstana məhz həmin bu Arsaqlar aparmışlar. Arsaqların qonşu və qohum xalqlar, başqa sözlə Parfiya əhalisi arasında çox böyük nüfuz sahibləri olmuşdurlar. Strabonun yazdığına görə, parfiyalılar Arsaklara çox sədaqətli idilər.

Maninin dili özündən 1000 il öncə ərsəyə gəlmiş "Alp Ər Tonqaya ağı"nın dilindən, cüzi də olsa, fərqlənir. Bu, sak dilinin qərb şivəsidir. Əgər Alp Ər Tonqaya həsr edilən ağı oğuz elitasının dilində yaranmışdısa, Maninin əsərləri 500 ildən artıq Ön və Mərkəzi Asiyada qüdrətli bir dövlət quran, dünyanı Roma imperiyası ilə öz arasında bölən sak elitasının dilində idi. Məhz bu dil sonrakı əsrlərdə Türküstanda ümumtürk ədəbi dili rolunu oynamış, Türk xaqanları bu dildə fərmanlar vermiş və Kaşğarlı Mahmud da onu "Xaqaniyyə türkcəsi" adlandırmışdı. Həmin dil Göytürklərin və Qaraxanlıların rəsmi dili kimi də çıxış etmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, maniçilər (manixeylər) manixey əlifbasından istifadə etsələr də, görünür, ilk çağlarda hansısa arami tipli əlifbadan da istifadə etmişlər. Bunu qalıqları bu yaxın zamanlara qədər Qərbi Azərbaycan ərazisində qalmaqda olan bir manixeist məbədin divarındakı türkcə yazı sübut etməkdədir.

Əslində, sözügedən yazını manixey yazısının ilkin forması kimi gözdən keçirmək, işarələrini də dekorativ Palmir yazısının işarələri ilə tutuşdurmaq daha doğrudur. Həmin yazı nümunəsi tanınmış publisist və tədqiqatçı Əhməd Oğuz tərəfindən aşkarlanmış, görkəmli dilçi alim Firudin Ağasıoğlu tərəfindən tədqiq edilmiş və səslənişi (oxunuşu) dəqiqləşdirilmişdir. Firudin bəy yazır:

“On il əvvəl (1995-ci ildə – B.T.) gənc tədqiqatçı Əhməd Oğuz mənə bir şəkil göstərdi. Bu 130.50.25. sm ölçülüdə hamar yonulan daş üzərində naməlum bir yazının şəkli idi. Həmin yazı Qafqazda rast gəlinən yunan, latın, arami, pəhləvi, erməni, gürcü, ərəb və başqa məlum əlifbaların hüç birinə uyğun gəlmirdi. Ona görə də yazılı daşı yenidən tədqiq etmək üçün yazıçı dostum Mövlud Süleymanlı ilə Qızıl Şəfəq (qədim Cuçi) kəndinə getməli olduq.

İndiki Ermənistanla Gürcüstan sınırında yerləşən kənd qədim Qoqar (Göyər) mahalının qərb bölgəsində idi...

Kənd ağsaqqallarının dediyinə görə, kiçik tərənin üstündə çox kiçik bir məbəd varmış və onun iki daşı yazılı imiş. Vaxtilə bu yazıları oxumağa gələn erməni alimləri yazının ermənicə olduğunu, gürcü alimləri isə gürcücə olduğunu demişlər. Kəndin... türk əhalisi də məbədin daşlarını söküb kolxoz üçün tövlə tikmişlər və özündə tarixi yaşadan həmin daşlardan biri Əhməd Oğuzun çəkdiyi şəkildəki daş idi. İkinci yazılı daşı nə qədər soraqladıqsa yerini bilən olmadı”.

Fədakar alim mətnin səslənişini (oxunuşunu) belə bərpa etmişdir:

sxluağtaise – SaXaLU AĞ TAn aİSE

çnqorakilta – ÇİN QORAK ELTA

pçon–amabdr̄t – PiÇin ON (?) AMA Bin DöRT

bn-aodinaçokmis – B(?)N(?)A ODİNA ÇOKMİŞ

nmği asiodiro – uN(?)MĞİ(?) ASİ ODİRO

ylta – YıLTA (KıLTA)

Beləliklə, məndəki qrafemlərin düzülüşü belədir:

1. sxluağtaise

2. çnqorakilta

3. p̄on–amabdr̄t

4. bn-aodinaçokmis

5. nm̄gi asiodiro

6. ylta

Firudin bəy mətni tərcümə etməyə girişməmiş, sadəcə mətnin ikinci sətrində “qorak” kəlməsinin aydın oxunduğunu, bunun qorak-türk boyunun adı ilə bağlı olduğunu və Cuci kəndinin də lap qədimlərdə Qorak olduğunu bildirməklə yetinmişdir. Bununla belə, onun və Əhməd Oğuzun fədakarlıqları sayəsində bu əski türkcə yazılmış mətn Azərbaycanın elmi ictimaiyyətinə məlum olmuşdur. Həmin mətnin surətləri erməni və gürcü mətbuatında da dərc edildiyindən onun uydurma olmadığı tam təsdiq edilir.

Yazının 1-ci sətrini oxumaq və anlamaq heç bir çətinlik törətmir. Beləki orada aşağıdakı sözlər əks olunmuşdur:

sxlu – **SaXLU** (saxlı, saxlanmış, gizli)

ağta – **AĞ** (tor) + **TA** (yerlik hal şəkilçisi) = **AĞTA** (torda)

ise – **İSE** (isə)

Beləliklə, mətnin birinci sətrində aşağı fikir yazılıb: gizli torda isə...

Yazının ikinci sətrinin ilk iki qrafemi (**çn**) “**CiN**”, yəni “çin” (doğru, həqiqət) sözünü bildirir. Bu kəlmə bu gün də Azərbaycan türkcəsində – “yuxum çin çıxdı” (yuxum doğru çıxdı) işlənməkdədir. Həmin termin öncəki sətrin sözlərin ifadə etdikləri fikri davam etdirməyə kömək edərək, bir növ tamamlayır: gizli torda isə həqiqət...

İkinci sətrin növbəti üç qrafemi, yəni 3, 4 və beşinci (**q, o, r**) birlikdə “**QOR**” kəlməsinə meydana gətirir ki, bu da qədim türk dilində “ziyan” anlamını verməkdədir. Sonrakı işarələr, yəni 6, 7, 8, 9, 10 və 11 – ci qrafemlər birlikdə “**AKİLTA**” sözünü meydana gətirir ki, bu söz “**AQİL**” (cəmər, əliaçıq, ürəyiaçıq) kökündən və “**TA**” (-da, -də) yerlik hal şəkilçisindən ibarətdir.

Üçüncü sətirdə “**pç**” (**PiÇ**), yəni “meymun”, “**on–amab**” (?) və “**drt**” (**DöRT**), yəni “dörd” kəlmələrini qeyd etmək olar.

Dördüncü sətrin ilk iki qrafemi “**bn**” (**BiN**) “min” sözünü ifadə edir ki, üçüncü sətrin son sözü (dörd) ilə birlikdə “**DöRT BiN**”,

yəni 4000 ədədini bildirir. Sonrakı hərflərin meydana gətirdiyi “-**aodina**” (?) hissəsi anlaşılmaz qalır. Ən son altı qrafemin birlikdə əmələ gətirdiyi “**çokmis**” (**ÇOQMİŞ**) kəlməsi tam aydındır. O, əski türkcədəki “**ÇOQ-**” (düyün vurmaq, tor hörmək, hörmək) və “-**MİS**” (-**MİŞ**) şəkilçisindən ibarətdir və “düyün vurmuş”, hörmüş, “tor” “hörmüş” anlamlarında işlədilmişdir. Çox gümün ki, “hiylə işlətmək”, “fitnə-fəsad törətmək” mənalarını da verməkdədir.

Beşinci sətirin ilk dörd işarəsi “**nmği**” (**NoMGİ**) kəlməsini ifadə edir ki, bu da Maninin özü tərəfindən qələmə alınan və manixeylərin əsas dini kitabları hesab edilən kitabın adı olan “**NoM**” (doğru yol, dini qanunlar) sözündən və “-**Gİ**” təsirlik hal şəkilçisindən ibarətdir. Sonrakı hərflərin ifadə etdiyi söz və ya sözləri çözmə bilmədik.

Sonuncu, altıncı sətirdəki “**ylta**” (**YİL** // il + **TA** // -da, -də yerlik hal şəkilçisi) tam anlaşılandır.

Mətdə maniçilərin müqəddəs “**Nom**” kitabının adının çəkilməsi üzərində bu yazı olmuş məbədin manixeylərin “tenqirlik” adlandırılan məbədləri olduğunu sübut edir.

4. 4. ALBAN DİLİ, YAZISI VƏ ƏDƏBİYYATI

Bu dövlətin adı barədə tarixi mənbələrdə müxtəlif maraqlı fikirlər mövcuddur. Tarixi rəvayətə görə, e.ə II əsrdə (bəzi mənbələrə görə I əsrdə) həmin dövlətin ərazisində Ərən (Aran) adlı bir hökmdar taxt – taca yiyələnmiş və onun soyundan olanlar (Aranşahlar) bu ölkəni uzun müddət idarə etmişlər. Ölkənin gürcü, fars və ərəb mənbələrində “Aran” adlanmasının səbəbi də həmin Ərənin (Aranın) adı ilə bağlı idi. Ölkənin erməni mənbələrində “Ağvan” (Ağuan) kimi adlandırılmasına gəlincə, həm erməni müəllifi Moisey Xorenatsi, həm də alban tarixçisi Musa Kağankatlının yazdıqlarına görə, bu sözün kökündə “ağu” sözüdür ki, bu da Albaniya əhalisinin dilində “xoşxasiyyət, mehriban, cömərd” deməkdir. Hökmdar Ərənin məhz belə adam olması səbəbindən ona “Ağu”, ölkəsinə isə “Ağuan-Ağvan” demişlər. Tarix elmləri doktoru, qədim dillər üzrə böyük mütəxəs-

sis Yusif Yusifov haqlı olaraq yazır ki, “ağu” kəlməsi yuxarıda qeyd edilən anlamlarda yalnız türk dillərində qeydə alınmışdır. Həmin kəlmə, “aği” (aqi, axi, aki) formasında və eyni mənada V.V. Radlovun “Qədim türk lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır.

“Albaniya” adına gəlincə isə, bu formaya antik mənbələrdə rast gəlinir və bu toponim ölkənin əsas etnosunun – türk mənşəli alban xalqının adından qaynaqlanır.

Tarixi mənbələrdən belə məlum olur ki, Aransahlar sülaləsindən sonra bu ölkə başqa bir türk mənşəli sülalə – Parfiya Arsaklarının bir qolu olan Albaniya Arsakları tərəfindən idarə edilmişdir. V əsrdə Albaniya hökmdarı olan və xristianlığı öz ölkəsində dövlət dini səviyyəsinə qaldıran Cəsur Vaçaqanın da Arsaklar sülaləsindən olduğu məlumdur. O da dəqiq məlumdur ki, Albaniya – Aran dövləti eyni ərazidə özündən əvvəl mövcud olmuş Maskut (Massaget) xanlığının yerində peyda olmuşdu. Antik mənbələr keçmişdə albanlara massaget (maskut) deyildiyini söyləməkdədir. Maraqlıdır ki, Arsaklar sülaləsindən olan Sanatürk (Sanesan) xan mənbələrdə bəzən massagetlərin, bəzənsə Albaniyanın (Aranın) hökmdarı adlandırılır. Eyni zamanda ondan “çoxsaylı hun (türk) ordusunun başçısı” kimi də söz açılmaqdadır. Sanatürkün 337-ci ildə Araz çayının qərb sahilinə keçərək Ərməniyyə (Armeniya) torpaqlarına girdiyi və Ərməniyyənin baş şəhəri Valarşapatı tutduğu, bir il əlində saxladığı məlumdur. Mövzu ilə bağlı Yusif Yusifov yazır:

“Sanatürk / Sanesan Armeniyanın paytaxt şəhəri Valarşapatı tutdu və bir il Armeniyanı əlində saxladı. Qaynaqların biri Sanesanı “saysız-hesabsız hunların” hökmdarı adlandırır. Sanatürk / Sanesan eyni zamanda Armeniyanın bu hissəsində yaşayan türk etnoslarını xristian təbliğatçılarının təcavüzündən qoruyurmuş. Lakin 338-ci ildə yunan (rum – B.T) və iber qoşunlarının köməyi ilə erməni sərkindəsi Vaçe Mamikonyan (Mamikonlar türk mənşəli idilər – Y.Y.) Sanatürkün dəstələrini məğlub etdi, qalanını isə Paytakarana sıxışdırdı. İl Şapur Albaniya taxtında Sasanilərə sadıq hökmdar görmək is-

təyirdi. Onun zənnincə, belə hökmdar Urnayr olmalı idi. Urnayr II Şapurla qohumluq əlaqələri bağlayırdı”.

Urnayr II Şapurun bacısıyla evlənərək, onunla qohumluq əlaqələrinə malik olsa da, o da Sanatürk kimi türk-Arsak sülaləsindən idi. Ərməniyyədə də eyni sülalə hakimiyyətdə idi. Beləliklə, fars-Sasani şahının yardımı ilə Urnayr 359-cu ildə Albaniya xanı oldu, 371-ci ilə qədər hakimiyyətdə qaldı.

359-cu ildə II Şapur Ərməniyyəni himayə edən və ondan Sasanilərə qarşı sipər kimi istifadə edən Romaya qarşı hücumu keçdi. Amid (Diyarbəkr) yaxınlığında böyük bir döyüş oldu. Həmin döyüşdə albanlar Urnayrın başçılığı altında farsların yanında döyüşürdülər. Mühəribə Sasanilərin Ağrıdağ və ətrafını tutması ilə sonuclandı. Azərbaycanın (Adərbayqanın) Naxçıvan vilayəti Sasani ordusunun ordugahı rolunda çıxış edirdi. Döyüşdə əsir düşən erməni sərkərdəsi Vasaq edam edildi. Ərməniyyənin xanı II Arsak zindana salındı.

Tarixi mənbələrdən belə məlum olur ki, Urnayr 371-ci il mühəribəsində də romalılara qarşı farsların müttəfiqi kimi çıxış etmişdi. Fəqət bu dəfə mühəribə romalıların qələbəsi ilə bitdi. Döyüşdə Urnayr yaralandı. Romalılar nəinki Ərməniyyəni qaytardılar, hətta Adərbayqan (Azərbaycan) və Albaniyanın bəzi bölgələrini işğal edib Ərməniyyəyə qatdılar. Ermənilər isə Muşeq Mamiqonyan (Muşeq Mamikon) adlı erməni mənşəli Roma sərkərdəsinin başçılığı ilə işğal edilmiş ərazilərdə əhaliyə divan tutdu. Qadın-uşaq demədən minlərlə insanı qırıb tökdü. Kəndləri, şəhərləri oda verdi. Lakin bu uzun sürmədi, işğal olunmuş torpaqlar tezliklə geri qaytarıldı.

Tarixi mənbələr dövrümüzədək türk-Arsak sülaləsindən olan sonrakı alban xanlarının da adını çətdirmişdir. Bunlardan biri də Arsvaqen (430-440) idi. Onun dövründə alban əyanlarının önəmli hissəsi xristian idilər. Mənbələrin yazdığına görə, onun hakimiyyəti dövründə Ərməniyyə və Albaniyaya (Arana) gələn suriyalı xristian maarifçisi Mesrop Maştots öncə ermənilər üçün yeni əlifba düzəltdi, daha sonra isə Albaniyaya (Arana) keçərək əski alban yazısını yenisiylə əvəz etmişdir.

Arsvaqəndən sonra onun oğlu, fars-Sasani şahı II Yəzdəgirdin bacısı oğlu II Vace (440-463) Albaniya xanı oldu. O, Yəzdəgirdin təkidi ilə Albaniyada atəşpərəstliyi yaymağa çalışsa da, xalqın buna qarşı çıxması ilə istəyinə nail ola bilməmişdi. Sasani imperatorluğunda daxili çəkişmələrdən istifadə edən II Vace sonradan siyasətini dəyişərək, xristianlara arxalanmağa, farslara qarşı çıxış etməyə başladı. Fəqət farsların yeni şahı Firuz alban tayfalarından onuyğurları (onoqurları) öz tərəfinə çəkərək, onu hakimiyyətdən əl çəkməyə məcbur edə bildi.

Bundan sonra 30 illiyə müstəqilliyini tam itirən Albaniya (Aran) həmin dövrdə fars canişinləri tərəfindən idarə edildi. 30 il sonra isə II Vaçenin qardaşı, ölkədə farsların dinini, yəni zərdüştiliyi (atəşpərəstliyi) yaymağa boyun olan Qarabağ bəyi III Cəsur Vaçaqan (493-510) qohumu, fars şahı Balaşın köməyi və dəstəyi ilə Albaniyanın (Aranın) xanı oldu. Fəqət o, zərdüştiliyi yaymaq sözünə sadıq qalmayaraq, xristianlığı ölkənin dövlət dininə çevirdi. Onun dövründə bütün digər dinlərin nümayəndələri təqib edilməyə başlandı. Kitabları yandırıldı. Vaçaqan 498-ci ildə Aqven məclisini çağıraraq, xristian dini qanunlarını rəsmiləşdirdi. Ölkənin hər yerində məktəb açaraq, albanların yeni əlifbası ilə alban dilində yazılmış dini kitabları öyrətməyə başladı.

III Vaçaqan tarixə Albaniyanın türk-Arsak sülaləsindən olan sonuncu xanı və ümumiyyətlə son alban xanı kimi düşmüşdür. Arsaklardan sonra xristian albanların başına keçən fars (tat) mənşəli Mehranilər sülaləsi xristianlığı qəbul edərək, Girdiman ərazisində bəylik şəklində siyasi fəaliyyət göstərməkdə idilər. Ən tanınmış nümayəndələri Cavanşir olmuşdur. Azərbaycanın ərazisi İslam xilafətinin tərkibinə keçdikdən sonra həm Ərməniyyə (Van gölü və ətrafi), həm də Aran, yəni Albaniya birdəfəlik Azərbaycana birləşdirildi. Bununla belə, albanlar bir müddət Qarabağ və Qərbi Azərbaycanda, əsasən də Zəngəzurdə Azərbaycandan asılı muxtar bəyliklər şəklində siyasi yaşamlarını sürdürmüşlər. Sevad xanın və oğlu Senəkərim xanın dövründə (XI əsr) isə Zəngəzur və Qarabağda Albaniya xanlığını bərpa etməyə və bir müddət müstəqil yaşamağa cəhd də etmişdilər. XVI əsrdə, dəqiq desək, Şah Abbasın

dövründə isə onlara Qarabağ ərazisində 5 məliklik (Xəmsə) qurmaq və dini ibadətlərini azad şəkildə icra etmək icazəsi verilmişdi.

Albanların sonradan islamı qəbul edən əksər hissəsi Azərbaycan xalqının etnogenezində yaxından iştirak etmişlər. Xristian dinində qalan çox kiçik hissəsi isə XIX əsrə qədər dillərini qorumuş olsalar da, sonradan etnik şüurlarını tədricən qeyb etmiş və ruslar tərəfindən Azərbaycana, o cümlədən Qərbi Azərbaycan və Dağlıq Qarabağa kütləvi şəkildə köçürülən ermənilərin içində ərimişlər.

XII əsrin böyük alban mütəfəkkiri Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi” və XIII əsrin böyük alban tarixçisi və ilahiyyatçısı Kirakos Gəncəlinin “Alban ölkəsinin qısa tarixi” əsərlərindən görüldüyü kimi, albanlar müsəlman soydaşlarından fərqli olaraq, həmdinləri olan ermənilərə və gürcülərə həmişə xoş münasibət bəsləsələr də, XII-XIII əsrlərdə də alban etnik kimliyini unutmamışdılar. Təsadüfi deyil ki, onların hər ikisi əsərlərini doğma alban dilində yazmışlar və onların ana dilində qələmə aldıkları əsərlərinin bəzi hissələri dövrümüzədək çatıb. Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Sisian rayonunun Urud kəndindən tapılan, XVI əsrə aid olan, albanlara məxsus qəbirlərin üstündəki kitabələr də bunu bütünlüklə təsdiq etməkdədir. O da danılmaz faktdır ki, alban katalikosluğu XIX əsrə qədər mövcudluğunu sürdürmüş və onun mərkəzi kimi Qarabağ ərazisi çıxış etmişdi.

XVI-XVII əsrlərə aid çoxsaylı alban əlyazmalarını yaratmış mirzələrin o dövrdə, hələ də dillərini unutmadıqları, bəzi hallarda onu “tatar dili” adlandırdıqları müşahidə edilir. Bəzi əlyazmaların mətnlərinin məzmunundan onların özlərini “erməni” adlandırdıqları, erməni kimi düşündükləri təəssüratı yaranır. Fəqət bu halda söhbət alban müəlliflərinin orijinal əsərlərindən yox, erməni müəlliflərinin alban, yəni qırqcaq – qarqar dilinə tərcümə edilmiş əsərlərindən gedir. Alban müəlliflərinin orijinal əsərlərində bənzər haldan əsər-əlamət belə yoxdur və ola da bilməz. Bununla belə, həmin əlyazmaların (XVI-XVII əsrlər) bəzilərinə ermənilər tərəfindən çox-çox sonralar (XX-XXI əsrlərdə) “erməni” sözü daxil edilmişdir. Bu da həmin əsərlərin müəlliflərinin guya erməni olduğu təəssüratı yaratmaq üçün

edilmişdir. Yəni erməni saxtakarlığı hər yerdə olduğu kimi, burada da özünü göstərmişdir.

Əldə olan məlumatlara görə, həmin dövrdə Albaniyada 26 soy və xalq yaşamaqda idi ki, bunlardan albanlar, massagetlər, qarqarlar, saklar, utilər (onları çox vaxt udinlərlə qarışıq salırlar), kəngərlər, çullar, beçeneqlər (oğuzlar), kumanlar, kerqillər, suvarlar, bulqarlar, hunlar, xəzərlər, dondarlar, labanlar (İpinlər), qaytaqlar, qazaxlar, kərkilər və s. türk soy və boyları idilər və ölkənin böyük əksəriyyətini təşkil edirdilər. Eyni zamanda dağlıq bölgələrdə, əski Andiya və Mazamua ərazisində udinlər, ciqblər, silvlər (bu gün avar adı ilə tanınırlar), herlər, qatlar (xınalıqlılar və buduqlar), leqlər (ləzgilər), poxlar (ubıxlar), saxurlar və digər qafqazdilli tayfalar da yaşayırdılar. Bu xalqlar azsaylı idilər və ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında önəmli bir rola sahib deyildilər. Onların nəsilləri bu gün də Dağıstan və Azərbaycanın şimal dağlıq ərazilərində yaşamaqdadırlar.

Azərbaycanda yaşayan və sonradan qazaxların, qırğızların, özbəklərin, eləcə də qaraqalpaqların etnogenezində yaxından iştirak etmiş soylardan biri olan albanların adı Yafəsin soylarından biri kimi miladdan sonrakı yazılı mənbələrdə qeyd edilsə də, onlar eradan əvvəl IV əsrin sonlarında baş vermiş olaylarla əlaqədar yad edilirlər.

Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak etmiş albanlar əsasən, Azərbaycanın Kür çayından şimaldakı ərazilərində və Dağıstanda məskun olmuş və bu ərazilərdə yaşayan digər türk soylarını – qarqarları, utiləri, massagetləri, dondarları və sairə, eləcə də bir sıra qafqazdilli tayfaları – udinləri, çilbləri, qatları, leqləri, ubıxları və sairə öz ərafında birləşdirərək tarixi mənbələrdə "Albaniya" adı altında yad edilən dövlət qurmuşdular.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da albanlardan türk xalqlarından biri kimi söhbət açılır və əsərin baş qəhrəmanlarından Qazan xan alpanların, yəni albanların başçısı kimi yad edilir. Şərqişnas alim Süleyman Əliyarov bu barədə yazır:

""Dədəm Qorqud" kitabının araşdırılması Azərbaycanda uzun sürən etno-tarixi inkişafın yeni, "gözlənilməz" bir axarını üzə çıxarmışdır.

Drezden nüsxəsində 4-cü boyda Qazan xan ovda olarkən cəsus öz taqavoruna belə bir xəbər gətirir: "Hey, nə oturursan? İtünü ulatmayan, çətüğünü mövlatmayan alpanlar başı Qazan oğlancuğu ilə sərxoş olub yaturlar."

"Alpanlar" etnik adının başqa bir yerdə də işlənməsi bu anlayışa diqqətlə yanaşmağı tələb edir. 7-ci boyda oxuyuruq: "Ağ-boz atlar çapdırur alpanlar gördüm, ağ işıqlı alpları yənümə saldum.

Bütün tədqiqatçılar sanki gözlərinə inanmayaraq burada işlənən "alpanlar" sözünü "alplar" kimi oxumuşlar. Kitabın rusca çapında isə alpin sinonimi olan "vityazi" şəklində çevrilmişdir.

Türkiyəli tədqiqatçı Ergin Drezden nüsxəsində felən rastlaşdığı "alpanlar" sözünü "alplar" sözü ilə əvəz etmişdir, lakin ədalət xatirinə söyləyək ki, o öz kitabının müvafiq yerlərində səhifəaltı elmi-tənqidi çıxarışlarında Drezden əlyazmasında hər iki halda "alpanlar" yazıldığını bildirmişdir.

Kitabda "alpanlar" etnoniminə rast gəlinməsi onun Azərbaycanda baş verən hadisələrlə bağlı olduğunu və Azərbaycanda ərsəyə gəldiyini sübut edən dəlildir. Bu xalq eradan əvvəl IV əsrdən etibarən X yüzilliyə qədər 1500 illik bir vaxt ərzində Azərbaycanda yaşamışdır.

Qədim albanların adı bu gün Qubanın "Alpan" kəndinin adında yaşamaqdadır. Qədim albanların birbaşa varisləri olan bu kəndin sakinləri türkdürlər və Azərbaycan türkcəsində danışırlar. Nəzərə alsaq ki, Quba rayonu ərazisində yaşayan bütün qafqazdilli xalqlar, o cümlədən sayları bir neçə min olan xınalıqlılar və buduqlar öz dillərini qoruyub saxlamışlar, albanların başqa bir dildə danışdığı və guya sonradan türkləşdiyini düşünmək, əlbəttə ki, gülüncdür."

Albanların ən azı erkən orta əsrlərdən Azərbaycan hüdudlarını aşaraq Türkiyə tərəflərə də yayıldığını söyləmək olar. Məsələ burasındadır ki, VI əsr müəllifi İordan İskitlər ölkəsinin çox böyük

ərazini əhatə ediyini, hunların, sirlərin və albanların gedib çatdıqları uzaq hüdudlara qədər uzandığını yazır. Bu məlumatdan açıq-aydın görünür ki, albanlar iskitlər, yəni türklər ölkəsinin son hüdudlarına qədər, yəni Çinə qədər yayılmışdılar. Təsadüfi deyil ki, bu gün qazaxların "alban" adlandırılan qolu məhz Çin ərazisindəki Uyğur Muxtar Vilayəti ərazisində, başqa sözlə, Şərqi Türküstanda, eləcə də, Qazaxıstanın Çinlə sərhəd bölgələrində yaşayırlar.

Alban-türk xalqının qazax türklərinin etnogenezində yaxından iştirak etdiyini sübut edən məlumatları görkəmli qazax maarifçisi Çokan Vəlixanovun "Seçilmiş əsərləri"nin IV cildinin 326-cı səhifəsində, qırğızların etnogenezində oynadıqları rol barədə məlumatları isə Abromzonun "Qırğızıstan arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiyası" məcmuəsinin 1960-cı il, 4-cü buraxılışında dərc edilmiş "Qırğızların etnik tərkibi..." adlı məqaləsində tapmaq olar.

Karmışevanın "Tacikistanın özbək-lokay xalqı" kitabının 16-cı səhifəsindəki 2-ci cədvəlində isə albanların özbək türklərinin etnogenezində oynadığı rol barədə mütəxəssisləri maraqlandıra biləcək məlumat bulunmaqdadır.

Jdanko özünün qaraqalpaqların tarixi etnoqrafiyasına həsr etdiyi kitabının 41-ci səhifəsində albanların qaraqalpaq türklərinin də etnogenezində iştirak etdiyini bildirir.

Qiyasəddin Qeybullayevin tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, alban tayfalarından qarqarlar da türk idilər və onların dili qırçaq türkcəsi idi. Görünür, qədim Azərbaycanda oğuz türkcəsi ilə yanaşı qırçaq türkcəsi də yaygın olmuşdur. Hər halda, "Kitabi-Dədə Qorqud"da oğuzlarla yanaşı qırçaqlardan da gen-bol danışıldığı, bu iki türk xalqı arasında güclü rəqabət hissi olduğu danılmaz faktdır. O da faktdır ki, alban əlifbası məhz qırçaq-qarqar dili əsasında yaradılmışdı və bu dil Albaniyanın ədəbiyyat və dövlət dili funksiyasını ifa etmişdir. Doğrudur, əski rus-sovet elmindən gələn ənənəyə əsaslanaraq bir çoxları qarqarları qafqazdilli xalq hesab etməkdə davam edirlər. Lakin cənab fakt tamam başqa şeyi diqtə edir.

Fakt budur ki, məşhur qırğız-türk dastanı "Manas"da əsərin qəhrəmanı Manasın atasının adı Qarqardır. Manasın mənsub oldu-

ğu xalq isə dastanda gah qarqar, gah da qıpçaq adlanır. Bu fakt akademik Bartoldun əsərləinin toplandığı 4 cildliyin II cildinin I hissəsinin 541-ci səhifəsində, 55-ci qeyddə təsbit edilmişdir. Abramzonun "Qırğızlar və onların etnoqrafik və tarixi-mədəni əlaqələri" adlı kitabının 46-cı səhifəsində isə XVI əsrdə Qaraqışlaqda baş verən hadisələrlə əlaqədar qıpçaq-qarqar xalqının adı çəkilir.

Nizami Cəfərov deyir:

"Azərbaycanda qıpçaq-oğuz münasibətlərinin ən gərgin dövrü IX-X əsrləri əhatə edir. Həmin dövrün etnosiyasi, lingvokulturoloji proseslərini əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud"-da qıpçaq-oğuz münasibətləri ümumi şəkildə qeyri-müəyyən coğrafiyada deyil, Azərbaycan miqyasında təqdim olunur.

Qıpçaqlar tarixi mənbələrdə daha çox xəzərlər kimi təqdim olunur ki, bunun da əsas səbəbi qıpçaqların Şimali Qafqaz və ətraf regionları əhatə edən Xəzər siyasi birliyinin, dövlətinin mövcudluğu idi. Ümumiyyətlə, qıpçaqlar I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən mənbələrdə müxtəlif adlarla adlanmışlar: beçeneqlər, kumanlar, polovetslər, xəzərlər və sairə."

Çox təssüflər olsun ki, Musa Kağankatlının "Alban tarixi" və Mxitar Qoşun "Alban salnaməsi" adlı kitabları dövrümüzədək orijinalda yox, erməni, rus və ingilis dilinə tərcümələrdə gəlib çıxmışdır. Bu kitablar haqqında bizdə olan təsəvvür Azərbaycan türkcəsinə Ziya Bünyadovun etdiyi tərcümələrə əsaslanır. Tanınmış dilçi alim Firidun Ağasıoğlunun yazdığına görə, ermənilər "Alban tarixi" kitabını rus dilinə çevirərkən bilərəkdən bir necə ciddi təhrifə yol vermişlər. Onlardan 2-si üzərində xüsusi durmağımıza ehtiyac var.

1. Mesrop Maşots ermənilərə əlifba düzəltmədən sonra Albaniyada qarqarların dilinin bəzi səsləri üçün xüsusi işarələr (**nşanqirs**) yaradır. Tərcümədə isə qarqar dili əsasında ayrıca bir əlifba yaradıldığı bildirilir.

2. Qarqarların dili ağ xəzərlərin dili (**akxazur**) ilə eyniləşdirilir. Tərcümədə "**akxazur**" etnonimi əvəzinə "son dərəcə uyumsuz bir dil" ifadəsi işlədilmişdir.

Biz bu məsələnin üzərinə bir qədər sonra yenidən qayıdacağıq.

Deməli, Musa Kağankatlının sözündən belə çıxır ki, Maştoqs artıq ermənilər üçün yaratmış olduğu əlifbanı bir qıpçaq xalqı olan qarqarların (ağ xəzərlərin) dilinə uyğunlaşdırır. Bunun üçünsə erməni dilində olmayan bəzi qıpçaq səsləri üçün ayrıca işarələr yaradır. Daha doğrusu eyni işarələr bəzi hallarda alban əlifbasında bir, erməni əlifbasında isə digər bir səsi ifadə etmişdir.

Bu isə o deməkdir ki, "Alban yazılı ədəbiyyatı" adlandırma biləcəyimiz şey qıpçaq dilində və erməni əlifbasından sadəcə səslənişi baxımından bir neçə işarə ilə fərqlənən əlifba ilə yazılmış mətnlər olmalıdır. Xoşbəxtlikdən bu mətnlər günümüzədək qorunub saxlanmışdır. Fəqət bu yazılı mətnlərin Alban ədəbiyyatının nümunələri olduğu heç kəsin ağına gəlməmiş, onlar elmi ədəbiyyata, yanlış olaraq, "erməni qıpçaqçası" adı altında daxil edilmişdir.

Bu mətnlər barədə Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə ilk dəfə görkəmli Azərbaycan türköloqu mərhum Fərhad Zeynalov məlumat vermişdir:

"Xalis qıpçaq abidələri azdır. Qərbi qıpçaq tayfalarının dilini əks etdirən "Kodeks-Kumanikus", Məmlük qıpçaqçasını əks etdirən ərəbcə-qıpçaqca lüğətlər və eləcə də erməni qıpçaqçasına aid abidələr bir növ istisnalıq təşkil edir..."

Xalis qıpçaq xüsusiyyətləri daşıyan abidələrdən bir qismi də erməni qıpçaqçası kimi tanınan abidələrdir. Bu abidələrin əksəriyyəti Ukraynada, Kiyev Universitetinin kitabxanasında mühafizə olunurdu. Onların böyük bir qismi 1944-cü ildə alman-faşist işğalçıları tərəfindən məhv edilib. İndi isə cəmi 28 erməni qıpçaqçası ilə yazılmış abidə qeydə alınıb."

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, mərhum türköloq ana dilimizin oğuz mənşəli olması, lakin qıpçaq təsirinin də açıq-aydın şəkildə sezilməsi barədə də maraqlı fikirlər söyləmişdir:

"Bugünkü müasir dilimizin spesifik fonetik, leksik və grammatik xüsusiyyətləri, əlbəttə, onun xalis oğuz mənşəli olmasını sübut edir. Lakin unutmmaq olmaz ki, Azərbaycan dili təkcə oğuz dilləri qrupu əsasında formalaşmayıb və formalaşa da bilməzdi."

Hələ bu gün də dilimizdə qıpçaq və qismən də karluq-uyğur qrupu dillərinin ünsürləri də qalmaqdadır."

Moisey Xorenatsi və Musa Kağankatlının sözlərindən belə çıxır ki, qarqarların daha bir adı olmuşdur – ağ xəzərlər. Xəzərlərə xüsusi kitab həsr etmiş rus alimləri Artomonov və Pletneva, eləcə də əsərlərində xəzərlərə geniş yer ayırmış Lev Qumilyov ərəb mənbələrinə istinadən xəzərlərin ağ xəzərlər və qara xəzərlər deyə iki əsas yerə bölündüyünü qeyd etmişlər. Əlbəttə ki, bu halda söhbət Albaniya xəzərlərindən – ağ xəzərlərdən, yəni qarqarlardan getməlidir.

Erməni tarixçisi Moisey Xorenatsi Azərbaycan ərazisində xəzərlərin adını III əsrdə, gürcü tarixçisi Leonti Mroveli isə eradan əvvəl VII əsrdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar çəkmişdir. Xəzərlərin adı bugünədək Lerik rayonu ərazisindəki Xəzəryaylaq, Ordubad rayonu ərazisindəki Xəzəryurd, Hadrut və Füzuli rayonları ərazilərindəki Xəzərdağ toponimlərində və ən nəhayət, Xəzər dənizinin adında yaşamaqdadır.

Maraqlıdır ki, şərti olaraq "erməni qıpçaqçası" adlandırılan qıpçaqdilli alban ədəbiyyatı nümunələrinin bir qismi – əsasən müxtəlif "İncil" nüsxələri, dua kitabları və digər xristian məzmunlu mətnlərin bir qismi Qərbi Azərbaycan ərazisində, yəni indiki Ermənistan ərazisindəki əlyazmalar fondunda qorunur.

Murad Aci yazır:

"Ermənistanda erməni qrafikası ilə, fəqət türkcə yazılmış qədim müqəddəs kitablar var. Madam ki, erkən Ermənistanda dualar türkcə yazılmışdı, deməli, ibadət heç də suryani dilində yox, türkcə edilirdi. Ermənilər üçün ilk məbədləri kimlər tikmişlər? Nə üçün onların istiqaməti şərqədir?...Bu sualların cavablarını onların divarlarında tapmaq olar – orada türk tamğaları təsvir edilmişdir.

Zvartnotsda, Dvində, Cvaridə, Kotavankda, digər yerlərdə türk run yazıları var."

Şübhəsiz ki, bu gün "Ermənistan" kimi tanınan Qərbi Azərbaycandakı kilsələri türklər, yəni albanlar tikmişlər. Ermənilər isə həmin ərazilərə XIX əsrdən ruslar tərəfindən köçürülmüş və

alban-türk kilsələrinə sahib çıxmışlar. Deyilənlərə ən gözəl sübut kimi Qərbi Azərbaycanın, yəni bugünkü qondarma Ermənistanın Şirak vilayətinin Artik bölgəsinin XX əsrin 40-cı illərində adı dəyişdirilərək “Ariç” şəklinə salınan qədim Xpçax (Qıpçaq) kəndindəki Xpçaxvəng adlı kilsə və monastrı (XII əsrdə tikildiyi söylənilir) göstərmək olar.

Qərbi Azərbaycanda (bugünkü Ermənistan) qıpçaq – qarqarların çox qədim zamanlardan yaşamış olduqlarını, onların torpaqlarının Ərməniyyə və Kilikiyaya qədər uzandığını erməni (hay) tarixçiləri də etiraf edirlər. Məsələn, A.Akopyan özünün “Albaniya-Aluank qədim yunan-Roma və qədim erməni mənbələrində” (İrəvan, 1987) adlı kitabının 66-67-ci səhifələrində yazır ki, Moksda Qarqar adlı vilayət, Tsopka və Qərbi Kilikiyada iki Qarqar qalası, Lori və Parisosda iki Qarqar kəndi var. Bundan başqa Meğri tərəfdə Qarqar dağının mövcudluğu da məlumdur.

Hazırda Qərbi Azərbaycanın (bugünkü Ermənistanın) Zəngəzur bölgəsində qarqarlara aid bir monastr kompleksi də qalmaqdadır. Öncələr “Gərgərvəng” və ya “Qarqarvəng” adı ilə məşhur olan bu monastra bitişik Həzrət Məryəm kilsəsinin tikilməsindən sonra (1283-cü il) daha çox Məryəm kilsəsi və ya “Surb Sion” monastrı kimi yad edilməyə başlayan bu kompleks alban (həm də Azərbaycan) memarlığının ən maraqlı nümunələrindən biridir.

Qarqarlar və onların yaşayış arealı barədə əski erməni (hay) mənbələrində də söz açılmışdır. Məsələn, Moisey Xorenatsi (V əsr) alban əlifbasının qarqar dili əsasında yaradıldığını söyləmiş, Qarqar meydanından və Qarqar məlikliyindən söz açmışdır. Gevond (VIII əsr) Qarqar düzənliyinin, Böyük Vardan (XIII əsr) isə Qarqar vilayətinin adını çəkmişlər. Tovma Artsruni isə türk mənşəli ərəb sərkərdəsi Buğanın Qarqar düzənliyinə gələrək, Bərdə şəhərinə daxil olduğunu yazmışdır.

Ümumiyyətlə, əski yazılı qaynaqlarda qarqarlar və onların yaşayış arealı barədə yetərincə məlumat bulunmaqdadır. Məsələn, Strabon qarqarların amazonkalarla qonşuluqda, amazonkaların isə Albaniya üzərində yüksələn dağlarda yaşadıklarını yazmışdır.

Bu xalqın adı Qafqaz və Orta Asiyanın toponomikasında geniş əks olunmuşdur. Bu sırada XIX əsrdə indiki Dağıstanın Teymurxanşura vilayətində qeydə alınmış Qarqar yer adını, Tiflis quberniyasının Tionet və Axalsix uyezdlərində qeydə alınmış Qarqar – meydan, Qarqar – Qutan, Qarqar dağı, Qarqaris və s. Toponimlərini, Qəbələ rayonu ərazisində mövcud olmuş Xaraba-Qaraqarı, eləcə də Qarabağla Gədəbəy sərhəddində yerləşən bir neçə Qarqar kəndini (bu gün onlardan biri Gərgər, digəri isə Xarxar adlanır) və Naxçıvan uyezdiində qeydə alınmış Xarxar kəndini göstərmək olar. XIII əsr ərəb müəllifi Yaqut əl-Həməvi Beyləqan yaxınlığında yerləşən Qarqar şəhərini xatırlatmışdır. İbn Xordadbeh (IX əsr) isə Şabran və Dərbənd arasındakı Qarqar şəhərindən söhbət açmaqdadır. Deyilənlərə Qarabağ ərazisindəki iki ayrı Qarqar çayını da əlavə etmək lazımdır. Türkiyə və Cənubi Azərbaycan ərazisində də bir neçə Qarqar, Xarxar, Gərgər adlı yaşayış məntəqəsinin olduğu məlumdur. Qarqarların bir vaxtlar Orta Asiyada da yaşadığını söyləmək olar. Belə ki, Dionisiy Perieqet (II əsr) qarqarların Emod dağlarından Qanq çayı ilə suvarılan torpaqlara qədər geniş bir ərazidə yaşadıklarını yazmışdır.

Türk-alban dilində, yəni “erməni qrafikası” (əslində alban əlifbası) ilə yazılmış, fəqət türkcə (qırpçaq türkcəsində) olan xristian ədəbiyyatına gəlicə, bu ədəbiyyatın yaranması barədə V əsr erməni salnaməçisi Koroyunun yazdığına görə, hələ o dövrdə Albaniya yepiskopu İremiyanın başçılığı ilə dini kitablar, yəni Bibliya alban dilinə tərcümə edilmişdi. VIII əsr erməni tarixçisi Gevond özünün “Tarix” əsərində bildirir ki, onun dövründə “İncil” bir sıra dillərlə yanaşı alban dilində də tədris edilirdi və alban dilində olan dini kitablar ciddi cəhdlə qorunurdular.

Ermənistanın əlyazmalar fondunda araşdırmalar aparan A.D. Ananyan isə müqəddəs Yeliseyin Şərq ölkəsində – Albaniyadakı fəaliyyətindən bəhs edən erməni dilində bir sənəd tapmış və dərc etdirmişdir. Həmin sənədin erməni dilinə alban dilindən tərcümə edildiyini tərcüməçilərin özləri qeyd etmişdilər.

Həmin ərazidə mövcud olan erməni qrafikalı türkdilli dini ədəbiyyata gəlicə, onlar alban ədəbiyyatı nümunələrindən başqa

bir şey deyildir. Bu ədəbiyyatın qələmə alındığı əlifbanın erməni əlifbası ilə eyni mənşəli olması, eləcə də ortaq din xristian albanların müəyyən bir hissəsinin zamanla erməniləşməsinə səbəb olmuşdur. Bununla belə, çox sayda nümunəsi (on minlərcə səhifə) Polşa, Rusiya, Avstriya, İtaliya, Rumıniya, Fransa, Ukrayna və Ermənistanda qorunub saxlanmış qıpçaqdilli alban ədəbiyyatını tədqiqatlara cəlb etmək, onları dərinləndirən öyrənmək ən azı Albaniyanın tarixini, Azərbaycanda baş vermiş etnik və etnolinqvistik prosesləri dərinləndirən başa düşmək baxımından çox vacibdir. Biz "Kitabi-Dədə Qorqud" sayəsində Azərbaycanda oğuz-qıpçaq münasibətlərində oğuzların rolundan xəbərdarıq. İndi isə qıpçaqdilli alban ədəbiyyatını araşdırıb proseslərə digər tərəfin də gözü ilə baxmağın vaxtı çatıb. Üstəlik də bu ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi gözdən keçirməyin də vaxtı artıq çoxdan çatmışdır.

Əldə olan təkzibedilməz sənədlər qıpçaq mənşəli qarqar dilinin Albaniyanın dövlət dili olduğunu və bu dildə beynəlxalq yazışmaların aparıldığını söyləməyə tam əsas verir. Məsələn, 505-ci ildə bugünkü İran ərazisində yaşayan xristianlara ünvanlanmış erməni dilində olan bir məktubda deyilir:

“Biz sizə daha öncə öz aramızda razılaşaraq, erməni, gürcü və alban dillərində, həmin dillərin yazısı ilə məktub yazmışdıq. İndisə eyni şeyi təkrar edirik.”

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, sözügedən mətnlər elm aləmində “erməni qıpçaqçası” adı altında tanınmaqdadır. Bu həqiqətdən uzaq ifadənin geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri Ukrayna ərazisində bir vaxt özləri kimi köçkün olan ermənilərlə iç-içə yaşayan albanların (qıpçaqların) yerli erməni məhkəməsinin xidmətlərindən istifadə etməsi və onun bütün sənədlərini ana dillərində tərtib etmələri, bir qismini isə erməni dilindən tərcümə etmələri olmuşdur. Elə bu da həmin mətnlərin tədqiqatçılarını çaşdırmışdır. Halbuki, sözügedən sənədlərin bir qisminin erməni dilindən tərcümə olduğu həmin sənədlərin üzərində qeyd edilmişdir. Elə bu fakt da mətnləri ilk dəfə ətraflı tədqiq edən görkəmli rus şərqşünası, əslən karaim türklərindən olan A.Krımskini yanıltmış və o, məsləhətçiləri qismində çıxış edən erməni

köməkçilərinin təlqin və təşviqi ilə bugünkü Ukrayna ərazisində yaradılmış mühacir alban ədəbiyyatının dilini “erməni qıpçaqcası” kimi təsbit etmiş, həmin ədəbiyyatın yaradıcılarının isə guya ana dillərini unudaraq, qıpçaq türkcəsinə keçən ermənilər olduğunu söyləmişdir.

Şübhəsiz ki, onun bu fikri yanlıştır. Əgər sözügedən ədəbiyyatın yaradıcıları gerçəkdən də dillərini unutmuş ermənilər olmuşsa, bəs, çox sayda erməni mətnlərini öz “yeni” dillərinə necə tərcümə etmişlər? Bilmədiyiniz, unuduğunuz bir dildən çox sayda tərcümə etmək mümkündürmü? Və niyə guya “tərcümə” edilən əsərlərin böyük əksəriyyətinin müəllifi erməni yox, məhz albanlardır? Söhbət tanınmış hüquqşünas və ilahiyatçı alim Mxitar Qoş, onun şagirdi Vardapet Vanağan, Vanağanın şagirdi, tanınmış tarixçi Kirakos Gəncəli, Albaniya katalikosu Nerses və s. bu kimi məşhur alban müdriklərindən gedir.

Elm aləmində “erməni qıpçaqcası” adlandırılan yazıların və ədəbiyyatın gerçəkdən də albanlara məxsus olduğunu təkzibedilməz şəkildə sübut edə bilməmiş üçün hər hansı bir alban müəllifinin həmin dildə, yəni qıpçaq türkcəsində və erməni (əslində alban) əlfbası ilə yazılmış sadəcə bircə sətirini əldə etməmiş yetərli idi. Bizim isə əlimizdə hər hansı bir alban müəllifin bircə sətiri yox, çox sayda tanınmış alban müəllifinin əsərləri, eləcə də çox məşhur bir albanın, ayrıca bir “Alban salnaməsi” yazmış böyük alban maarifçisi Mxitar Qoşun “Törə bitiki” (Qanunlar toplusu) adlı kitabının bütöv bir parçası, eləcə də Kirakos Gəncəlinin “Tarix” kitabının II fəslinin böyük bir hissəsi kimi təkzibedilməz dəlillər var.

Mxitar Qoşun “Törə bitiki”, Vanağanın, Kirakosun əsərləri, eləcə də alban dilində (qıpçaq-qarqar dilində) dövrümüzədək çatmış müxtəlif dualar, lüğətlər ən azı V əsrdən Albaniyanın (Quzey Azərbaycanın) dövlət, ədəbiyyat və təhsil dili olmuş qıpçaq-qarqar dilinin qrammatika, fonetika və leksikasını öyrənmək baxımından son dərəcə zəngin material verməkdədir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, erməni müəlliflərinin yazdığına, görə guya bu dilin və yazıların sahibləri özlərini türkcə “ermənilər” adlandırmışlar və sözügedən əsərləri yaradanlar ana dil-

lərini unudub qırpaq dilinə keçmiş ermənilərdir. Bunun belə olmadığını irəlidə görəəcəyik.

Ermənilər, ümumiyyətlə, albanların guya artıq V-VI əsrlərdə erməniləşdiyini söyləyirlər. K.V.Treverin və İ.A.Orbelini kimi alimlərin fikrincə isə albanların erməniləşməsi VIII-X əsrlərdə baş vermişdir. Z.Bünyadov və F.Məmmədova isə bu iddiaları inkar etsələr də, albanların artıq XII əsrdə erməni dilində yazdıqlarını söyləyir və dolayısı ilə “erməniləşmə”nin başlanğıcını həmin dövrlə bağlayırlar.

XII-XIII əsrlərə aid alban müəlliflərinin, o cümlədən Mxitar Qoş və Kirakos Gəncəlinin əsərlərinin tədqiqi bu iddiaların heç birinin doğru olmadığını ortaya qoymuşdur, yəni bu iddialar digər erməni saxtakarlıqları kimi uydurmadan başqa bir şey deyil. Bizim alimlərimizin də təqribən eyni mövqedən çıxış etməsinə, sadəcə vaxt məsələsində erməni alimlərindən fəqli mövqe sərgiləməsinə gəlincə isə, bu, məlumatsızlıqdan qaynaqlanmışdır. Məhz məlumatsızlıq ucbatından Azərbaycan tarixşünaslığında albanların guya qafqazdilli olmaları barədə kökündən səhv bir fikir də möhkəmlənmişdir. Bu yanlış fikrin qızgın tərəfdarlarından biri də Fəridə xanımdır.

Həm Mxitar Qoş, həm də Kirakos Gəncəli özlərini alban adlandırıblar, Albaniyadan “bizim ölkə”, “bizim Alban ölkəsi” və ya “bizim Şərq ölkəsi” deyər söz açıblar.

Məsələn, “Törə bitiki” nin XIII əsrdə Smbat Sparapetini tərəfindən erməni dilinə edilən tərcümə mətnindən Mxitar Qoşun belə yazdığı məlum olur:

“Biz bu iş erməni təqviminin 633-cü ilində – bundan bir dövr (532 il) çıx, bizdə (albanlarda – B.T.) kiçik təqvim adlanan (alban təqvimi – B.T) təqvimin 101-ci il edəcək, – rum tarixi ilə... Bizim xanlıqda (Alban xanlığında – B.T.) dərəbəyliyin hökm sürdüyü, Xaçında bəzi bəylərin – Əsən adlanan bəy və oğlu Vaxtanqın Xayterk adlanan qalada oturub başqa bəylərə hökm etdikləri, Kilikiyada böyük bəy Rubenin hakim olduğu dövrdə, müzəffər Georgi xanın öldüyü, Ərməniyyədə Qriqorinin, bizim Albaniya ölkəsində isə Stefannosun patriarx olduqları ildə...”

Kirakos Gəncəli isə Özünün “Alban ölkəsinin qısa tarixi” (“Tarix”) adlı kitabının “Yadellilər tərəfindən sıxışdırılan alban katalikoslarının böyük bəylərə sığınmaları barədə” başlıqlı VI fəslində belə yazmışdır:

“Cənub qəbilələrindən – İsmayloğullarından (ərəblərdən – B.T.) ən çox pislik görən və təqiblərə məruz qalan... Albaniya idi. Belə ki, bizim hökmdarlarımız qırılmış, alban katalikosları isə orada – burada daldalanmağa məcbur olmuşdular və daimi yerləri yox idi...”

Qeyd etmək lazımdır ki, əldə olan əlyazmaların böyük əksəriyyəti Qafqazdan indiki Ukrayna ərazisinə köçmüş xristian qıpçaqların (albanların) həmin ərazidə ərsəyə gətirdikləri sənədlərdir. Bu sənədlərdə həmin xalq öz ana dilini nə “erməni dili”, nə də “alban dili” adlandırır. Danışdıqları dili bəzən “xıpçax tili” (qıpçaq dili), bəzən sadəcə “bizim til”, XVI əsrdən etibarən isə bəzən həm də “tatarca” adlandırırlar və özlərini ermənilərdən ayırırlar:

“Tügəlləndi Boğos arakelning bitiki tarkmanel bolğan erməni tilindən xıpçax tilinə xolu bilə yazıxlı da arzanisiz Mikayel kahananınq Kosta oğlununq ...”

“Tamamlandı həvvari Pavelin məktublarının erməni dilindən qıpçaq dilinə tərcüməsi günahkar və layiq olmayan kahin Mikayıl Kosta oğlunun əli ilə...”

Başqa bir misalı gözdən keçirək:

“...Tilindən ermənininq latingə çıxarğandır, Latindən polskiygə, a polskiydən bizim tilgə ...”

“...Dilindən ermənilərin latın dilinə tərcümədir, latıncadan polyak dilinə, polyak dilindən isə bizim dilə...”

A. Qarkavets haqlı olaraq yazır:

“Tərcüməçilər öz doğma qıpçaq dilini təkcə monqol – tatar hücumlarından sonra “tatar” adlandırılmağa başlanan türk qardaşlarının dilinə çox yaxın olduğuna görə “tatarca” adlandırmırdular, həm də, ən əsası” onu ... erməni dilindən... fərqləndirmək üçün edirdilər”.

Eyni zamanda ermənilərin də onları özlərindən ayrı bir millət saydıqlarını əldə olan sənədlər, məsələn, dövrümüzədək ulaş-

mış beş erməni (hay) – qıpçaq lüğətinin birinin titul vərəqəsində erməni dilində yazılmış aşağıdakı sözlər də təsdiqləyir:

“Batmutiun hayi ev xipçax lezui” (hay və qıpçaq dillərində izahlar)

Alban, yəni qarqar – qıpçaq dilinin fonetik tərkibi ilə üzdən tanışlıq Musa Kağankatlı və Moisey Xorenatsinin bu dil barədə söylədikləri “boğaz səsləri ilə dolu dil” ifadəsinin doğruluğunu tam təsdiq etməkdədir. Məsələn, bu dildə dilimizdəki “q” səsinin “x”, bəzən də “ğ” kimi tələffüz edildiyi müşahidə edilir: qıpçaq – xıpçax, qayıtmaq – xaytmax, qar – xar və s. Eyni zamanda söz önlərindəki cingiltili samitlərin karlaşması baş verir: daş – taş, dil – til və s. Sait sistemi eynən Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi 9 səsdən ibarətdir və bizimki ilə tam eynidir. “Və” bağlayıcısı məqamənda “da” və fars dilindən alınma “u” bağlayıcılarının paralel işlənməsi müşahidə edilir. Cəm şəkilçisi də Azərbaycan türkcəsindəki kimidir: -lar, -lər.

Alban dilində ismin, eynən Azərbaycan dilində olduğu kimi, 6 halı olub. Yiyəlik hal şəkilçilərinin “-inq”, “-ınc”, yönlük hal şəkilçilərinin “-gə”, “-ğə”, təsirlilik hal şəkilçilərinin isə “-nqi”, “-gi”, “-nqi”, “-ği” olduğu məlumdur. Digər hal şəkilçiləri bunlardır: “-də”, “-tə”, “-da”, “-ta” (yerlik hal) və “-dən”, “-tən”, “-dan”, “-tan” (çıxışlıq).

Miqdar sayları: bir, eki, üç, dörd (tört), beş (biş), altı, yeti, sekiz (saqiz), doquz, un (on).

Sıra sayları: burungi, ekinçi, üçünçü, törtünçü, bişinçi, altınçı və s.

Dövrümüzədək bu dildə yetişən mətnlərdə diqqət çəkən ən maraqlı məqamlardan biri həmin mətnlərdə bir neçə qədim yunan və qədim suryani, eləcə də orta fars mənşəli alınma sözlərə rast gəlinməsidir. Bunlar, əsasən, dini terminlərdir. Suryani dilindən keçən sözlərə eyniyə erməni dilində də rast gəlinir. Məsələn: arakel (həvvari), markare (peyğəmbər), axpaş (yepiskop), Errortutiun (üç üqnum), surp (müqəddəs), qoys (təmiz, bakirə), Asduacacin (Tanrı anası), Avedaran (Incil), xosdovanel (təmizlənmək, arınmaq), xosdavanitiun (tövbə) və s.

Eyni şeyi orta fars dilindən keçmiş vartabed (dini rütbə, rahib), hşergapet (böyük mələk), friştə (mələk) və s. kimi sözlər barədə də söyləmək olar.

Alban dilində işlənən yunan mənşəli sözlərsə “katağiqos” (katalikos), “Krisdos” (İsa Məsih, yağlanmış), “Soğmos” (Solmos, Zəbur), arhiebisgobos (arxiyepiskop), paxesos və sairədir.

Ukraynada məskunlaşmış mühacir albanların XVI-XVII əsərdə yaratdıqları ədəbiyyatın dilində isə “korol” (kral), “kerabl” (gəmi), “priçina” (səbəb), “stol” (masa), “pokolena” (nəsil, soy), “materiya”, “duxovniy” (mənəvi, ruhani), obıçay (adət, ənənə) və s. kimi slavyan mənşəli sözlərə də bol – bol rast gəlinməkdədir.

Maraqlıdır ki, indiyə qədər türk dilinin qıpçaq ləhcəsinin tədqiqinə girişən alimlər, əsasən, “Codex Cumanikus”a istinad etmişlər. Bu lüğətdə isə qıpçaq materialı vur – tut 82 tam olmayan səhifə həcmindədir. Qarqar-qıpçaq (alban) materialı isə onminlərlə səhifə ilə ölçülür ki, bu da həmin ləhcənin daha dərinədən öyrənilməsi üçün böyük imkanlar açır. Doğrudur, bu materialın böyük əksəriyyəti indiki Ukrayna ərazisində ərsəyə gətirilmişdir və onların yalnız müəyyən bir hissəsi Azərbaycanda (Albaniyada) yazılmışdır, fəqət bunun bir o qədər də fərqi yoxdur, çünki dil eynidir. Əldə olan materiallar içərisində İsraildə yaşayan alban icmasına məxsus sənədlərə də rast gəlinməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq rus, qazax və tatar alimləri bu istiqamətdə müəyyən işlər görməyə başlamışlar. Türkiyədə də bu istiqamətdə tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Biz isə bu böyük irsin gerçək sahibləri olmamıza və bu irsdən yararlanaraq ermənilərə qarşı ideoloji mübarizədə güclü silah əldə etmək imkanımıza baxmayaraq, hələ də yuxudayıq. Məlumat üçün bildirək ki, artıq sözügedən dilin tədqiqi istiqamətində yetərinə iş görülmüşdür və bu işlərdə həmin dil hələ də “erməni qıpçaqcası” kimi təqdim olunmaqdadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da albanların oğuzlarla birlikdə yad edilməsi və Qazan xanın da onların başçısı kimi təqdim edilməsi, qıpçaqdilli alban ədəbiyyatı ilə yanaşı oğuzdilli alban ədəbiyyatının da mövcudluğu ehtimalını ortaya çıxarır. Məsələ bura-

sındadır ki, İrəvandakı M.Maştots adına Əlyazmalar fonunda onlarla oğuz türkcəsində alban (erməni qrafikası ilə eyni köklü) əlifbası ilə yazıb-yaratmış ədibin əsərləri qorunur. Təmiz türk adları daşıyan bu ədiblərin əksər əsərləri həm Ermənistanda, həm də Azərbaycanda dərc olunmuş, fəqət onlar türkcə yazan erməni müəllifləri kimi təqdim olunmuşlar. Gerçək isə budur ki, sözügedən ədiblər albandırlar və əsərləri də oğuzdilli alban ədəbiyyatı nümunələridir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Koroğlu” dastanının da alban (oğuz türkcəsində) variantı dövrümüzədək ulaşmışdır. Fəqət bu variant elm aləminə “Koroğlu”nun erməni variantı kimi təqdim edilmişdir. Çox güman ki, albanlar zamanla qıpçaq türkcəsini tərk edərək oğuz türkcəsinə keçmişlər və bu proses fərqli ləhcə və şivələrdə danışan ayrı – ayrı türk soy və boylarının oğuz türkcəsinə əsaslanan vahid Azərbaycan (türk) ədəbi dilinin yaranması ilə paralel getmişdir.

Elmi ədəbiyyatda Mxitar Qoşun “Törə bitiki” (Qanunlar kitabı və ya Qanunnamə) əsəri yanlış olaraq, “Erməni qanunnaməsi” (rusca: Armyanskiy sudebnik) və ya “Erməni – qıpçaq qanunnaməsi” adı ilə tanınmaqdadır. Eyni zamanda bu kitabın orijinalının guya erməni dilində olduğu və sonradan qıpçaq türkcəsinə (erməni qıpçaqcasına) tərcümə edildiyi bildirilir və sonra da təəssüflə qeyd edilir ki, guya erməni dilində olan orijinal itirilmişdir. Gerçəkdə isə belə bir “orijinal” heç vaxt olmamışdır. Əsərin orijinalı alban, yəni qıpçaq dilində olan “Törə bitiki”dir ki, o da dövrümüzədək məhz üç müxtəlif əlyazma (Polşa, Avstriya, Fransa) nüsxəsi şəklində ulaşmışdır. Ermənilərin “ermənicə əlyazma” və ya “orijinal” kimi qələmə verdikləri isə Mxitar Qoşdan bir əsr sonra, yəni XIII əsrdə yaşamış Kilikiyalı Smbat Sparapetini tərəfindən yaradılmış “Qanunnamə” əsərindən müəyyən parçalardan başqa bir şey deyil. Məsələ burasındadır ki, Smbat Sparapetinin istifadə etdiyi əsas mənbələrdən biri də Mxitar Qoşun “Törə bitiki” əsəri olmuşdur və o, bu əsərin bəzi parçalarını erməni dilinə tərcümə edərək, öz əsərinə daxil etmişdir. Lakin o mətnlər də dövrümüzədək tam şəkildə yetişməmişdir.

Eyni zamanda, sözügedən əsər 1519-cu ildə Van arxiyepiskopu Kirkorun başçılığı ilə tərtib edilən və Polşa kralı Sziqmund tərəfindən təsdiq edilən 124 maddəlik “Erməni qanunnaməsi”nə də ciddi təsir göstərmişdir.

Haqqında söz açılan uydurma iddianın ilk müəllifi isə əsəri rus dilində nəşr etdirən V.Bastamyantsdır. Məhz o, əsəri tərcümə edərəkən, onun guya “ermənidilli orijinal” əsasında dərc edildiyini iddia etmiş, əsərin adını da “Datastanagirk hayos” (Erməni Qanunnaməsi) kimi tərcümə etmişdir. Maraqlıdır ki, orijinalın əslində qırpaq türkcəsində olduğundan bixəbər olan və bu üzdən də erməni saxtakarlığını axıra qədər anlaya bilməyən Ziya Bünyadov “Ön söz”də (söhbət V. Bastamyansın 1954-cü ildə İrəvanda rus dilində nəşr etdirdiyi “Armyanskiy sudebnuk Mxitarə Qoşa” adlı kitabının “ön söz”ündən gedir) “Datastangirk hayos” əvəzinə bir neçə dəfə sadəcə “Datastangirk” (Qanunnamə) ifadəsinin işlədilməsindən, eləcə də Smbat Sparapetinin əsərində də həmin kitabın məhz “Datastangirk” kimi yad edildiyindən çıxış edərək, əsərin əslində “Qanunnamə” adlandığını, ermənilərin ona “hayos” (ermənilərin) sözünü əlavə etdiklərindən şübhələnmiş və yazmışdır:

“Mxitar Qoşun “Qanunnamə”sinin də taleyi Moisey Kalankatuklunun (Musa Kağankatlının – B.T.) “Alban tarixi”nin taleyinə bənzəyir. Məlumdur ki, Mxitar Qoşun başlıca əsərinin adı “Datastangirk”, yəni “Qanunnamə” dir və onu müəllif təxminən 1184-cü ildə tərtib etmişdir. Lakin Qoşun bu əsərinin nəşirləri, nədənsə, əlyazmasında olmayan “hayos” sözünü onun adına əlavə etmiş və beləliklə, Qoşun özünün heç bir zaman yazmadığı yeni qondarma ad: “Datastangirk hayos, yəni “Erməni qanunnaməsi” adını uydurmuşlar.”

Çox təəssüflər olsun ki, Ziya Bünyadov ümumiyyətlə nə “Datastangirk”, nə də “Datastangirk hayos” adlı orijinal əsərin olmadığını, bunu ermənilərin uydurduğunu başa düşməmiş və erməni yalanlarına uymuşdur. Bununla belə, onun bu fikri erməniləri pis vəziyyətə salmış və onlar “hayos” (ermənilərin) ifadəsini əlavə etdiklərini etiraf etmiş, fəqət əsil həqiqəti isə gizlətməkdə davam etmişlər. Eynən Ziya Bünyadov kimi kitabın

(“Törə bitiki”nin) orijinalının alban (qarqar – qpcəq) dilində olduğundan bixəbər olan Fəridə Məmmədova bu barədə belə yazır:

“Alban hüquq elminin böyük əhəmiyyətə malik abidələrindən saylan Mxitar Qoşun “Qanunnamə”sində o dövrün hüquq normaları kristallaşmış, alban cəmiyyətinin müxtəlif sinif və təbəqələrinin sosial və hüquqi münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Vaxtilə Z. M. Bünyadov Qoşun bu əsərinin başlığı barədə haqlı olaraq belə bir düzgün qənaətə gəlir, bu əsər əlyazma halında “Dastangirk – Qanunnamə” adı ilə tanınır; nəşirlər onun adına “hayos” (erməni) sözünü əlavə edərək yeni ad yaratmışlar: “Dastangirk hayos”, yəni “Erməni qanunnaməsi”. Buna, habelə Qoşun öz qanunnaməsini “alban kilsəsinin alim-cənab başçısı”, Albaniyanın katalikosu III Stepannosun təkidi və xahişi ilə yazması barədə artıq təsdiq olunmuş fakta, eləcə də “qanunnamənin Roma imperiyasının (Bizansın – B.T.) və Albaniyanın kilsə qanunları əsasında yazılmasına istinad edən Z.M.Bünyadov tamamilə haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Mxitar Qoşun “Qanunnamə” əsəri qədim erməni dilində yazılmış alban ədəbiyyatı nümunəsidir.

Z.M.Bünyadovun çıxardığı nəticəni səhv sayan və onu təkzib etməyə “çalşan” A. Ş. Mnatsakanyan etiraf etməyə məcbur olur və təsdiq edir ki, Qoşun əlyazması “Mxitar Qoşun qanunnaməsi” kimi tanınır və V. Bastamyants (Qoşu nəşr edən) əsərin adındakı “erməni” (hayos) sözünü “mətnə düzgün olmayaraq sonradan əlavə etmişdir”.

Məlumat üçün bildirək ki, çox sayda didaktik hekayə, təmsil, eləcə də “Alban salnaməsi” və “Gəncəli Xosrovun şəhid olması” əsərlərinin müəllifi olan, böyük yazıçı, maarifçi, pedaqoq, filosof və hüquqşünas kimi şöhrət tapan Mxitar Qoş 1130 – cu ildə “şəhərlərin anası”, “şəhərlərin ən üstünü” adlandırıldığı Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Tovuzlu keşiş Yəhyadan (Tavuşlu Yohanna) alan Qoş daha sonra Qaradağa gedərək, təhsilini orada davam etdirmiş və vardapet rütbəsində vətəninə dönmüşdür.

Dövrünün böyük xristian ilahiyyatçılarından biri səviyyəsinə çatan və əsas rəy sahiblərindən birinə çevrilən Qoş Xaçındakı Qoşavəng kilsəsinin və xristian ilahiyyat məktəbini yaratmış, öləndək, yəni 1213-cü ilə qədər orada yaşamış və orada da dərs verərək, çox sayda tələbə yetişdirmişdir. Belə hesab edilir ki, özünün dövrümüzədək alban, yəni qırçaq dilində çatmış ən böyük əsərini – “Törə bitiki”ni (“Qanunnamə”sini) də həmin sırada (1184-cü ildə) qələmə almışdır. Qoş onun əsl adı deyil, kosa olduğu üçün müasirlərinin verdikləri ləqəbdir. Mənbələrdə adı bəzən “vardapet Mxitar”, bəzən də müsəlmanlar arasında “Mikayıl” adı ilə məşhur olması səbəbiylə “vardapet Mikayıl” kimi çəkilir. XVI əsrdə “Törə bitiki”nə giriş və şərhlər yazmış, ona bəzi əlavələr və redaktələr etmiş Oksent oğlu Xaçeres onu sadəcə “vardapet”, bir yerdəse “vardapet Mikayıl” adlandırır. M. E.Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət Kütəvi Kitabxanasının əlyazmalar şöbəsində qorunan və üzərində alban dilində qeydlər də olan bir ermənidilli əlyazmadakı (Dorn 636) alban (qarqar – qırçaq) dilində edilmiş bir qeyddə isə onun adı “vardapet Mxitar” kimi keçir. Bu ada digər albandilli əlyazmalarda da rast gəlinir.

Fəridə Məmmədova haqlı olaraq Mxitar Qoşun kitabının ermənilərə deyil, albanlara aid olduğunu vurğulayaraq yazmışdır:

“Mxitar Qoşun “Qanunnamə”si yalnız albanlar üçün yaradılmışdı və bu, heç bir şübhə doğurmamalıdır. Məlum olduğu kimi, ermənilərin özlərinin hüquqsünaslıqla bağlı qədim kitabları var: VIII əsrdə Odzinetinin yazdığı “Erməni qanunları” kitabı (Kononagirk), XIII əsrdə...Smbat Sparapeti tərəfindən yaradılmış “Qanunnamə”. Smbat Sparapetinin istifadə etdiyi əsas mənbələrdən biri Mxitar Qoşun “Qanunnamə” əsəridir. Məlum olduğu kimi, erməni tarixçilərinin hamısı Mxitar Qoşun “Qanunnamə”sini özlərininki sayırlar. Onda sual oluna bilər ki, XX əsrə qədər erməni xalqının ehtiyaclarına cavab verib onu mənəvi cəhətdən tam təmin edən Odzinetinin “Kanongirk”i mövcud olduğu halda, XII əsrdə yeni bir “Qanunnamə”(Qoş) yaradılmasına nə ehtiyac vardı? Onu da deyək ki, Qoş öz əsərini yazanda başqa mənbələrlə yanaşı, “Kanongirk”dən də istifadə

etmişdir. Qoşun “Qanunnaməsinin” XII əsrdə ermənilər üçün yaranması ilə razılaşsaq, belə bir sual ortaya çıxır ki, cəmi yüz il keçdikdən sonra Smbat Sparapetinin Kilikiya erməniləri üçün daha bir “Qanunnamə”ni Qoşun “Qanunnamə”sindən istifadə ilə yaratmasına nə ehtiyac vardı?

Bizim fikrimizcə, bunu alban və erməni gerçəkliyinə istinad edərək çox sadə və məntiqli şəkildə belə izah etmək olar ki, Odzinetinin erməni “Kanongirk”i alban xristian əhalisinin ictimai quruluşuna, hüquq normalarına, məhkəmə quruluşuna və icrasına uyğun gəlmədiyi kimi, Qoşun “Qanunnamə” əsəri də Kilikiya... məhkəmə quruluşuna yaramırdı”.

Şübhəsiz ki, məntiqli görünsə də, bu cür fikirlərlə ermənilərə nəyisə sübut etmək mümkün deyildir. Ən əsas sübut alban dilində, yəni qarqar-qıpçaq türkcəsində qələmə alınmış “Törə bitiki”nin özü ola bilər.

Mxitar Qoşun dövrümüzədək alban dilində (qıpçaq türkcəsində) çatan “Törə bitiki” kitabı sübut edir ki, albanlar ən azı XII əsrə qədər öz ana dillərində yazıb-oxumuşlar. Bunun XIII əsrdə də belə olduğunu həmin əsrdə yaşamış erməni tarixçisi Hetum da özünün “Qayton” adlı əsərində təsdiq etməkdədir.

Məlumat üçün bildirək ki, “Törə bitiki”nin hansısa nüsxəsini XIII əsrdə Azərbaycandan Ukraynaya köç edən albanlar özləri ilə aparmış və sonrakı əsrlərdə ona ön söz, bir neçə maddə, şərhlər və “Erməni qanunnamə”sini əlavə edərək aralarındakı məhkəmə-hüquq məsələlərini onunla tənzimləmişlər. Sonra isə əlavələr edilmiş variantın üzünü köçürərək çoxaltmışlar.

XVI əsrdə Ukraynada yaşayan erməni icması öz qanunları ilə yaşamlarını davam etdirmək məqsədilə tərtib etdikləri 124 maddəlik qanunnaməni öncə latın, daha sonra polyak dilinə tərcümə edərək, tərcüməsi ilə birlikdə Polşa kralı Sziqmunda təsdiq etdirmişdilər. Sonradan bu qanunlar alban (qarqar – qıpçaq) dilinə tərcümə edilərək, “Törə bitiki” nə daxil edilmişdir. Kitab da dövrümüzə bu halda, yəni müxtəlif əlavələrlə gəlib çıxmışdır. Fəqət onun Mxitar Qoş tərəfindən yazılmış hissəsini əlavələrdən ayırmaq heç bir çətinlik törətmir.

V-VII əsrlərdə alban (qıpçaq – qarqrar) dilinə tərcümə edilən və dövrümüzədək ulaşan çoxsaylı alban yazılı ədəbiyyat nümunələrindən biri də “Atamız bizim” (Matta “incil”indən bir parça) müraciəti ilə başlayan məşhur xristian duasının alban variantıdır.

Duanın alban dilindəki səslənişi:

“Atamız bizim ki köktəsən, ari bolsunq atınq səninq, kəlsin xanlığın səninq, bolsun erkinq səninq neçik köktə alay yertə, ötməkimizni bizim kündəlik ber bizgə, bu gün boşat bizgə borçumuznu bizim, neçik ki biz boşatırbiz bizim borçlularımızgə, bərməgin bizni sınaaxlıxka, yoxsa xutxar bizni yamandan, zera seninqdir xanlığ da, xuvat da, səngə haybat menqlik. Amen.”

Çağdaş Azərbaycan türkcəsindəki səslənişi:

“Göydə olan atamız, təmiz olsun adın sənin, gəlsin xanlığın (hakimiyyətin) sənin, göydə olan əркиn yerə ələnsin. Ruzimizi gündəlik ver bizə, Bizni sınaqlara soxma, pisliklərdən qurtar, çünki sənindir xanlığ da (hökm də), qüdrət də, əbədi olmaq sənə yaraşır. Amin.”

Təqdim edilən alban (qıpçaq-qarqar) nümunəsindən də göründüyü kimi, bu, güclü oğuz təsirinə məruz qalmış qıpçaq materialıdır və digər qıpçaq şivələrindən fərqli olaraq, anlaşılıqdır. Halbuki, digər qıpçaq şivələrini – qumuq, qaraçay, balkar, noqay, qazax, qırğız, başqırd və s. anlamaq çox çətindir. Təbii ki, bu şivə oğuz əhatəsində, yəni Azərbaycanda formalaşa bilərdi və formalaşmışdır da. Maraqlıdır ki, oğuz mənşəli Azərbaycan türkcəsinin vasitəsi ilə bu dilə çox sayda ərəb və fars kəlməsi də keçmişdir. Məsələn; xudrət (qüdrət), xuvat (qüvvət), ki (bağlayıcı) və s.

Şübhəsiz ki, qarşımızdakı ərəb müəlliflərinin “Arran dili” adlandırdıqları alban dilidir və Mxitar Qoşun dövrümüzədək ulaşmış “Törə bitiki” kitabı da bu dil və şivədedir və eyni qrafika ilə yazılmışdır.

Bütün bu faktlar bir daha sübut edir ki, alban yazısı erməni əlifbası ilə eyni mənşəli olmuş, alban dili də Musa Kağankatlının və Moisey Xorenatsinin “qarqar dili” adlandırdıqları qıpçaq türkcəsinin yerli şivəsindən başqa bir şey deyilmiş.

Maraqlıdır ki, sözügedən müəlliflərin söylədikləri bu fikri əldə əsas tutan erməni “alimləri” iddia edirlər ki, guya Mesrop Maştots albanlar üçün deyil, çoxsaylı alban tayfalarından biri olan qarqarlar üçün əlifba düzəltmişdir. Bu iddiada məqsəd guya ayrıca alban dilinin olmadığını, albanların erməni, yəni hay dilində danışdıqları barədə uydurmanı “sübut” etməkdir.

Lakin Musa Kağankatlının sözügedən məlumatına istinad edənlər eyni müəllifin bir qədər yuxarıda Maştotsun erməni və albanlara əlifba düzəltdiyini söyləməsini gözdə edirlər. Həqiqət isə budur ki, Musa Kağankatlı məhz alban əlifbasından söz açır və bir qədər sonra isə alban əlifbasının məhz qarqar (qıpçaq) dili əsasında yaradıldığını aydınlaşdırır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Strabon (I əsr) və Yustin də dolaylı yolla albanlarla qarqarlar arasında bərabərlik işarəsi qoymuşlar. Belə ki, onlardan birincisi Albaniya üzərində ucalan dağlarda amazonların yaşadığını vurğulamaqla yanaşı, qarqarların amazonkalarla qonşuluqda yaşadıklarını qeyd etmişdir (XI, 5. 1). Yustin isə albanlarla amazonkaların qonşu olduqlarını bildirmişdir (XLII, 3. 7).

Maraqlıdır ki, eyni mövzuya toxunmuş digər əski erməni müəllifi Koryun da söhbətin məhz alban dilindən getdiyini vurğulamışdır. Özü də onun söylədiklərindən belə aydın olur ki, Mesrop albanların əlifbasını əslində yeniləmişdir. Yəni bu hadisədən öncə də albanlar yazıya sahib idilər:

“Elə həmin vaxt onun yanına Benyamin adlı bir alban iereyi gəldi. O (Maştots) onu sorğu – sual edərək, alban dilinin ... sözlərini tədqiq etdi. Daha sonra ona yuxarıdan bəxş edilən istedadı ilə (albanlar üçün) yazı yaratdı və Məsihin mərhəməti sayəsində uğurla ölçdü, biçdi və dəqiqləşdirdi”

Eyni müəllif bir qədər sonra yazır:

“Bundan sonra o, Alban ölkəsinə yola düşmək üçün (katalikos Saak və erməni çarı Artaşeslə) xudahafizləşdi. Və o həmin ölkəyə yola düşdü, çarların iqamətgahı olan yerə gəldi, alban yepiskopu İeremiya, eləcə də onların çarı Arsva ilə və bütün azatlarla görüşdü. Onlar onu Məsih eşqinə hörmətlə qarşıladılar, o da gəlişinin səbəbini izah etdi. Onların hər ikisi

– bərabər səlahiyyətlərə sahib yepiskop və çar bu yazını qəbul etməyə razı oldular və ölkənin müxtəlif əyalət və vilayətlərindən yazıb öyrənmək üçün yeniyetmələrin göndərilməsi, onların müvafiq yerlərdəki məktəblər üzrə qruplaşdırılması və qida ilə təmin edilməsi barədə əmr imzaladılar”.

Bu deyilənlərdən göründüyü kimi, Mesrop albanlar üçün artıq hazır əlifba gətirmişdi. Həmin əlifbanı isə albanlardan öncə ermənilər üçün yaratmışdı. Yəni özü ilə bu gün “erməni əlifbası” kimi tanınan hazır əlifbanı gətirmişdi.

Koryunun əsərinin Venesiya mxitaristləri tərəfindən 1854 – cü ildə dərc edilmiş başqa variantında isə belə deyilir:

“...Sonra o, Alban ölkəsinə yollandı, onların əlifbasını dəyişdirdi (yenilədi), tədrisatı bərpa etdi...”

Buradan isə belə məlum olur ki, Maştots albanların əlifbasını yenilədi. Albanların bundan da öncə əlifbaları olduğu, onunla kitablar yazıldığı, xristianlığın qəbulundan sonra Vaçaqanın onların yandırılmasını əmr etdiyi məlumdur. Bu barədə Musa Kağankatlı məlumat verir. Söhbət hansı əlifbadan gedir?

Bu suala cavab verməmişdən öncə qeyd etməliyik ki, alban əlifbası barədə mütəxəssislər hələ də yekdil fikrə gələ bilməmişlər. Bir çoxları Mingəçevirdən tapılan və üzərində bugünə qədər oxuna bilinməyən yazının alban əlifbası olduğunu iddia edirlər. Bəzi mütəxəssislər bu daşı IV əsrə, digərləri V əsrə aid edirlər. Onu VII əsrə aid edənlər də var. Bu yazının alban yazısı olduğu sübut olunmamış qalır.

Mütəxəssislərin bir çoxu gürcü tədqiqatçısı İ.V.Abuladzenin 1937-ci ildə Matedaranda tədqiqatlar apararkən, XVI əsrə aid bir ermənidilli əlyazmada rast gəldiyi 52 hərflə əlifbanı alban əlifbası hesab etməkdədirlər. Bu əlifbanın udin əlifbası olduğunu iddia edənlər də var. Fəqət tarixi mənbələr alban yazısının udin dili əsasında deyil, qarqar-qıpçaq dili materialı əsasında yaradıldığını söyləyirlər və bu mübahisə göturməyən faktdır. O da faktdır ki, bu gün elmə məlum olan qıpçaq dillərindən heç birində 52 səs yoxdur. Məsələn, türk dillərinin qıpçaq qrupuna daxil olan qazax türkcəsində 26 samit, 12 sait (38 səs) var, fəqət bu saitlərdən

dördünün sonrakı dövrlərdə peyda olduğu hesab edilir. Bu isə o deməkdir ki, başlanğıcda bu dildə sadəcə 34 səs olub.

Eyni dil qrupuna daxil olan qaraqalpaq dilində 26 samit, 9 sait, yəni üst-üstə 35 səs, qırğız dilinin şimal şivəsində 8, cənub şivəsində 9 sait səs var. Samitlərin sayı qazax və qaraqalpaq dilində olduğu kimidir. Noqay dilində samit səslərin sayı 26, saitlərin sayı isə 8-dir, yəni bu dil üst – üstə 34 səsə sahibdir. Kazan tatarlarının dilində bu rəqəm 35-ə (26+9) bərabərdir. Başqırd dilindəki səslərin sayı isə 38 (26+12)-dir. Alban (qar-qar-qırçaq) mətnlərinin təhlili bu dildə 34 səs olduğunu göstərməkdədir.

Gördüyümüz kimi, 52 hərflik bir əlifba qırçaq dillərinə qətiyyənlə uyğun deyil. Əvəzində isə 36 işarəlik erməni-alban müş-tərək əlifbası bu səs sisteminə tamamilə uyğun gəlir.

Əlbəttə, ola bilsin ki, həm Mingəçevir yazısı, həm də sözügedən 52 hərflik əlifbadan Albaniya ərazisində yaşamış hansısa xalqlar istifadə etmişlər və nəzərə alsaq ki, “alban” adı bütün bu xalqlar üçün ortaqlıq idi, bu baxımdan həmin əlifba və yazıları da “alban yazısı” kateqoriyasına aid etmək olar. Fəqət Albaniyanın dövlət və ortaqlıq ədəbiyyat dili olan qırçaq-qarqar dilinə gəlincə, onun yeni yazısı V əsrdə yaranıb və alban müəlliflərinə aid əldə olan çox sayda mətn onların istifadə etdikləri əlifbanın erməni əlifbası ilə eyni mənşəli olmasını sübut edir.

Eyni zamanda, təkcə Laçın rayonu ərazisindən bu əlifba ilə yazılmış və erməni dilində olmayan 22 epikrafik abidə aşkar olunmuşdur ki, onlardan biri – Alxaslı kəndinin 8 km şimal – qərbində yerləşən alban vənginin (monastrının) kitabəsindəki yazı barədə V.A.Əliyev məlumat verməkdədir («Археологические открытия 1980 г.», М., 1981, с. 414-415).

Deyilən fikri təsdiqləyən başqa misallar da var. Məsələn, fransız şərqşünası Ejen Bore 1838 – çii ildə Fransa Elmlər Akademiyasına ünvanladığı bir məruzəsində bildirdi ki, Matedarandakı əlyazmaların birində o, alban əlifbasını aşkara çıxarıb. Onun yazdığına görə, bu əlifba erməni əlifbası ilə, demək olar ki, eynidir, amma yazılar erməni dilində deyil.

Bu hadisədən 48 il sonra, yəni 1886-cı ildə ermənişünas alim, professor N. Karmians bir məqaləsində Münhendə rastlaşdığı bir ermənidilli əlyazmadan söz açaraq bildirmişdi ki, Sivasda qələmə alınmış və miniatürlərlə bəzədilmiş bu əlyazmanın bir yerində erməni hərflərinə bənzəyən hərflərlə yazılmış, fəqət erməni dilində olmayan iki sətirlə rastlaşıb. Həmin sətirin yanında ermənicə yazılmış qeyddə bunun alban yazısı olduğu bildirilməkdəydi. Fəqət bu və haqqında Ejen Borenin məlumat verdiyi əlyazmalar müəmmalı şəkildə yoxa çıxdığından və ya məhv edildiyindən onlar barədə heç bir dəqiq məlumat yoxdur.

Bununla belə, 1996 – cı ildə Gürcüstan Elmlər Akademiyası tərəfindən İsrailə ezam edilən elmi ekspedisiya tərəfindən Müqəddəs Yelizaveta kilsəsindən 120 səhifəlik bir palimpsest tapılmışdır. Alban dilində olduğu güman edilən bu əlyazmanın üst tərəfində gürcü dilində qeyd var. Bu qeydə əsaslanan ekspedisiyanın rəhbəri, tanınmış gürcü alimi Zaza Aleksidze sözügedən yazıların alban yazıları olduğunu iddia etmiş və bu barədə fikirlərini 2001-ci ilin may ayında Bakıda təşkil edilən “Qafqaz Albaniyasının etnomədəni irsi” adlı konfransda (Предварительное сообщение об идентификации и дешифровке албанского текста, обнаруженного на Синайской горе. Доклад на конференции «Этнокультурное Наследие Кавказской Албании» 21-22 мая 2001 года в Баку) dilə gətirmişdir.

59 işarəli bir əlifba ilə qələmə alınmış bu yazı artıq nəşr edilmiş və onun udin dili əsasında şərh ediləmsinə cəhd də göstərilmişdir (J.Gippert, W.Schulze, Z.Aleksidze, J.-P.Mahé. The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai. Brépols, 2009.) İddiaya görə bu, Bibliyanın ayrı – ayrı hissələrinin tərcüməsidir və guya udin dilindədir. Fəqət bu iddia digər alimlər tərəfindən ciddi qəbul edilmir. Bu da təbiidir, çünki kitab müəlliflərinin mətnləri udin dilində şərh etmək cəhdləri falsifikasiyadan və ya olmayanı olan kimi təqdim etməkdən başqa bir şey deyil. Üstəlik də bütün mənbələr alban dili üçün əlifbanın udin dili əsasında deyil, qarqar-qıpçaq dilində tərtib etdiyini söyləyir.

Gürcülərin İsraildən tapdıqları palimpsetdəki 59 işarəsinin 36-sı erməni hərfləri ilə üst-üstə düşən hərflərdir ki, bu da təbiidir. Çünki alban və erməni hərfləri eyni mənşəli olmuşdur. Digər 23 işarə isə, deyilənlərnə görə, gürcü hərflərinə və həbəş ideoqramlarına çox bənzəyir.

Əgər IV-VII əsrlərə aid olduğu söylənən (Aleksidze IV-V əsrlərə aid edir) bu əlyazma gerçəkdən də albanlara aiddirsə və gerçəkdən də onun yazıldığı əlifba Maştotsun albanlar üçün hazırladığı əlifbadırsa, tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, zamanla o təkmilləşmiş və 36 işarəli əlifbaya çevrilmişdir. Yəni zamanla “gürcü hərflərinə və həbəş ideoqramlarına bənzəyən” köməkçi işarələr lazımsız şey kimi bir kənara atılmışdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, alban dilinin guya udin dili olduğu barədə fikir elmdə çox yayılmışdır və bu fikrin ən qızğın tərəfdarı və təbliğatçısı kimi daha çox gürcü və erməni alimləri çıxış edirlər. Gürcülərin bu mövqeyi anlaşılındır. Çünki udin dili də gürcü dili kimi Qafqaz dilləri ailəsinə aiddir. Gürcülər bu yolla Azərbaycanın guya qədimdə qafqazdillilərlə məskun olduğunu “əsaslandırmaq”la, hətta qədim mənallıları da qafqazdilli elan etməklə, gələcəkdə torpaqlarımıza iddia üçün “elmi əsas” hazırlamağa çalışırlar ki, bu xəttin də əsası İosif Stalin tərəfindən qoyulmuşdur.

Ermənilərin məqsədi isə aydındır, kim olursa – olsun, təkli türk olmasın.

Azərbaycanda ideyanın ən qızğın tərəfdarı mərhum Voroşil Qukasyan idi. Milliyyətçə udin olan bu alimin də sırf etnik təəssübkeşlikdən çıxış etdiyi və daha çox Abuladzenin əlifbası üzərində durduğu məlumdur. Lakin o, tək deyildi. Bu gün də bu iddiada olan Azərbaycan alimləri az deyil. Bu halda isə, əlbəttə ki, söhbət kəmsavadlıqdan və bu iddianın arxasında duran siyasi hədəfləri anlamamaqdan, başqa sözlə, siyasi nadanlıqdan getməlidir. Çox təəssüflər olsun ki, belələrindən biri də Fəridə xanım Məmmədovadır. Gözəl tarixçi, albanşünas və ermənişünas olmasına rəğmən, türkologiya sahəsində yetərli biliklərə sahib ol-

mayan bu alimin səhv etdiyini, əlbəttə ki, üzə çıxardığımız alban əlyazmaları bütünlüklə sübut etməkdədir.

Əldə olan əlyazmalar həm alban dili məsələsinə, həm də alban əlifbası ilə bağlı suallara tam və birmənalı cavab verməkdədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, erməni və alban əlifbaları eyni mənşəli olsalar da, yazılış xətt və üslubuna görə bir-birindən fərqlənirlər. Yəni hərflər eyni olsalar da, xətlər fərqlidir. Ermənilər “bolorqir” və “notrqir” adlandırdıqları bu iki xətti erməni yazısının iki fərqli xətti kimi təqdim edirlər. Gerçək isə budur ki, “bolorqir” ermənilərə, “notrqir” isə albanlara məxsusdur. Yəni əldə olan bütün alban mətnləri məhz “notrqir”lə yazılmışdır. Albanlar hətta erməni dilində yazanda da öz xətlərindən (əlifbalardan) istifadə etmişlər. Odur ki, “notrqir”lə yazılmış bütün mətnlərin, o cümlədən ermənidilli mətnlərin müəlliflərinin məhz albanlar olduğunu tərəddüd etmədən söyləmək olar. Albanlar heç vaxt “bolorqir”dən istifadə etməmişlər. “Bolorqir”lə yazılmış mətnlərin müəllifi, şübhəsiz ki, ermənilərdir. Əlbəttə, bəzi hallarda, ola bilsin ki, kiçik istisnalar olmuşdur, fəqət bu bir o qədər də böyük önəm daşmır.

İndisə Maşotsun əlifbasının qəbulundan öncə albanların istifadə etdikləri yazının hansı əlifba ilə ola biləcəyi məsələsinin üzərinə qayıdaq.

Nəzərə alsaq ki, Vaçaqan və ondan öncəki Albaniya hökmdarları Arsak sülaləsindən idilər və kökləri Parfiya Arsaklarına uzanırdı və Parfiyada isə 22 hərflə arami yazısından istifadə olunurdu, eləcə də Ərməniyyə məliyi Artaxesin (e.ə. I əsr) dövrümüzədək ulaşan, türkcə yazıldığı anlaşılan və görkəmli dilçi alimimiz Firidun Ağasıoğlu tərəfindən oxunan kitabəsi də (söhbət sərhəd daşları üzərindəki yazılardan gedir) eyni əlifba ilə yazılmışdı, söhbətin məhz arami əlifbasından getdiyini düşünmək olar. Ehtimal ki, parfiyalılar bu əlifbanı midiyalılardan əxz etmişdilər. Çünki Güney Azərbaycandan Midiya dövrünə aid, üzərində arami yazıları olan, fəqət aramicə oxuna bilinməyən bir neçə vaza tapılmışdır. Mütəxissislərin bəzisi həmin yazıların midiyalılara aid olduğunu ehtimal edirlər.

Sasanilər də eyni əlifbanı parfiyalılardan əxz edərək öz dillərinə uyğunlaşdırmışdılar və onların imperiyasında orta fars (tat) dili ilə yanaşı arami dili də dövlət dili hesab olunurdu və hər iki dilin əlifbası eyni idi. Eyni əlifbanın Xəzər xaqanlığında da əsas əlifbalardan biri olduğunu söyləmək üçün əldə ciddi əsaslar var. Fəxrəddin Mübarəkşah Mərvərrudinun yazdığına görə, xəzərlərin əlifbası 22 hərfdən ibarətdir, sağdan sola yazılır və hərflər bitişmir.

Bu halda söhbətin bilavasitə arami əlifbasından getdiyi heç bir şübhə oyatmır. Məsələ burasındadır ki, xəzərlərin yəhudiliyi qəbul etmiş hissəsinin birbaşa davamı hesab edilən krımçaklar XX əsrin əvvəllərinə qədər bu əlifbadan istifadə etmiş və bu əlifba ilə çox sayda ədəbi və dini əsər yaratmışlar.

Həm Mosiyey Xorenatsi, həm də Musa Kağankatlı alban dilinin əsasında duran qarqar dilini xəzərlərin, daha dəqiq desək, ağ xəzərlərin dili ilə eyniləşdirir. Fəqət mətnləri rus dilinə tərcümə edən ermənilər bu faktı gizlətməmişlər. Mətnin orijinalı belədir:

“Steğis nşanqirs kokordaxos akxazur xjakan xetsbekazunun aynorik qarqartsvots lezun”

Hərfi tərcüməsi:

Steğts – yaratdı, düzəltdi

nşanqirs – hərfləri

kokordaxos – boğazda danışan

akxazur – ağ xəzər

xjakan – yabani

xetsbekazunun – pozuq

aynorik – bənzər

qarqartsiots – qarqarların

lezuin – dili

Erməni saxtakarlığını ifşa edən Firidun Ağasıoğlu cümləni belə tərcümə etmişdir:

“Yabani, pozuq ağ xəzər əlifbasını boğazda danışan qarqarların dilinə uyğunlaşdırdı”.

Alim belə fikrə gəlir ki, Mesrop Maştots qarqarlar üçün xəzər əlifbası əsasında əlifba yaratmışdır. Əlbəttə ki, onun bu fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Əgər o gerçəkdən də haqlıdırsa,

mətnədəki “akxazur” termini gerçəkdən də etnonimdirsə və bu halda söhbət gerçəkdən də ağ xəzərlərdən gedirsə, o zaman deyilənləri belə şərh etmək lazımdır:

“(Mesrop) Ağ Xəzərlərin boğaz səsləri ilə zəngin, yabanı və pozuq dilinə bənzər qarqarların dili üçün həflər yaratdı”.

Yəni, Mesrop Maştots ağ xəzər dilinə bənzər qarqar dili üçün yeni əlifba yox, bəzi hərflər düzəltdi. Çünki ermənilər üçün düzəltdiyi əlifba qarqar dilinin bəzi səslərini ifadə etmək iqtidarında deyildi. Bizcə, hər şey Firidun Ağasıoğlunun söylədiyinin əksinə baş vermişdir. Albanlar əski əlifbalarından – arami mənşəli xəzər əlifbasından imtina edərək, Maştotsun yeni əlifbasını qəbul etdilər. Xəzər əlifbası ilə yazılmış, Musa Kağankatlınn dili ilə desək, “bütərəst və cadugərlərin” kitablarını oda verdilər. Buna yeni dinin – xristianlığın qəbul edilməsi səbəb oldu.

Hər halda, Mxitar Qoşun dövrümüzədək alban dilində çatmış kitabı, eləcə də yuxarıda təqdim etdiyimiz alban dilində dua məhz ikinci nəticənin doğruluğunu sübut edir.

Məlumat üçün bildirik ki, “alban” adı təkcə konkret bir soy və ya boyun deyil, eyni zamanda, albanlar ölkəsində yaşayan bütün türk və qeyri-türk etnosların ümumiləşdirici adı olmuş və etnonimə çevrilməmişdən öncə sosisl institutu ifadə etmişdir. Məsələ burasındadır ki, əski türk dilində “alban” kəlməsi “hərbi mükəlləfiyyətli” anlamına gəlir. Bu fakt V. Radlovun “Qədim türk lüğəti”ndə də təsbit edilmişdir, fəqət bu sözün türk dilinə guya monqol dilindən keçdiyi barədə əsassız bir fikir söylənmişdir. Fikrimizcə, Albaniyanın əhalisi Xəzər xaqanlığının, ondan öncə isə Hun xaqanlığının, başqa sözlə, Türkünstanın (Turanın) tərkib hissəsi olmuş, Turan xaqanına tabe olmuş və lazım gəldiyində xaqanı atlı və piyada döyüşçülərlə təmin etməyə mükəlləf olmuşdur. Hər halda, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “albanlar başı” adlandırılan Qazan xanın, eləcə də xanlar xanı Bayandır xanın “Türkünstanın dirəyi” kimi təqdim edildiyi danılmaz faktdır.

Çox güman ki, Albaniya xristianlığın qəbulundan sonra Turandan (Türkünstandan) qopmuş, buna qədər isə həmişə Türkünstanın ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Hər halda, uzun müddət, daha

dəqiq desək, V əsrə qədər (albanlar xristianlığı V əsrdə qəbul etmişlər) Albaniyanın paytaxtı olmuş Qəbələ şəhərinin ərəb mənbələrində “Xəzər” adlandırıldığı da bir gerçəkdir. Eyni zamanda, xəzərlərin bu günə qədər harada yerləşmiş olduğu məlum olmayan paytaxtlarının Xanbalıq şəhəri olduğu məlumdur. Qəbələ şəhərinin adı isə antik mənbələrdə “Kabalaka” kimi çəkilir. “Kabalaka”nın Xanbalıq adının təhrif edilmiş forması olduğu göz qabağındadır. Xatırladaq ki, Mahmud Kaşğarının xəritəsində bütün Qafqaz, o cümlədən bugünkü Azərbaycan Respublikasının, Gürcüstanın və Ermənistanın ərazisi Dərbənd – Xəzəran, yəni xəzərlər ölkəsi kimi qeyd edilmişdir. Azərbaycan isə ondan cənubda göstərilmişdir.

Albanların xəzərlərdən və Turan – Türkünstan mühitindən qopmasının bir səbəbi yeni din – xristianlıq idisə, digər səbəbi də iki əsr sonra türk əsilli Arsaklar sülaləsinin əvəzinə fars (tat) mənşəli Mehranilərin hakimiyyət başına gəlməsi olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Musa Kağankatlı özünün “Alban tarixi”ndə xəzərlərdən və yer-yer “Şimal” adlandırdığı Türkünstandan sevməzliklə söz açır, erməniləri həmişə xoş sözlərlə yad edir, Albaniyanın fars (tat) mənşəli məliyi Cavanşiri öyməkdən isə doymur.

Tanınmış alban tarixçisi Musa Kağankatlı özünün "Alban tarixi" kitabının Albaniyanın, yəni Azərbaycanın ilk şahlarını sıralayarkən birinci yerdə Nuh oğlu Yafəsin, ikinci yerdə onun oğlu, kimmerlərin soy babası Qamərin, dördüncü yerdə isə onun oğlu Toqarmanın adını çəkmişdir.

Musəvilik dinini qəbul etmiş xəzər xaqanı İosif ona xəzər türklərinin mənşəyi barədə verilən sualın cavabında bildirmişdi ki, xəzərlər Toqarmanın 10 oğlundan biri olmuş Xəzərikin nəslindəndirlər. Maraqlıdır ki, xaqan İosif Toqarmanın, yəni Həzrət Nuhun nəvəsi və Azərbaycanın 4-cü şahının digər oğullarının da adını çəkmişdir. Bu oğulların da hər biri özünün adı ilə adlandırılan bir türk xalqının soy babası olmuşdur.

Mövzu ilə bağlı Firidun Ağasıoğlu deyir:

"Xaqan İosif yazdığı məktubda xəzərlərə yaxın qohum olan 10 soyun adını çəkir. Həmin soylar bunlardır: Uyğur, Turis, Avar, Oğuz, Bizal, Trna, Xəzər, Yanur, Bulqar və Savir."

Xəzər xaqanının çəkdiyi türk soy adlarından subarların adına erkən mixi yazılarda, yəni eradan əvvəl III-II minilliklərə aid mətnlərdə rast gəlirik. Əslində İosifin məktubunda bu soyun adı "savir" şəklindədir. Fəqət sözügedən soyun adına müxtəlif mən-bələrdə "savir", "sabir", "sibir", "suvar", "subar" şəklində rast gəlinir. Eradan əvvəl III minilliyə aid mətnlərdə "subir" forması işlənməkdədir. Bu türk xalqı adını Azərbaycan toponimikasında suvar şəklində əbədiləşdirmişdir. Söhbət "Biləsuvar" toponimindən gedir.

Firidun Ağasıoğlunun yazdığına görə, mixi yazılardan belə aydın olur ki, subarlar İkiçayarasının şimlində yaşayırdılar və şumerlərin qonşusu olmuşlar. Şumerlər ikiçayarasının cənubuna Subar ölkəsinin ərazisindən keçərək gəlmişdilər.

Azərbaycan xalqının etnogenezində yaxından iştirak etmiş türk soy və boylarından biri də bulqarlardır. Azərbaycanın 4-cü şahı Toqarmanın 10 oğlundan birinin – Bulqarın nəslə olan bulqarların adı "Kitabi-Dədə Qorqud"da da çəkilməkdədir.

Şərqsünas alim Süleyman Əliyev deyir:

""Dədə Qorqud" kitabının VII boyunda etnogenez baxımından belə bir tutarlı yazıya rast gəlirik: "Altı başı balqar bir ər gördüm. Ol ərə bağdum. Dayım Əmən imiş."

Bu parçanı Ergin və Gökyay "alın başı balkır bir ər gördüm" kimi yazmışlar. Bartold isə rus dilinə "muja s blestyəşim çelom i qolovoy" kimi çevirmişdir. Yalnız Bakı çaplarını hazırlayan Həmid Araslı parçanı "balqar bir ər" oxumuş, ancaq bu "balqarın" kimliyi və nə demək olması barədə bir söz söyləmədən keçinmişdir.

VII boyda "altı başı balqar bir ər" dedikdə, Azərbaycan xalqının yaranmasında iştirak edən bulqarların adı bir eponim kimi çəkilir.

Bu bulqarlar sonrakı Volqaboyu bulqarları deyil, qədim bir etnosdur, onları protobulqar, yəni ilk bulqar adlandırmaq daha

düzgün olar. Onların adını ilkin olaraq IV əsrin Suriya tarixçisi Mir Abas Katina çəkmişdir. Onun yazısı gəlib bizə çatmasa da, Moisey Xorenatsinin "Ermənistan tarixi"ndə qalmışdır. Burada deyildiyinə görə, Yuxarı Ormansız-Basean deyilən yerdə "sonralar Bexendur Bolqar Vəndin köçürüb gətirdiyi ailələr yerləşmiş, onun adı ilə bağlı olaraq onlar Vənəd adlanmışdı."

Biləsuvar rayonu ərazisindən axan Bolqarçay bu günədək bu qədim türk soyunun adını yaşatmaqdadır. Yaxın keçmişlərə qədər bu bölgədə Bolqar, Bolqarkənd və Bolqar-Göytəpə adlı etnotoponimlər mövcud olmuşdur.

Toqarmanın 10 oğlundan biri olan Uyğurun soyundan gələn uyğurlardan da ayrıca söhbət açmaq lazımdır.

Dilçi alim Elbrus Əzizov deyir:

"Fuad Köprülüzadə 1926-cı ildə Bakıda çap olunmuş "Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər" adlı kitabçasında Azərbaycan dilinin təmiz oğuz dili olduğunu göstərmişdir. Sonralar Çobanzadə və onun ardınca Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin oğuz-qıpçaq dili olduğunu təsdiq etdilər. Əhməd Cəfər ana dilimizin oğuz-qıpçaq mənşəli dil olmasını təsdiq etməklə yanaşı, bildirmişdir ki, ancaq bu dilin uyğur dili ilə kiçicik müqayisəsi bizi Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsində uyğur dili qatının çox işləməsi barədə düşünməyə məcbur edir."

Əhməd Cəfər isə yazmışdır:

"Dialektlərin faktlarına əsasən mən bu qənaətdəyəm ki, Azərbaycan dili əsas əlamətlərinə görə, türk dillərinin Qərb qrupuna aid olsa da, bu dil müəyyən dərəcədə türk dillərinin Qərb və Şərq qruplarını bağlayan halqadır"

Elburus Əzizovun yazdığına görə, müasir Azərbaycan dilində uyğur elementlərinin olduğunu Nəcib də göstərməkdədir. Azərbaycan və uyğur dillərinin ötəri müqayisəsi daha çox bu iki dil üçün əlamətdar olan izoqloslar aşkara çıxarmağa imkam verir. Məsələn, "a-e" səsdəyişməsini gözdən keçirək. Uyğur dili üçün xarakterik olan bu hal özünü Azərbaycanın cənub, şərq və şimal şivələrində də göstərməkdədir:

"Eyni hala Anadolu şivələrində də rast gəlinir. Bundan başqa Azərbaycanın ayrı-ayrı şivələrində uyğur dili üçün xarakterik olan "a-ə", "a-o", "o-a", "e-ə", "e-ö", "d-ç", "k-ç" və sairə əvəzlənmələr də müşahidə edilməkdədir."

Fərhad Zeynalovun yazdıqlarından belə anlaşılır ki, uyğurlar haqqında ilk məlumatlarda onlar "oqur", "saraoqur", "kotriqurlar", "onoqur" və s. adlarla qeyd edilmişlər. Maraqlıdır ki, onları bu adlarla məhz erkən orta əsrlər Avropa tarixçiləri Qafqaz və Şərqi Avropada yaşayan hunların tərkibində yad etmişlər. Qədim Çin mənbələrində hunlardan son dərəcə çox danışılsa da və bir çox türk soy və boylarının, o cümlədən se (sak) və yuecilərin (kuşanlıların) adları yad edilsə də, uyğurlar haqqında birçə kəlmə belə danışılmır. Yalnız sonrakı mənbələrdə onlardan "vey-ho", "hun-ho" və vey-vu-rh" adı ilə bəhs edilir. Bu isə o deməkdir ki, uyğurlar Qərbdən Şərqə saklardan və digər türk xalqlarından daha gec köç etmişlər.

Konkret olaraq, qırpaqlara gəlincə, onların mənbələrdə ən geniş yayılmış adlarından biri "kuman"dır. Maraqlıdır ki, əski yazılı mənbələr bu xalqın hələ eradan bir neçə min il öncələrdən Azərbaycanda yaşadığını, başqa sözlə, ölkəmizin avtohton əhalisi olduğunu birmənalı şəkildə təsdiqləyir.

Qədim mixi yazılarda (e.ə.XIII-XII əsrlər) "ku" və "kumen" (kuman) etnonimlərinin də adı çəkilməkdədir. "Ku" etnonimi ilə bağlı hesab edilir ki, bu, türk (prototürk) tayfalarından birinin adı olmuş və bu ad qədim türklər arasında geniş yayılmış qu quşu (qaz) totemi ilə əlaqədardır. İ.Dron qeyd edir ki, qu quşu (qaz) kultu qədim zamanlarda türk və monqol xalqları arasında geniş yayılmışdır. O bildirir ki, qədim türk əfsanələrində hun xaqanının qardaşı oğlu qu quşuna çevrilmiş və yeni bir türk soyunun əsasını qoymuşdur. Həmin türk qəbiləsi "ku" adlanmışdır. Məsələn, Tuva türklərinin toci qoluna bağlı qəbilələrdən biri kezek-kuular (qu quşları) özünü bu soydan hesab edir. Tədqiqatçının yazdığına görə, Sayan-Altay ərazisində yaşayan bir çox türk xalqlarında – tuvalılarda, xakaslarda, teleutlarda, kumandlilərdə qu quşu (qaz) haqqında totemik-mifik təsəvvürlər bu günə qədər yaşamaqdadır.

Türkoloqların bir qismi kuman etnoniminin də adının "qu" (ku) totemindən yarandığını irəli sürməkdədirlər. Məsələn, V. Q. Rodionov qədim çuvaş mənbələrinə əsaslanaraq "ku" və "kuman" etnonimlərini eyniləşdirir. İ.Dorn və O. Süleymenov da eyni fikri dəstəkləmişlər.

Kumanların adı qədim mənbələrdə (mixi yazılarda) ilk dəfə e.ə. XIII-XII əsrlərdə "kumen" kimi çəkilməkdədir. Y.Yusifov da yuxarıda adı çəkilən müəlliflərlə eyni mövqedən çıxış edərək yazır:

"Bu etnonim də Türk dillərində etnik ad düzəldən "-man" (-men) şəkilçi birləşmələrindən əmələ gəlmişdir. Kuman sonrakı türk adı olmaqla "sarımtıl, ağımtıl" mənasını daşıyırdı."

Sözgedən etnonimlə I Tiqlapalsarın (e.ə. 1115-1077) kitabəsində də rastlaşırıq:

"(V,73) Kumanların ordusu gerçəkdən Musru ölkəsinin köməyinə çıxdı... (V.82) Bu zaman Musru ölkəsinə köməyə çıxmağı qət etmiş kumanların hamısı savaşa baş tutması və mənə qarşı durmaq üçün özlərinin bütün bölgələrini səfərbər etdilər... (VI.22)... Kumanların mənim güclü döyüş təzyiqimdən qorxuya düşən şahları ayaqlarımı qucaqladı..."

Aşşur şahı II Adadnerari (e.ə. 911-890) də öz kitabəsində kumanları yad etmişdir. Maraqlıdır ki, aparılan arxeoloji qazıntılar zaman Xocalıdan üzərində bu hökmdarın adı yazılmış bir qızıl muncuq tapılmışdır ki, bu da onun qırpaq-kumanlarla üzləşdiyi ərazinin məhz Azərbaycan ərazisi olduğunu təsdiqləyir. Muncuğun tapıldığı yerin Qarqar çayı yaxınlığında olması və həmin çayın qırpaq-qarqarların adını daşması da maraqlıdır.

Ən maraqlısı isə odur ki, Aşşur-Kuman (qırpaq) əlaqələri təkcə müharibələrlə səciyyələnmiş, eyni zamanda ədəbiyyat sahəsini də əhatə etmişdir. Məsələn burasındadır ki, dövrümüzədək alban, yəni qarqar-qırpaq dilində yazılmış çox sayda xristian və dünyəvi məzmunlu didaktik heyayət gəlib çatmışdır. Onlara müxtəlif əlyazmalarda rast gəlinir. Bu hekayələrdən biri bizim üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki o, alban və ümumqırpaq ədəbiyyatının köklərinin biz düşündüyümüzədən

çox-çox qədim olduğunu və bu köklərin Aşşurla birbaşa bağlılığını sübut edir. Söhbət “**Uslu Xiqarınq sözü, esi, axılı**” adlı hekayədən gedir. Aşşur hökmdarı Senekerimin (Sinnaxeribin) dövründə Ninəvədə (bugünkü Mosul) yaşadığı bilinən müdrik Xiqar (Axikar) haqqında olan və təbii ki, xristianlıqla heç bir əlaqəsi olmayan bu hekayənin hələ e.ə. VII-VI əsrlərdə Yaxın Şərqi bir çox qədim dillərinə çevrildiyi məlumdur. Həmin əsər yalnız alban dilində dövrümüzədək tam şəkildə gəlib çıxıb bilmişdir. Başqa dillərdə isə bu əsərin yalnız ayrı-ayrı fraqmentləri qalıb. Əsərin ən qədim variantı arami əlifbas ilə, arami dilində yazılıb və Misir ərazisindən tapılıb. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qıpçaqlar, o cümlədən xəzər və kırımçaklar arami əlifbasından istifadə ediblər. Bu isə deyilənlərə daha bir sübutdur.

Sözgedən hekayədən kiçik bir parçanı sevgidəyər oxuculara tərcüməsiz təqdim edirik:

“Aytkanı da ögütü ki, ögütləngəylər adam oğlanları, da ata oğluna ögüt bergəy, da esinə alğaylar.

Eski Törə da xanlar vaxtına Senekarim atlı xan bar edi Ninove kerməninq da Asoresdanning. Men, Xiqar uslu, 60 yaşına boldum, xatun aldım, oğul-xız bolmadı manqa. Bardım Tenqrim alnına da köp türlü xurban ettim, xaytıp çöktüm al-larına da aytım:

– Ey, mənim Eyələrim da Tenqrilərim! (1-ininq atı Pilşim edi, 2-inçisininq atı Şilim edi, üçünçüsününq atı Şahmil edi). Buyurunquz da manqa er oğul berinqiz ki, oştə Xiqar tirilə ölməyir, ne aytqaylar adam oğlanları ki, Xiqar uslu cardar öldi, da oğul bolmadı ki, anı kömgəy edi da malın menqərgəy edi. Oğul bolğıy edi da kündə 10 xantar altın tas etkiy edi, bolmas edi mənim malımnı tügətməgə. Oğul bolğıy edi ki, 2 xolu bilə üstümə toprax salğay edi, tek manqa 1 oğul jışadağ bolğıy edi! Ol sahat manqa avaz boldu Tenqrilərimdən da ayttilar:

– Xiqar, buyurğandır ki, sanqa oğul bolğay. Sen xardaşınqınq oğlun al sanqa oğul, saxlağaysen da östürgəysen anı sendən sonqra seninq ornuna. Ki işittim men bu avaznı Tenqrilərimdən, aldım men xardaşım oğlun 1 yaşına, kiydirdim anı türlü-

türlü kamxalar içinə, da saldım boyuna altın-inci, necik xan oğlununq, içirdim da yedirdim anı barça süüt bilə, da xaymax bilə, da çiybal bilə, da yuxlatır edim anı xaraxuşununq da kügürçinininq moxundan yastıxlar üstünə anqar dirə ki, boldu 7 yaşına.

Mundan sonqra başladım anqar övrətməgə bitikni, esni u axılını, dünyaninq bilməxin, kimlər ki yaxşılıxka utrudur, alarğa cuap da söz. Kündüz u kecə tıylmadım övrətməxtən, toydurdum anı es u axıl bilə, necik kimesə suvdan u ötməxtən toyğay. Dağı da mundan sonqra ündədi meni xan xatına da ayttı alay ki:

– Uslu Xiqar, köriyirmen seni ki, xartayıpsen. Sendən sonqra kim tügəllisər cardarlıx bilə da es u axıl bilə benim xanlıxımınq kerəkin? Men asrı xayğurıyirmen bu işdən.

Ayttım:

– Xanım, sen xayğurma. Bardır benim oğlum ki, dağı cardar uslu da axılıdır mendən esə.

Ayttı xan:

– Keltir alnıma ki, köriyim.

Keltirdim da turğuzdum xannınq alnına. Kördü xan, da biyəndi, da ayttı ki:

– Alğışlı bolğay bu oğlannınq künləri ki, Xiqar kendininq tirlixinə turğuzdu oğlun alnıma, kendi tınçlıxta bolğay!

Andan sonqra yügündüm xanıma, aldım oğlumnu da bardım palacıma. Bu türlü aytır edim övrətkəndə Natan atlı oğluma.

– Oğlum, ne ki işitsənq xan, biy eşikinə, anı yürəkinqə tut, kimsəgə açma, baylını, möhürlünü çeşmə, çeşkənni baylama da, ne ki işitsənq, alani etmə da aytmağın.

– Oğlum, közünq açıp, körklü xatın körsənq, kiyinişli da bezövlü, bolmağay ki anqar suxlanğaysen. Egər tirlikinqni barçasın da bersənq, azğına suxlanğanınq bolur, yoxesə alırsen Tenqridən nalətləməx da adamlardan, anınq üçün ki xatın kişi oxşar bir körklü kerezmanğa, ol kerezmannınq içi toludur sövəklər bilə da sasımax bilə ölününq...”

Qeyd edək ki, bu gün də “kuman” adını daşıyan türk etnosları vardır. Bu baxımdan Altayda yaşayan kumandiləri və özünü günümüzəcən kumanların davamı hesab edən qaraçay və balkar-

lıları misal gətirmək olar. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu türk tayfası orta əsrlərdə də Ön Asiya və Şərqi Avropanın siyasi tarixində xüsusi rol oynamış, Avropanın etnolinqvistik coğrafiyasının formalaşmasında son dərəcə böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu rol o qədər böyük olmuşdur ki, həmin tayfaların dilini öyrənməyə xüsusi ehtiyac yaranmış və təqribən eyni dövrdə həm xristian Avropada, həm də İslam dünyasında kuman türklərinin dili ilə bağlı lüğətlər tərtib edilmişdir. Anadolunun Səlcuqlular tərəfindən tutulmasında və bu ərazinin yenidən Türk Yurdu halına gəlməsində kumanların ölçüyasığmaz xidmətləri olmuşdur.

Kumanların orta əsrlərdə də Azərbaycanda yaşadıklarını Musa Kağankatlının "Alban tarixi"ndən öyrənmiş oluruq (I kitab, VI fəsil). Sözügedən kitabda yazılanlardan öyrənirik ki, Qafqaz Albaniyasında kumanlarla bağlı olan "Qomenk" adlı toponim olmuşdur. Həmin toponimin qomen (kuman) etnonimindən və qədim erməni dilindəki "k" yer, məkan bildirən şəkilçidən yarındığını ("Alban tarixi" kitabı dövrümüzədək erməni dilində çatmışdır) söyləyən Qiyasəddin Qeybullayevin fikrincə, bu yer ya Arsax (Qarabağ), ya da Sünik (Zəngəzur) ərazisində olmuşdur. O, 1727-ci ilə aid bir arxiv sənədinə istinadən göstərir ki, həmin dövrdə, yəni XVIII əsrdə Zəngəzurun Çulundur bölgəsində azərbaycanlılarla məskun olan Koman kəndi mövcud imiş. Cəlilabad rayonunun Komankənd kəndinin də adı sözügedən türk boyu ilə bağlıdır.

Tarixi mənbələrdə kumanların iskitlərlə eyniləşdirilməsi, onlardan "koman iskitləri" kimi söz açılması halları da müşahidə edilmişdir. R. Q. Latam koman iskitlərinin etnik mənsubiyyəti barədə yazmışdır:

"Koman iskitləri, massagetlər, saklar, peçeneqlər, xəzərlər, hunlar öz mənşələri etibarilə türkdürlər və bunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur."

İrəlidə sevgidəyər oxucularımıza Mxitar Qoşun "Tötə bitikki" kitabından kiçik bir parça Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi ilə birlikdə, eləcə də digər alban materialı orijinalın dilində, yəni alban (qarqar-qıpqçaq) türkcəsində, fəqət tərcüməsiz təqdim ediləcəkdir.

Əldə olan albandilli materiallar içərisində daha üç müəllifin əsərinə də ast gəlinmişdir. Ermənilərin bütün dünyaya “böyük erməni alimləri” kimi təqdim etdikləri bu üç nəfər Mxitar Qoşun tələbəsi olan vardapet Yovhannes Sarğavaq, keşiş Yohannes Karneçi və ilahiyyatçı alim Krikor Nareğaçidir. Bu, fakt Zəngəzurun tarixən albanlara məxsusluğunu və bu ərazidə tarixən alban türkcəsində danışıldığını sübut edən ən gözəl faktlardandır. Fəqət bunlar əldə olan yeganə faktlar deyil. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycanın (bugünkü Ermənistanın) Sisian rayonunun Urud kəndindən tapılan və haqlarında Məşədixanım Nemətovanın məlumat verdiyi iki alban qəbrini də deyilənlərə əlavə etmək olar. Bu da son deyil.

Məsələn, Qafandakı Vaanvəng adlı alban monastrının həyə-tində alban katalikosu Stepannosun qəbrini misal çəkmək olar. Həmin qəbrin başdaşında yazılıb:

“Mən, Albaniya katalikosu, hökümlü Stepannos taciklərin (müsəlmanların – B.T) təqibindən yaxa qurtarmaq üçün Şahanduxt və bacısı Kata tərəfindən tikdirilmiş kilsəyə gəldim və burada rahatlıq tapdım. Tanrı məni mükafatlandıraraq yuxarı mərtəbədə yerləşdirdi. Tanrı xanımızı (Albaniya və Sünik xanı Senekərimi – B.T) öz qüdrəti ilə qorusun”.

Eyni monastra bitişik, albanlara məxsus Həzrət Məryəm kilsəsinin üzərində isə bu yazı qeyd edilib:

“Mən, Albaniya xanı Sevadın qızı və Aşotik oğlu Krikor xanın xatunu Şahanduxt və bacım Kata erməni təqviminin 535-ci ilində (1086-cı il) övladımızın olmaması səbəbindən, Məryəm ananın mərhəmətini qazanmaq üçün onun şərəfinə bu kilsəni tikdirdik...”

Dövrümüzədək alban xanı Sevadın oğlu, Şahanduxt və Kattann qardaşı, Albaniya xanı Senekəremi də bir neçə fərmanı gəlib çatıb. Onlardan biri belə başlanır:

“Hər şeyə qadir İsanın hökmü ilə mən, Senekərem – Sünik və Albaniyanın xanı məndən öncəki xan və bəylərin ürəyəyatımlı yazılarını oxuyub, Məsihsevər bacılarım – xanbanu Şahanduxt və ... bakirə Katanın xaişi ilə Sisakan və Bağk vilayətlərində kilsə torpaqlarını kilsəyə qaytarmaq üçün bu fərmanı yazdım...”

Məlumat üçün bildirək ki, ermənilər bu fərmanı rus dilinə tərcümə edib çap etdirərkən, oradakı “Sünik və Albaniya xanı” ifadəsini “Ermənistan çarı” ifadəsi ilə əvəz etmişlər.

Eyni xanın başqa bir fərmanında yazılıb:

“Bu, mənim – Sevad oğlu Senekərem xanın fərmanıdır. Tanrı məndən üz döndərmədi və İsmayiloğulları (müsəlmanlar – B.T) tərəfindən dağıdılmış doğma xanlığımda ikinci dəfə xan olmaq üçün mənə mərhəmət göstərdi. Müqəddəs kilsə və ecəzkar Sünik taxt-tacının vərsə torpaqları barədə əski fəmanları oxuyub, həmin torpaqları dördüncü dəfə paytaxt Tatevə qaytarıram...”

Senekərim xanın digər bir fərmanı da dövrümüzədək yetişmişdir:

“Mən – Senekərem xan Əsənin (Həsənin) bu fərmanını öz qolumla təsdiq etdim. Bundan sonra onun qanı bahasına taciklərdən (müsəlmanlardan) geri alınan bu kəndlər mənim buyuruğumla Tatevə qaytarılır. Mən, oğullarım və azatlar buna şahidik. Bu kilsələr durduqca kimsə onlara əl uzatmağa cəsarət etməsin”.

Albaniya xanı Əsən (Həsən) Cəlalın qızı, xanbanu Minə Xatunun imzaladığı bir fərmanda yazılıb:

“Qüdrəti hər şeyə yetən Tanrının iradəsi ilə bu yazı mənim – böyük xan Əsən Cəlalın qızı və bəylər bəyi Tarsaiçin xatunu Minə Xatun və oğlum Cəlal haqqındadır. Ona görə ki, Vedidəki Norpetdə onun gerçək sahiblərindən halal vəsaitimizlə bağ almış, orada ağaclar əkmış, ...hasara almış. Nəzərə alaraq ki, bu bağ bir vaxt Yenqivəngə (Norvəngə) bağışlanmışdı, biz də onu həmin vəngə qaytarırıq.”

Başqa bir misal. Vardenis rayonunun Böyük Məzrə (Mets – Mazra) kəndindəki xaçkarın üstündə yazılıb:

“Mən Krikor Artnersex – Sünik və Albaniyanın böyük bəyi erməni ilinin 330 – cu ilində (881-ci il) bu xaçı dindarlara kömək məqsədi ilə ucaltıdım. Bu xaça təzim edənlər, dualarınızda məni də yad edin”.

Sünik, yəni Zəngəzur əhalisinin albanlar olduğunu əski erməni mənbələri də təsdiq edir. Məsələn, V əsrdə baş vermiş bir hadisədən – Mesrop Maştostsun erməni və albanlara əlifba düzəltməsindən danışan bütün erməni müəllifləri ona Sünikdən (Zəngəzurdan) gəlmiş Benyamin adlı birisinin kömək etdiyini yazırlar. Koroyun isə onun millətini də qeyd etmişdir:

“Elə həmin vaxt onun yanına Benyamin adlı bir alban iereyi gəldi”.

Bu faktları bir qədər də artırmaq mümkündür. Əldə digər alban bəylərinə aid də çox sayda yazı bulunmaqdadır. Bu mənbələr təkcə Qərbi Azərbaycan, yəni bugünkü Ermənistan ərazisinin deyil, eyni zamanda Qarabağ və bütün Kür – Araz ovalığının tarixən guya ermənilərə aid olduğunu iddia edən erməni “alimlər”inə ən gözəl cavab ola bilər.

Qiyasəddin Qeybullayev ermənilərin bu ərazilərə iddiası barədə belə yazır:

“Erməni tarixçilərinin əsərlərində belə bir nəzər nöqtəsi hakimdir ki, Albaniyanın Kür-Araz ovalığının (onların dili ilə desək, sağ sahil Albaniyasının) bir hissəsi, o cümlədən Dağlıq Qarabağ ərazisi e.ə. II əsrdən başlayaraq 387-ci ilədək (indisə ehtimal edirlər ki, 428 və 450-451-ci illərdə) Böyük Ərməniyyənin tərkib hissəsi olmuş və göstərilən tarixdən sonra albanlara keçmişdir. Həmçinin hesab edilir ki, Albaniyanın bu hissəsində əzəldən ermənilər yaşamışlar və ya yerli əhali 600 il ərzində (e.ə II əsr – b. e. IV əsri) erməniləşmişdi. Erməni eks-termistlərinin son illərdə Azərbaycana qarşı irəli sürdükləri ərazi iddiaları da əsasən bununla bağlıdır. Bu konsepsiyanın əsaslandırılması işinə təkcə tarixçilər (S.Yeremyan, A.Ter – Qevondyan, B.Ulubabayan, Q.Svazyan, A.Abramyan, A.Mnatsakanyan, A.Akopyan və s.) deyil, eyni zamanda Z.Balayan kimi... publisistlər də qoşulmuşlar.”

Bəri başdan qeyd edək ki, yuxarıda adı çəkilən erməni “alimlərinin” fikirləri barədə tam icmala Ziya Bünyadovun və Fəridə Məmmədovanın, eləcə də qismən Qiyasəddin Qeybullayevin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Onlardan bəzisini gözdən keçirək.

Məsələn, Q.Kapatsyan Kür-Araz ovalığının ermənilərə məxsusluğunu “sübut” etmək üçün bu bölgənin əsas şəhərlərindən biri olan Bərdə şəhərinin adının etimologiyası ilə bağlı olduqca gülməli bir iddia irəli sürərək yazmışdır ki, guya “Bərdə” adı erməni (hay) dilindəki “bartı” (ağa) sözündən yaranmışdır. Halbuki, ərəb mənşəli bu söz erməni (hay) dilinə fars dili vasitəsilə keçmişdir və mənası “quldar”, “qulların ağası” deməkdir. Sözügedən şəhər isə hələ e.ə. I minilliyin başlarına aid mixi mənbələrdə, yəni ərəblərin bu ərazilərdə izi-tozu olmayan bir dövrdən bu adla yad edilməkdədir.

Q. Kapatsyan fikrini “əsaslandırmaq” üçün qədim gürcü mənbələrində qeydə alınmış bir əfsanədə deyilənləri misal çəkmişdir. Söhbət Yafəsin soyundan olan Torqormosun (Toqarmanın) Bərdə şəhərinin əsasını qoyduğu hesab edilən Bardosu (Bardı) Kürdən cənubdakı torpaqların, daha dəqiq desək, Barduci çayından Kürə Arazın qovuşduğu yerə qədər olan ərazilərin hakimi təyin etməsi barədə yazılanlardan gedir. Bu “dahi” erməni “alimi” daha sonra isə Ərməniyyə şahlarının Torqomosun (Toqarmanın) nəslindən olduqları barədə M.Xorenatsinin yazdıqlarını əsas “dəlil” kimi ortaya qoymuşdur. Lakin o unutmuşdur ki, təkcə qədim erməni mənbələri deyil, eləcə də onun misal çəkdiyi gürcü mənbələrində də Torqomosdan, yəni Yafəsin nəvəsi Toqarmadan gürcülərin ilk əfsanəvi çarlarının soy babası kimi söz açılmaqdadır. Musa Kağankatlı da özünün “Alban tarixi” kitabında Toqarmanı alban şahlarının soy babası və Albaniyanın 4-cü şahı kimi təqdim etmişdir.

Yəqin Q. Kapatsyana məlum deyil ki, bütün yəhudi, xristian və müsəlman mənbələrində Toqarmanın babası Yafəs türklərin ulu babası hesab edimişdir. Eyni zamanda o da məlum deyil ki, xəzər türklərinin yəhudi dinini qəbul etmiş xaqanı İosif öz məşhur məktubunda Toqarmanın 10 türk xalqının, o cümlədən xəzərlərin soy babası olduğunu yazmışdır. Əgər erməni “aliminə” məlum olsaydı ki, bütün erkən orta əsr xristian müəllifləri Toqarmanın hökmü altında olan ölkələrdən söz açarkən birinci yerdə Midiyanın və ya Atropatenanın, ikinci yerdə isə Albaniyanın adlarını çəkmiş, yalnız bundan sonra Ərməniyyənin və digər Avrasiya ölkələrinin adını sadalamışlar və bununla da Toqarmanın dünyanı Midiyadan,

daha dəqiq desək, Atropatena (Azərbaycan) ərazisindən idarə etdiyini, yəni böyük imperatorluğun mərkəzinin Azərbaycan olduğunu təsdiqləmişlər, cəfəng-cəfəng sözlər yazıb özünü biabır etməzdi.

Bu misalı çəkməkdə məqsədimiz erməni müəlliflərinin iddialarının bu cür boş-boş fikirlərə əsaslandığını, delitantizmdən və riyakarlıqdan başqa bir şey olmadığını göstərməkdir. İrəlində görəcəyimiz kimi, erməni (hay) tarixçiləri öz boş xülyalarını əsaslandırmaq üçün faktları təhrif etməkdən heç vaxt çəkinməmişlər.

Ş.Smbatyanın yazılarındakı məntiq, daha doğrusu məntiqsizlik də həmkarından uzaq deyil. O yazır ki, “Albaniya” ifadəsi etnonim deyil, sadəcə coğrafi addır. Onun fikrincə albanlar iqtisadi baxımdan geri qalmış olduqlarından Albaniyanın siyasi və iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rol oynamırdılar və ermənilərdən xristianlığı qəbul etdikdən sonra etnik simalarını itirmişdilər.

Gördüyümüz kimi, müəllif öncə alban etnosunu ümumiyyətlə inkar edir, daha sonra isə antik mənbələrdə bu etnos haqqında mövcud olan çoxsaylı məlumatlardan qaçmağın mümkün olmadığını görüb, albanların guya xristianlığı ermənilərdən qəbul edib erməniləşdiklərini iddia edir və bunun antik dövrlərdə baş verdiyini önə sürür. Halbuki, həm alban, həm də erməni mənbələrində yazıldığına görə, ermənilər xristianlığı albanlardan çox-çox sonralar qəbul etmişdilər. Albanların bir qisminin gərçəkdən də erməniləşdiyi məlumdur, fəqət bunun XIX əsrdən tez olmadığını sübut edən mənbələr var. Bu halda söhbət o dövrə qədər böyük əksəriyyəti İslamı qəbul edib Azərbaycan türkləri ilə qarışan türk mənşəli albanlardan (albanlar, qarqarlar, saklar, kəngərlər, qazaxlar, dondarlar, qaytaqlar, kergillər və s.) və ya bugünə qədər etnik simasını qoruyan qeyri-türk albanlardan (ləzgilər – leqlər, avarlar – silvlər, xınalıqlılar – qatlar, ubıxlar – boxlar və s.) yox, onların xristianlıqda dirənən kiçik bir hissədən gedə bilər. Hər halda, xristian udinlərin bu günə qədər etnik simalarını saxlamış olması da bu halın kütləvi olmadığını göstərir.

Əldə olan mənbələr isə Şamaxı və Ağsu bölgəsindəki bir-iki xristian tat kəndinin zamanla erməniləşdiyini təsdiq edir. Bu barədə Qiyasəddin Qeybullayev XIX-XX əslərə aid rəsmi sənədlərə isti-

nadən məlumat verməkdədir. Bundan başqa sənədləşmiş heç bir fakt yoxdur və albanların bir qisminin guya orta əsrlərdə erməniləşməsi barədə söylənilənlər, o cümlədən Azərbaycan tarixçilərinin söylədikləri əslində sübut olunmamış fərziyyə və ehtimallardan başqa bir şey deyil. Fakt isə budur ki, türk mənşəli albanların əksəriyyəti İslamı qəbul edərək Azərbaycan türklərinin etnogenezində yaxından iştirak etmişlər. Bunu ən azı Qərbi Azərbaycanın (bugünkü Ermənistanın) Sisian rayonunun Urud kəndindəki müsəlman qəbristanlığından tapılmış və XIV əsrlərə aid edilən iki alban qəbri sübut edir. Hər iki qəbrin sinə daşının ərəb əlifbası ilə (biri türkcə, digəri farsca) ilə qeyd edilmiş kitabələrində onların məhz albanlara aid olduğu bildirilir. Bu fakt eyni zamanda Qərbi Azərbaycan ərazisinin, yəni bugünkü qondarma Ermənistanın köklü əhalisinin ermənilər deyil, albanlar olduğunu da təkzibedilməz şəkildə ortaya qoyur.

Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, türk mənşəli xristian albanlar XIX əsrə qədər Azərbaycan türkcəsində çox sayda şer nümunəsi yaratmışlar ki, bu fakt da onların ən azı XIX əsrə qədər öz ana dillərində danışdıqlarını və hətta şerlər yazdıqlarını göstərir. Erməni qrafikası (alban əlifbası) ilə yazılmış bu əsərləri Əkbər İrəvanlı üzə çıxarmış və hələ sovet dövründə onlar barədə məlumat vermişdir. Fəqət sovet dövründə mövcud olan basqı üzündən o, bu əsərlərin müəlliflərindən “azərbaycanca yazıb – yaratmış erməni şairləri” kimi söz açmışdır.

Ş. Smbatyanın irəli sürdüyü iddialardan biri də “ənənəvi erməni mövzusu”nu əhatə edir. O da digər erməni tarixçiləri kimi Kür-Araz ovalığının ermənilərə aid olduğunu önə sürür və antik müəlliflərin, ilk növbədə də Starbonun Albaniyanın sərhədləri bardə söylədiklərinə istinad edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək bu, bütün erməni müəlliflərinin əsas arqumentidir. Digərləri kimi Smbatyan da başlanğıcda Albaniyanın Kürdən şimalda yerləşdiyini əsas tutaraq, qeyd edir ki, V əsrə qədər (onun fikrincə, Kür-Araz ovalığı V əsrdə Albaniyanın tərkibinə keçmişdir) bu ərazilər yalnız Ərməniyyənin tərkibində ola bilərdi. Onun fikrincə, çünki o dövrdə guya bölgədə Ərməniyyədən başqa heç bir qüvvətli ölkə yox idi. Yəni müəllif bu halda hər hansı

bir konkret fakta deyil, öz “erməni məntiqinə” əsaslanır. O ki qaldı V əsrə qədər bölgədə Ərməniyyədən güclü dövlətin oluması məsələsinə, bu, əlbəttə ki, gülməli fikirdir. Çünki bu halda qüdrətli Parfiya-türk imperatorluğu və onu III əsrdə əvəz etmiş fars-Sasani imperatorluğu bilərəkdən gözdən keçirilir. Üstəlik də həmin dövrdə Ərməniyyə və Albaniya hökmdarlarının türk-Arsaklar sülaləsinə mənsubluğu barədə də bir söz deyilmir.

Kür-Araz ovalığı ən azı e.ə. IX əsrdən etibarən Mannanın tərkibində idi və Bərdə də (Parta) Mannanın “Saqaarta” (Zikertu) adlanan bölgəsinin mərkəzi şəhəri idi. Sonrakı dövrlərdə bu ərazinin adı mənbələrdə Sakasena, o cümlədən erməni mənbələrində “Şakaşen” kimi çəkilir ki, bu da “saklar ölkəsi” deməkdir. Sakların isə türklər olduğu məlumdur. Polibi və Strabonun verdiyi məlumatlardan isə belə aydın olur ki, e.ə. IV əsrdən, yəni Atropatena (Azərbaycan) dövlətinin tarix səhnəsinə çıxmasından sonra bu ərazi onun tərkibində olmuş və bu ölkənin nüvəsini təşkil etmişdir. Təsadüfi deyil ki, ölkənin həm yay, həm də qış paytaxtları bu ərazidə yerləşirdi.

Albaniya və albanlar haqqında cəfəng fikirlərə A. Akopyanın da əsərlərində rast gəlinməkdədir. Onun da fikrincə, Kür-Araz ovalığı Ərməniyyənin şərq torpaqları olmuş və Kür çayı təkcə guya Ərməniyyə ilə Albaniyanın deyil, həm də erməni etnosu ilə alban etnosunun sərhəddini müəyyən etmişdir. Müəllif iddia edir ki, guya bu ərazi e.ə VI əsrdən, yəni Ervanditlər dövründən Ərməniyyənin, ondan öncə isə Urartunun tərkib hissəsi idi. Əlbəttə ki, dediklərini sübut edə bilmək üçün heç bir dəlil gətirə bilmir, sadəcə, faktların təhrifi ilə məşğul olur.

A. Akopyan da yazır ki, guya özünü “alban” adlandıran etnos olmamışdır və

guya bu adla Albaniya əhalisini qonşuları adlandırmışlar. O bunu iddia edərkən, təbii ki, Musa Kağankatlının “Alban tarixi” kitabında özünü və mənsub olduğu xalqı alban adlandırmasını gözdən keçirir. Onun fikrincə, Parfiya hökmdarı tərəfindən Albaniyanın məliyi təyin edilən Ərən (e.ə II əsr, bəzi mənbələrə görə, I əsr) guya Ərməniyyənin şərq əyalətlərinin canişini olmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Alban tarixi”ndə olduğu kimi, əski erməni mənbələrində də Albaniya əvəzinə bəzən “Şərq ölkəsi” ifadəsi işlənmişdir. Çağdaş erməni müəllifləri bu ifadəni çox zaman “şərq tərəf” kimi tərcümə etməkdə və yazmaqda, bununla da faktları təhrif edərək, guya Albaniyanın müstəqil dövlət deyil, Ərməniyyənin şərq əyaləti olduğunu söyləməkdədirlər. Bu barədə Qiyasəddin Qeybullayev yazır:

“...Bu konsepsiyanın (Albaniyanın guya Ərməniyyənin şərq əyaləti olması barədə konsepsiyanın) xeyrinə Musa Kağankatlının “Alban tarixi kitabında işlədilmiş “şərq” ifadəsi hesab edilir.

Doğrudan da bu mənbədə “Şərq ölkəsi” (II kitab, XX fəsil), “Şərq” (I kitab, VIII fəsil), “Şərq məmləkəti”(I kitab, XXVII fəsil, II kitab, I, XXVII və XXXVII fəsillər) ifadələri yer almamışdır. Erməni tarixçiləri bu ifadələri “Erməni Şərqi”, “Şərqi Ərməniyyə”, “Ərməniyyənin şərq əyaləti” kimi, eləcə də Mehranilər sülaləsindən Cavanşir barədə söylənmiş “Şərq knyazı” (II kitab, XXVII fəsil, II kitab, XXVIII fəsil) ifadəsini “Erməni Şərfinin erməni knyazı” kimi, “Şərq xalqı” (I kitab, VI fəsil) ifadəsini isə “Erməni Şərfinin erməni əhalisi” kimi qəbul edirlər.

Əslində isə bu ifadələrin heç birində “Ərməniyyə” sözü yoxdur. Fəridə Məmmədovanın haqlı olaraq vurğuladığı kimi, Musa Kağankatlı “Şərq” ifadəsi altında, o dövrün xristian dünyasının təsəvvürlərindən çıxış edərək, Albaniyanın xristian dünyasının ən şərqində yerləşdiyini göz önündə tutaraq, Albaniyadan söz açmışdır. Eyni müəllif xristian bizanslılardan danışarkən də “Qərb”ifadəsini işlətməmişdir və bu halda Ərməniyyəni yox, xristian Bizansı nəzərdə tutmuşdur (məsələn, I kitab, XXII fəsil, II kitab, X fəsil). Məsələn, Çar İraklinin Bizans əsgərləri “Qərbin əsgərləri” adlandırılmışdır. Buna müqabil olaraq, Xəzər dənizi “Şərq dənizi”(II kitab, II fəsil), Aralıq dənizi isə “Qərb dənizi” kimi təqdim edilib (II kitab, II fəsil). Məsələn, fars şahı Xosrov Ənuşirəvanın məktubunda Bizans hökmdarı “Məndən qorxub Qərb dənizində gizlənən” kimi səciyyələndirilir (II kitab, II fəsil). Eyni mənbədə xəlifədən də “Cənubun şahı” deyərək söz açılmışdır: “Cənubun şahı Şərfin knyazını, şöhrətli Cavanşiri yanına

dəvət etdi” (II kitab, XXVIII fəsil). Türkünstan, yəni türklr ölkəsi isə “Şimal” adlandırılır (II kitab, XXVII fəsil), hunlar, savirlər və xəzərlər üçün isə “şimal xalqları”, “şimallılar” ifadələri işlədilir (I kitab, XII və XXVII fəsillər; II kitab, XIII fəsil)... Gördüyümüz kimi, əsərdəki “Şərq”, “Qərb”, “Cənub” və “Şimal” ifadələrinin Ərməniyyənin kordinatları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.”

Eyni şeyi Akopyanın da yazılarının ruhunda görürük. Bu müəllif əski erməni tarixçilərinin əsərlərində göstərilən faktları da özü istədiyi kimi şərh etməkdən çəkinmir. Məsələn, Həm Moisey Xorenatsi, həm də Tovma Artsruni göstərmişlər ki, Kür-Araz bölgəsində saklar, utilər və albanlarla yanaşı qarqarlar da yaşamış və burada onların adını daşıyan Qarqar düzənliyi olmuşdur. Akopyan isə iddia edir ki, guya Qarqar düzənliyi Kürdən şimalda olmuşdur. O, iddialarında daha da uzağa gedərək bildirir ki, guya qarqarlar alban xalqlarından biri deyildi və albanların da heç bir yazısı olmamışdır. Bu halda da o, əski erməni tarixçilərinin söylədiklərini inkar etməkdədir.

Kür və Araz çayları arasında yerləşən bütün ərazilərin, o cümlədən Qarabağ və Uti vilayətinin Ərməniyyənin tərkibində olduğunu iddia edən bütün erməni müəllifləri öz iddialarını əsaslandırmaq üçün bəzi mənbələrdə adı “Etuini” (Eduri – Etuini) və ya “Otena” (Udin) kimi çəkilən və Ərməniyyənin tərkibində olduğu vurğulanan əski Urartu vilayəti ilə Bərdə ətrfində mövcud olan və erməni mənbələrində adı Utik, antik mənbələrdə isə “Toten” kimi qeyd edilən alban vilayətini eyniləşdirirlər. Bu halda onlar antik müəlliflərin Araz çayının Atropatena ilə Otena arasından axdığı və onlar arasında sərhəd olduğu barədəki fikirlərini misal çəkirlər. Eyni zamanda Araz çayının Atropatena ilə Ərməniyyəni ayırdığı barədə Strabonun dediklərini misal çəkirlər. Şübhəsiz ki, bu halda Atropatenanın guya Arazdan cənubda yerləşdiyinə inanan Azərbaycan alimlərinin onlara tutarlı cavab verə bilməsi mümkün deyildir. Halbuki, Atropatenanın həm də Arazdan şimaldakı torpaqlarımızı əhatə etdiyini və bu ölkə ilə Ərməniyyə arasındakı sərhəddin çayın şimaldan cənuba axan hissəsinin olduğunu qəbul etsək, bunu Polibiy və

Strabonun sözləri tam təsdiq edir, o zaman hər şey aydın olar. Yəni aydınlaşar ki, Atropatena Bərdə ətrafındakı, yəni Kür – Araz ovalığındakı Uti (erməni mənbələrində Utik) vilayəti ilə yox, Arazın qərbindəki əski Urartu vilayəti Otena (Udin) ilə həmsərhəd imiş. Uti isə Atropatenanın tərkib hissəsi idi.

Udinlərin mənşəyi məsələsinə toxunan İ.L.M.Meliksetbekov haqlı olaraq, udinlərin Albaniyaya qədim Urartu mənbələrində Uduri-Etiuni kimi qeyd edilən, Ağrı dağı yaxınlığında yerləşmiş Niq bölgəsindən gəldiklərini göstərmişdir. O, haqlı olaraq yazmışdır ki, bu etiunlar-udinlər ilk öncə Kür çayının sağ sahilinə, Ptolomeyin "Niqa" adlandırdığı Alazan-İberiya vadisinə gəlmiş, oradan Kürün sol sahilinə keçmiş və özləri ilə birlikdə sonralar "Nic" (Qəbələ rayonu) şəkli alan "Niq" toponimini də gətirmişlər. Yəni alim öncə Urartunun, daha sonra isə Ərməniyyənin tərkibində olmuş Etiuni (Otena, Udin) vilayətinin Bərdə ətrafındakı Uti – Otenadan fərqli bir şey olduğunu göstərmişdir.

Xatırladaq ki, elm aləmində "VII əsr erməni coğrafiyası" kimi tanınan əsərdə Uti vilayətinin coğrafiyası baxımından çox önəmli bir məlumat bulunmaqdadır. Sözügedən əsərdə Arsax (Qarabağ) və Kür çayı arasındakı 7 alban vilayəti içərisində Uti vilayətinin də adı çəkilməkdə, Bərdə şəhərinin bu vilayətdə yerləşdiyi qeyd edilməkdə, bu vilayətlərdən birinin Uti ilə həmsərhəd Şakaşen (Sakasena, saklar ölkəsi) olduğu göstərilməkdədir.

Bu deyilənlərdən açıq-aydın görünür ki, Atropatena məhz Ağrı dağı bölgəsində yerləşən Etiuni (Otena, Udin) vilayəti ilə həmsərhəd idi və onları Araz çayı ayırırdı. Bərdə ətrafındakı Uti (Otena) vilayətinə gəlincə isə, o, I əsrə qədər Atropatenanın tərkibində olmuş, I əsrdən sonra isə Albaniyanın tərkibinə keçmişdir. Təsədüfi deyi ki, Ptolomey Otenadan (Utidən) məhz Atropatenanın vilayəti kimi söz açmışdır. İqrar Əliyev də özünün "Midiya tarixi" kitabında Atropatenanın əhalisindən danışarkən uksi (oğuz), kark (kərki), mik (maq, muğ) və s. ilə birlikdə utilərin də (udulular) adını çəkmişdir. Lakin çox təəssüflər olsun ki, rus – sovet konsepsiyalarına hələ də ağılasığmaz bir "sadiqlik" göstərən Azərbaycan alimləri Atropatenanın Arazdan şimaldakı torpaqlarımızı da əhatə etdiyi

fikrini inkar edərək, bu günə qədər iki Otenadan (Utidən) – Atropatena və Albaniya Otenasından fərqli-fərqli vilayətlər kimi söz açmaqda və guya utilrin öncə Arazdan cənubda (Atropatenada) yaşadıkları və sonralar oradan şimala (Albaniyaya) köçdükləri barədə cəfəng konsepsiyayı müdafiə etməkdədirlər.

Məsələn, Qiyasəddin Qeybullayev kimi böyük alim də Ptolomeyin Kür sahilindəki bir vilayəti "Toten vilayəti" adlandırdığını xatırladır, "Toten" toponiminin "Oten" (Udin) toponiminin bir qədər təhrifə uğramış forması olduğunu qeyd edir, utilərə gəlincə isə, Herodot və Starbona və çağdaş alimlərin əsərlərinə istinadən yazır ki, guya onlar Albaniya ərazisinə cənubdan gəlmişdilər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Kür-Araz vadisi ilə bağlı qondarma erməni (hay) konsepsiyaları ermənilərin hər zaman himayəçisi olmuş rus və sovet alimləri tərəfindən də dəstəklənmişdir və təbii ki, bu dəstək Kremlin direktivləri əsasında gerçəkləşmiş, elmi deyil, siyasi mahiyyət daşımışdır. Kremlin bir-başa direktivləri əsasında işləyən alimlərinə biri də K. Trever idi. Bu xanım yazmışdır:

“E.ə. II əsrdə Ərməniyyə çarı I Artaxşes (e.ə. 189 – e.ə. 160) bir çox vilayətləri, o cümlədən Kür çayının şakillərin (sakarın), utilərin və qarqar-albanların yaşadığı sağ sahilini Ərməniyyəyə birləşdirdi.”

Bu fikri digər sovet alimi A. Şanidze də dəstəkləmişdir. Fəqət bu iddialar qəiyyəni doğru deyil... Çünki Artaxşesin dövrü-müzədək ulaşımış sərhəd daşlarının Göyçə yaxınlığından tapılması sübut edir ki, bu Ərməniyyə məliyinin Azərbaycandan (Atropatenadan) işğal etdiyi torpaqlar indiki Türkiyə sərhədlərindən Göyçə gölünə qədər olan torpaqları əhatə edirdi və bu torpaqlarda gerçəkdən də o dövrdə türkdilli saklar və qarqarlar yaşayırdılar. Fəqət mərkəzi Bərdə olan Uti vilayəti buradan uzaqda idi. Odur ki, A. Novoseltsevanın aşağıdakı sözlərinin də heç bir elmi-faktoloji əsası yoxdur:

“30-60-cı illər arasındakı zaman kəsiyi istisna olmaqla, düz IV əsrə qədər Ərməniyyə ilə Albaniya arasında sərhəd Kür

çayı böyunca uzanırdı və Sakasena, Artsax, Uti, Qardman və s. vilayətlər Ərməniyyənin tərkibində idi.

Eyni müəllif də eynən erməni müəllifləri kimi bu fikrini onunla əsaslandırır ki, guya həmin dövrdə Ərməniyyədən başqa həmin ərazilərə sahib olmaq iqtidarında heç bir başqa güc yox idi. Bu fikrin cəfəngiyyat olduğunu yuxarda göstərdik.

Erməni “alimləri” Strabonun Sakasena və Araksenadan Ərməniyyənin əyalətləri kimi söz açmasını əldə əsas tutaraq, bunu guya Kür-Araz vadisinin Ərməniyyənin tərkib hissəsi olmasının əlavə dəlili hesab edirlər. Bu fikirlərini sübut etmək üçün isə Sakasenanın Kür-Araz ovalığının adı olmasını, yəni bu ölkənin həmin ərazidə yerləşməsinə misal çəkirlər. Təbii ki, onlar bu halda Strabonun sözlərini özləri istədikləri kimi şərh edirlər. Söhbət Strabonun aşağıdakı sözlərindən gedir.

“Saklar Ərməniyyənin ən yaxşı torpaqlarını ələ keçirərək oranı öz adları ilə “Sakasena” adlandırdılar.”

Eyni zamanda Strabonun yazdığına görə, Sakasena Kür və Araz çayları arasında yerləşir və Araksenadan sonra gəlir:

“Bu düzənlikdən sonra Albaniya və Kür çayı ilə sərhəddə yerləşən Sakasena başlayır, bir qədər sonra Qoqarena gəlir.”

Sakasena keçməmişdən öncə qeyd edək ki, Strabonun “Araksena” dediyi və Araz çayının oradan axdığı qeyd etdiyi düzənlik bu çayın axarı boyu uzanan və Sakasenadan öncə gələn yerin adı olub və Strabonun sözlərindən belə aydın olur ki, söhbət Araz çayının mənbəyindən başlayaraq bu çayın şimaldan cənuba axdığı hissəsini əhatə etmişdir. Eyni müəllifin sözləri ilə desək, məhz bundan sonra o, sərt bir şəkildə şərqə dönür və Xəzər istiqamətinə axır. Orada, yəni sərt dönüşdən sonra isə Sakasena başlayır. Araksena və Sakasenanın haraları əhatə etdiyini başa düşmək üçün isə xəritəyə nəzər yetirmək yetərlidir.

Belə aydın olur ki, Araksena düzənliyi Arazın şimaldan cənuba axdığı hissəsinin yatağının adıdır. Söhbət bu gün Türkiyəni Qərbi Azərbaycandan və Naxçıvandan ayıran hissəsindən gedir. Məhz Naxçıvanın Türkiyə və İranla sərhəd olan hissəsində həmin çay şərqə dönür və oradan da Sakasena başlayır. Nəzərə alsaq ki,

çayın yuxarı, yəni şimaldan cənuba axan hissəsi o dövrdə Ərməniyyə ilə Atropatena arsında sərhəd olub və Sakaşena Atropatenanın trkibində olub, elə çıxır ki, Araksenanın Arazdan qərbdəki hissəsi, yəni bugünkü Türkiyə ərazisində qalan hissəsi Ərməniyyəyə, şərq hissəsi isə Atropatenaya aid olub. Fəqət Artaşesin dövründə, yəni Arazdan Göyçə gölünə qədər olan Atropatena əraziləri Ərməniyyəyə tərəfindən işğal edildiyi dövrdə bu düzənliyin hər iki tərəfi artıq, müvəqqəti olaraq, Ərməniyyəyə keçmişdi.

Sakasena gəlinə isə, “Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı) kitabımızın “Kimmer-iskit-sak dövləti”, “İskit və sakların mənşəyi və etnik mənsubiyyəti”, eləcə də “Maday (Midiya) dövləti və Maday-İşquz (İç Oğuz) münasibətləri” adlı bölümlərində Kür-Araz ovalığında yaşayan sakların bir qisminin hələ e.ə. VII əsrdə işquzların (iskitlərin, İç oğuzların) təzyiqi ilə Araz çayını keçərək, sonralar “Ərməniyyə” adlanacaq Urartu ərazisinə köç edərək Kappadokiyaya qədər geniş bir ərazidə yayıldıqlarını və öz adlarını (Sakasena) bu ərazilərə də yaydıqlarını göstərmiş və bu zaman həm antik müəlliflərin, həm də mixi kitabələrin məlumatlarına istinad etmişdik. Odur ki, məsələyə təkrar dönmək istəmirik. Sadəcə bunu qeyd edək ki, o dövrdə artıq iki Sakasena var idi və onlardan biri mərkəzi Gəncə olan və Atropatenaya daxil olan Sakasena idi, digər Sakasena isə Ərməniyyə (əski Urartu) ərazisinə düşürdü. Məhz bu saklar da Ərməniyyənin hakimi idilər və Atropatena torpaqlarını işğal edən Aratşes və Tiqran da onlardan idilər. Yəni qətiyyənlər hay (erməni) olmamışlar.

Atropatenanın sərhədlərinin düzgün dərk edilməməsi nəticəsində Azərbaycan alimləri bu günə qədər ermənilərin Kaspiana ətrafındakı hay-küylərinə də tutarlı cavab verə və ortaya vahid və təkzibedilməz konsepsiya qoya bilmirlər. Biri-birilərini inkar etmək məcburiyyətində qalırlar.

İlk öncə qeyd edək ki, II Tiqranın Atropatenedən işğal etdiyi ərazilərdən biri də Kaspiana vilayəti idi. Elə bu səbəbdən də Strabon Kaspiananın Ərməniyyəyə aid olduğunu qeyd etmişdir. Erməni müəllifləri bu halda da söhbətin guya Kür və Araz vadisindən getdiyini iddia etməkdə və Kaspiananın da guya orada

yerləşdiyini söyləməkdədirlər. Atropatenanın sərhədləri barədə Azərbaycan tarixşünaslığında qəbul edilmiş yanlış konsepsiyadan çıxış edən və mənbələrdə Kaspiananın Atropatenada olduğunu əsas tutan qiyasəddin Qeybullayev belə, yanlış olaraq yazmışdır:

“...Həqiqətdə isə erməniyyəlilər tərəfindən e.ə. II əsrdə işğal edilmiş Kaspiana Atropatenada, yəni Kürdən cənubda, təqribən onun Arazla qovuşan yerindən dənizə qədər olan ərazidə – indiki Muğan düzündə və Talış zonasında olmuşdur.”

Bu və bənzər fikirlər səhv konsepsiyalara əsaslandığı üçün onların üzərində durmağı boş vaxt itirmək hesab edirik. Çünki II Tıqran tərəfindən işğal edilən Kaspiananın mövqeyini hər kəsdən daha doğru Firidun Ağasıoğlu göstərmişdir. O, bütün əski mənbələri incələyərək sözügedən Kaspiananın indiki Gürcüstan ərazisində olduğunu təkzibedilməz dəlillərlə ortaya qoymuşdur. Bu ərazilərin isə əzəldən Atropatenaya aid olduğunu yuxarıda göstərmişik.

Fəridə Məmmədova haqlı olaraq, yazır ki, Kaspiana yalnız II Tıqranın dövründə, yəni e.ə. 66-cı ilə qədər Ərməniyyədə olmuşdur və erməni (hay) tarixçilərinin bu halın guya 387-ci ilə qədər davam etdiyi barədə söylədikləri uydurmada başqa bir şey deyildir. Məlumat üçün bildirik ki, e.ə I əsrin ortalarından həm Ərməniyyə, həm Atropatena, həm də Aran, eləcə də Albaniya vahid Parfiya Türk imperatorluğunun tərkibinə daxil edilmişdi ki, bu barədə bütün əski erməni (hay) mənbələri yazır. Odur ki, çağdaş erməni (hay) “alimlərinin” həmin dövrdən sonra Azərbaycanın bu və ya digər ərazilərinin guya Ərməniyyənin tərkibində olması barədə söylədikləri boş və mənasız sözlərdən başqa bir şey deyildir. Çünki o dövrdə Ərməniyyə müstəqil dövlət deyildi. Ərməniyyə və Albaniyanın türk-Arsaklar soyundan olan canişinləri yalnız III əsrin əvvəllərində fars-Sasanilər Parfiya dövlətinə son qoyduqdan sonra bu ölkələrin müstəqilliklərini elan etdilər. Atropatenanın Arazdan cənubdakı əraziləri Parfiya imperatorluğunun digər əraziləri ilə birlikdə Sasanilərin hakimiyyəti altına keçdi, onun Arazdan şimaldakı torpaqlarına, o cümlədən Kür və Araz arsındakı bütün ərazilərə isə Albaniya Arsakları hakim oldular. Bir müddət sonra

Atropatenanın qış paytaxtı olmuş Bərdə Albaniyanın paytaxtına çevrildi. Bundan öncə isə Albaniyanın paytaxtı Qəbələ idi. Lakin bu müstəqillik də uzun sürmədi. Artıq I Qubadın dövründə bu dövlətlər fars-Sasani imperatorluğunun tərkibinə keçdi. Atropatena, Ərməniyyə və Albaniya, mərkəzi şəhəri Gəncə olan vahid Aturpatakan (Azərbaycan) əyalətinə çevrildi. Sasanilərdən sonra həmin vahid əyalət və ya vahid ölkə “Azərbaycan” adı altında İslam xilafətinə birləşdirildi. Bugünkü Gürcüstan və Abxaziya da həmin ölkənin tərkib hissəsi idi. Azərbaycan xalqı da məhz həmin geniş ölkənin ərazisində yaşayan ayrı-ayrı türk soy və boylarının, ilk növbədə də oğuzların və qıpçaqların, qismən də uyğur, bulqar, suvar və s. boyların qaynayb-qarışması nəticəsində formalaşmışdır.

Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, 866-cı ildə Albaniyanın ilk hökmdarlar sülaləsi hesab edilən Aransahlər nəslinə mənsub Qriri Hamama adlı xristian bir bəy ərəblər tərəfindən vaxtilə babası Səhl ibn Sumbata hədiyyə edilmiş torpaqlarda (Şəki ətrafındakı geniş ərazilər) özünü Arran, yəni Albaniya xanı elan etmiş və dərhal da öz xanlığında xristian albanlar üçün məktəblər açdırmış və özü də həmin məktəblərdə uşaqlara tədris edilmək üçün alban dilinin qrammatikasına aid bir kitab da yazmışdır.

Trakiyalı Dionisinin “Qrammatika”sına bənzədilməklə, Arisotel və Platon ruhunda, daha dəqiq desək, qrammatika, ilahiyyat, fəlsəfə və təbiətşünaslıq biliklərini özündə əks etdirən lakonik sual-cavab formasında qələmə alınmış bu əsərin sonralar erməni “dilçi”ləri üçün həsəd və ilham mənbəyinə çevrildiyi, nəhayət, XVII əsrdə həmin əsərin əsasında, erməni dilinə tərcümə edilməklə, hay dilinin ilk qrammatika kitabının yazıldığını erməni müəlliflərinin özləri etiraf edirlər.

Maraqlıdır ki, bir ermənidilli əlyazmada həmin əsərə, daha doğrusu, onun bir fraqmentinə həm erməni dilinə tərcümədə, həm də alban orijinalının dilində rast gəlinməkdədir. Yəni Qriri Hamamanın qələminə məxsus kitabın bir fraqmenti hansısa möcüzə şəklində dövrümüzədək uluğa bilmişdir. Söhbət hazırda Matedaranda saxlanılan 3522 №-li əlyazmadan və orada əksini tapmış kiçik bir albandilli mətndən gedir.

XVII əsrdə Lvovda tərtib edilən bu əlyazma erməni dilində olsa da o, erməni hərfləri ilə eyni mənşəli alban əlifbası, daha dəqiq desək, notrqir xətti ilə qələmə alınmışdır ki, bu da əlyazmanın müəllifi hesab edilən Avedikin alban olduğunu təsdiqləyir. Ehtimal ki, əsəri erməni dilinə çevirən də, ona ön söz yazan da elə bu şəxsdir.

Məlumat üçün bildirək ki, ermənilər və albanlar üçün əlifba düzəldən suriyalı xristian missioner Mesrop Maştots hər iki xalqa eyni işarələrdən ibarət əlifba düzəltdirmiş və bu əlifbalar birbirindən sadəcə yazı xətlərinin dəyişkənliyi ilə fərqlənmişdir. Ermənilər tərəfindən “bolorqir” və “notrqir” adlandırılan xətlərdən birincisindən haylar, ikincisindən isə albanlar (qarqar-qıpçaqlar) istifadə etmişlər.

Albandilli mətnin təhlili göstərir ki, alban olduğu anlaşılan Avedik adlı şəxs Qriqori Hamamanın məlum əsərini təkcə erməni dilinə çevirməmiş, çox gümün ki, bundan öncə əsərin orijinalını redaktə edərək zənginləşdirməyə də girişmişdir. Bəlkə də bunu o yox, Hamamanın “Qrammatika”sının vaxtı ilə üzünü çıxarmış ondan əvvəlki mirzələrdən biri etmişdir. Bunu indi müəyyənləşdirmək çox çətinliklidir. Fəqət bir şeyi tam dəqiq demək olar ki, bunu edən şəxs əslində ilahiyyat və təbiətşünaslıqla bağlı fikirlərin yer aldığı hissəni genişləndirmək istəmiş, kitabın əsl hədəfinin məktəblilərə qrammatikanı öyrətmək olduğunu gözdən keçirmiş və öz fikirlərini orijinalın dilinin şivəsindən və qrammatik kateqoriyalarından fərqlənən, zamanla polyak dilinin təsiri ilə bir qədər deqradasiyaya uğrayaraq qrammatik quruluşu və leksik tərkibi bir qədər təxrib olan bir şivədə izhar etmişdir. Bu üzəndən də əsərin, daha doğrusu, onun dövrümüzədək ulaşan fraqmentinin hansı hissəsinin orijinal, hansı hissəsinin isə Avedik və ya başqa bir mirzə tərəfindən əlavə edilən və ya dəyişdirilən hissə olduqlarını müəyyən etmək heç bir çətinlik törətmir. Üstəlik orijinal hissə ilə dəyişikliyə uğramış hissələri ayırmaq kömək edən başqa bir cəhət də var. Hamamanın yazdığı cümlələr şagirdlərin asan qavrayacağı və asan yadda saxlaya biləcəyi bir şəkildə, yəni olduqca qısa formada yazılmışdır. Dəyişikliyə uğra-

yan cümlələr isə ağır fəlsəfi əsərlərin uzun, çətin anlaşılan və ilk oxunuşdan yadda saxlanılması zor olan cümlələrini xatırladır.

Aşağıda sözügedən əsərin dövrümüzədək ulaşmış fraqmentini sevgidəyər oxuculara olduğu kimi təqdim edirik (**mirzənin müdaxilə etdiyi yerlər qalın şriftlərlə verilir**):

- Ne ata aytmaq bilə belgilidir?
- Ki, oğlu bar.
- Kimniq neməsisen sen?
- Atanıq.
- Kimniq neməsimen?
- Atanıq.
- Kimniq neməsidir ol?
- Atanıq.
- Kimniq neməsidir bu?
- Atanıq.
- Kimniq neməsidirlər bular?
- Atanıq.
- Kimlərinq nemələridirlər alar?
- Atanıq.
- Xayda etting sen?
- Tenqridə.
- Kimgə umsandıq sen?
- Tenqrigə.
- Kimniq bilə yeberdiq sen?
- Tenqri bilə yeberdim men.
- Kim bilə yeberdi bu?
- Tenqri bilə yeberdi bu, ol.
- Kim bilə yeberdi ol?
- Tenqri bilə yeberdi ol.
- Kim bilə yeberirsən?
- Tenqri bilə **yeberiyirim** (olmalıdır “yeberimen”)men, ya ata bilə.
- Kim bilə yebersərsən?
- Tenqri bilə **yebersərim** (olmalıdır “yebersərmen”) men, ya ata bilə.

- Kim bilə bardınq sen?
- Tenqri bilə bardım men.
- Kim bilə barıyorsen?
- Tenqri bilə barıyırmən.
- Kim bilə barsarsen ya ketsərsen?
- Tenqri bilə, ya ata bilə ketsərmen.
- Kim bilə ettinq anı?
- Tenqri, ya oğul bilə ettim bunu.
- Kim bilə etiyirsən?
- Tenqri ya Can bilə etiyirmən, ya alıyırmən.
- Kim bilə etəcəksən? Tenqrilix bilə etecegim men, ya alsarmen.

- Nening bilə yasadınq ol nemeni, ya bu nemeni?
- Bu nemə bilə, ya ol nemə bilə.
- Kimni xoldunq sen?
- Tenqrini xoldum men.
- Hali kimni xolıyırmən men?
- Tenqrini.
- Sonqra kimni xolsarsen sen?
- Tenqrini xolsarmen.
- Kimni izdiyir bu?
- Tenqrini izdiyir oşta ol.
- Kimni izdiyir ol?
- Tenqrini izdiyir ol.
- Kimlərnı xolarlar bular, ya alar?
- Tenqrini xolıyırlar oşta bular, ya alar.
- Ol vaxt kimdən yeberildinq sen?
- Tenqridən yeberildim men.
- Hali kimdən yeberildinq sen, xardaş?
- Tenqridən yeberildim men, biyağalarım, canım.
- Xaysıdan yeberildinq sen, dostum benim?
- Tenqridən yeberildim men, seyiklü atam benim.
- Kimdən yeberildi oşta ol ya ol?
- Tenqridən yeberildi bu, ya ol.
- Xaydan keldinq sen, ya oşta ol, ya ol, ya bu?

- Tenqridən ya atadan.
- İşlərsen?
- H eyə, işlərim.
- İşlərsen?
- İşləməm.
- İşlərsen?
- Heyə, işlərim.
- İşlərsen?
- İşləməm.
- Nek işləməzsən?
- İzdəməm işləməx.
- Nek kləməzsən?
- Zera ki, bolmam.
- Nek kləməssen?
- Zera ki, bolmam.
- Ne üçün bolmassen?
- Anıq üçün bolmam, zera yoxtur xuvatlıxım.
- Kim yarattı seni?
- Tenqri.
- Kimninq yaratılqanı sen?
- Tenqrininq.
- Kimgə umsandıng sen?
- Tenqrigə.
- Kimninq bilə xuvatlandıng sen?
- Tenqri bilə
- Kimdən yeberilding sen? Tenqridən.
- Atam benim.
- Kimninq toğuşusu sen?
- Atamninq benim.
- Kimninq boldu toğuşunq seninq?
- Atamninq benim.
- Kimni xolarsen?
- Atamnı benim.
- Kimdən kelding sen? Atamdan benim. Ey ata, işit manqa da ber xoltxamnı benim.

- Ne toğdunq sen?
- Oğul.
- Kingə sen ata?
- Oğluma menim.
- Kimdə boldu atalığınq seninq?
- Oğlumda menim.
- Kimninq bilə sensen?
- Oğlum bilə menim.
- Kimdən fərahlanırsen sen? Oğlumdan menim.
- Ne bar seninq?
- Canım bar menim.
- Kimninqsen sen barlıxın?
- Canımınq menim barlıxı.
- Kimdə xuvatlandıq sen?
- Canımda.
- Ne aytarsen canınqnı seninq?
- Tensizdir canım menim.
- Kimdən yeberildinq sen?
- Candan.
- Xaysılardırlar bunlar?
- Canlar.
- Kimlərninqdirilər bunlar?
- Canlarınq.
- Kimlərgə berirsen bunlarını?
- Canlarğa.
- Kimlər bilə yeberiyirsen bunlarını?
- Canlar bilə.
- Kimlərni xolarsen?
- Canların.
- Kimlərdən yeberildinq sen?
- Canlardan.
- Kim etti seni?
- Tenqrilix.
- Kimninq etilgənisen sen?
- Tenqrilixninq.

- Kimgə işanıyrsen?
- Tenqrilixkə.
- Kim bilə etildinq sen?
- Tenqrilik bilə.
- Kimni bildinq sen sanqa etüçi?
- Tenqrilikni.
- Kimdən etildinq sen?
- Tenqriliktən.
- Neçik inanırsen Tenqrini?
- Üçlüx da bir.
- Kimninq inanğanısen sen?
- Errortutiunnunq.
- Kimgə inanırsen sen?
- Errortutiunğa da bir Tenqrigə.
- Kim bilədir toxtalğanı inamninq seninq?
- Errortutiun bilə.
- Xaysın tapunıyrsen?
- Ari Errortutiunnu.
- Kimdən toxtatılğandır inamninq seninq?
- Ari Errortutiundan.
- Nedir?
- Tenqridir.
- Nedir Tenqri?
- Biydir.
- Neçik?
- Ki, yaratuçıdır.
- Nedən?
- Zera ki, kendininq yaxşılıxını özgülərgə klövüçidir.
- Ne türlü nemədən?
- Zera terbiyatından yaxşıdır.
- Nedir nışanı Tenqrininq?
- Nışansızdır.
- Nedən?
- Zera ki etilməgən da ölümsüzdür.
- Ne türlü nemədən?

- Zera ki, yerişilməgən da tergələnməgəndir.
- Anqlanmasızdır Tenqri.
- Evet, xuvatka körə nışanlattılar ari atalar ki, Üçlüx da birdir.
 - Ne türlü?
 - Üç boyda bir tarbiyatdır.
 - Neçik?
 - Ata da Oğul da Ari Candır.
 - Paylaşmaxı neçiktir?
 - Ata toğuruçı da Oğul toğurulğan da Can axkan.
 - Almaxlıx kim kimdən?
 - Oğul toğmax bilə ilgəri kelir Atadan, da Can axınmax bilə kenə ol Atadan.
 - Ne türlü ölçöv bilə?
 - Barabar Üçlüxtir.
 - Bardır ululux da kiçilix ya eksiklik?
 - Yox, tek barabar da birdirlər haybat bilə da ululux bilə.
 - Ölçməxlix ne xadardır?
 - Ölçövsüz da xarərsiz da sansızdır.
 - Negə oxşaştır Tenqri?
 - Oxşaşsızdır.
 - **Ne üçünn dir oxsiassız?**
 - **Zera ki, barça barlıxlardan dağın özdəndir.**
 - **Nedən dir barça barlıxlardən özdən?**
 - **Zera ki, barça barlıklar tür-türlü bolğanda teşkiril-məxsizdir.**
 - **Ne üçün barça barlıklar türlü-türlülənir da teşkirilir da Tenqri türütürlülənməz da teşkirilməz?**
 - **Zera ki, barça barlıklar yoxtan bolğandırlar, da Tenqri bolmagan barlıxtır; barça barlıklar başlanğandırlar, da Tenqri başlanmağandır; barça barlıqlarınq səbəp bar, da Tenqri səbəpsizdir; barça barlıklar zamanlıdırlar, da Tenqri zamansızdır.**
 - **Nedir eutiun?**
 - **Homattır.**

- Nedir atdaşlıx?
- Bir atlıdır ki, köp nemələrgə bir at ayılır.
- Neçəgə bölünür?
- Dörtkə.
- Xaysılardırlar?

- İlk da əvəlgi eutiun tiri Tenqri ayılır ki, turar edi da turıyır da tursar. Ekinçi aytlınr eutiun barça barlıxlar ki, yox edilər da boldular. Üçünçi ayılır eutiun ki, atıdır da barlıx işkillidir, nemik cinlər da xarşlayaxlılar da yolduzsuz kök da özgə bularğa oxşaşlar. Da dördünçi ki, at bar da barlıx tügüllər, neçik aralez da eğçurakağ da yuşgabarik, bularğa oxşaşlar ki, arabellər da yalğandırlar.

- Nedir barlıx?
- Homattır.
- Neçəgə bölünür barlıx?
- Beşkə.

- Xaysılardırlar? İlk-əvəlgi, etilməgən barlıx ki, bar edi da bar da xalır menqilik ki, dir Tenqri ki, dağın özdəndir, ne ki, barça barlıxlardan da üsttir, ne ki fikirimizdən da sağışlarımız. Ekinçi ki, tügül edilər da boldular da xalırlar menqilik ölümsüz, neçik friştələr. Üçünçi ki, tügül edi, da zaman-zaman bilə turarlar buyruxu bilə Tenqrininq da xalırlar menqilik ölümsüz, neçik canı adamlarınq. Dördünçi ki, tügül edi da bolurlar artmax bilə zaman-zaman bilə buyurmaxı bilə Tenqrininq ortada bolmaxı bilə tarbiyatnıq da buzulurlar da xaytıp yənə yənqiləniyirlər, ölümsüz, neçik adamlarınq teni. Beşinçi ki, tügül edilər da bolurlar, cınslanıp artmaxı bilə da xaytıp buzulurlar da yənqilənməzlər ölümsüz, neçik hayvanlar, da bitişlər, da terəklər.

- Nedir çektiri barlıxnıq?
- Barlıx ilk ayrılır ketərməx söz bilə tensizgə da xoyulmax aytuş bilə tengə.
- Nedirlər tensizlər?
- Anqlovlulardırlar.
- Ne türlü nemədir anqlovlular?

Cuğap:

- Xaysı ki, seziklənməslər, sezikkə tüşməzlər da ya xar-malanırlar, tek fikirninq xuvatı bilə anqlanırlar.

- Neçik anqlar fikir materiasız da körümsüzni?

- Çuvdan, işitməxtən ya körməx bilə etilgənlərnı tergə-məx bilə anqlar ya fikirninq etilməxlixı bilə.

- Nedir çektiri barlıxnıq?

- Barlıx ilk ayrılır ketərməx söz bilə.

Xaysılardırlar?

- İlk əvəlgi barlıx bolmağan da ölümsüz Tenqridir **ki dir** Biy biylərninq da Tenqri tenqrilərninq da Padşah padşah-larınq da oldır bar etüci barca barlıxlarnı da toldurur barça etkənlərnı da barça yerdədir teşkirilməsiz da çövürül-məxsizdir da dır kendi kendidə da barçalarnı tutuçu da anqlanmaz barlıxına körə, evet xuvatına körə xolunur.

- Xaysılardırlar ekinçi tensiz barlıxlar?

- Friştələrdirlər.

- Nedir çektiri friştələrninq?

- Yaradılğanlarıdırlar Tenqrininq da dırlar barlıx tensizlər, kendi tügül ölümsüz, kendi erkli boyuna buyruşçı, teşkiril-gən da çövrələngən da xuluxçıdırlar Tenqrininq, xızmetkər-lar canlardırlar, yasaxlıyır cuğap etkənlər də yeberilənirlər xızmetkərlıxka da saxlavuçılardırlar dünyəğa da dırlar ot-tanlar da yarıxtanlar. Da alarda dırlar devlər ki, edilər friştələr da bularxılandılar yaman öktəmlik bilə da tökündi-lər da boldular oğullar xaramğuluxnunq da tas bolmaxınq. Da xan, ulusu alardan – “bu-berir-anqnqa” ki, atlandı şay-dan da idi “bu-berir-Tenqrigə” da boldu xarşı Tenqrigə.

- Xaysılardırlar ümünçi tensiz barlıxlar?

- Canları adamlarına **dırlar**.

- Nedir çektiri canlarınq adamlarınq?

- Esli da sözlüdir, üç çonstkalı ki, sağışlamaxı çüstlü edi, suxlanmaxı da dır aruv da yaltrağan, xatılıp baylanğandır dört materialı ten bilə ortada bolmaxı bilə tımxınq da dır sürəti Tenqrininq.

- Xaysınlardırlar seziklängən da tenli barlıxlar?
- İlk ekigə bölünür seziklängən barlıxlar bu – kendi teprəngəngə da teprənməgəngə da teprənməgənlərinəq bardırlar ki, öz tarbiyatından da bardırlar ki, peşələngən: taşlar da topraxlar da bularğa oxşaşlar da ki, teprənsələr – küç bilə da tügül tarbiyat bilə.

- Da xaysıladırlar peşələngən teprənməgən barlıxlar?
- Temir-baxırlar, xorğaşınlar, kümüşlər da altunlar da kimlər ağaçlardan da özgə materialardan da özgə bularğa oxşaşlar köplər.

- Xaysıladırlar teprəngən barlıxlar?
- Ekigə bölünüyir bu – kendi tirisizlərgə da tirilərgə.
- Xaysıladırlar tirisiz?
- Teprəngənlər suv da ot da yel.
- Xaysıladırlar tiri teprəngənlər?
- Ekigə bölünüyir, ajsinkn bitişkənlərgə da tınıxlı bitişkənlərgə.
- Xaysıladırlar tınıxsız bitişkənlər?
- Yaş biçənlər da tikilgənlər da terəklər yemış berüçilər da özgə bu türülülər.

(...) Xarındagi yerninq, neçik çereptən terililər ki, bar kendilərdə üç xuvatı bitişkənlərinəq: toğmaxninq, artmaxnına da beslənməxninəq da seziklidən xarmalanmaxninq.

- Da xaysıladırlar tügəl seziklilər? Xaysıladırlar tügəl tınıxlılar?

- Tügəl seziklilərdirlər tügəl tirilər da ayrılırlar yügürümgə, sürküləngə, dörtayaxlılarğa da yüzgənlərgə.

- Xaysıladırlar sürkülənlər?
- İlk yılandır sürküləngən, yer üstünə çekilgən, xarınınəq üstünə sürkülür da dır uzunbiçişli, yedi örüm alır sürkül-məxtə da dır ağulu da saçsız tenli, da xılıxı bilə terən bilgən, ustat da hillalı da paxil; da dır padşahı yılanlarınəq karp ki, dır hörmətli bahalı daş başında ki, dır çipçix yumurtası xadar da alır novirağ çiçəkni közinə da baxmax bilə tiriləri öldürür; da dırlar özgə yolanlar türülü-türülü; da acdahalar türülü-türülü da köplər, da xurtlar türülü-türülü da himzit etkənlər

yer üstündə, da özgə dağın köpayaxlılar, neçik xıxaçlar da arxaplar da pavuklar, xarıncalar da sarıncaxalar da özgə bu türülər, kimsələr butlular da kimsələri tırmavuçı tırnaxlı, kimsələri yergə yürügənlər, kimsələri suvda yürügən da özgələr havada uçanlar.

- Xaysılardırlar dörtayaxlılar?
- Çerayaxlılar bölünürlər dörtekə, ajsinkn tuvartırnaxlığa, atayaxlılar, teriayaxlılarğa da ititırnaxlılarğa.
- Xaysılardırlar çatalırnaxlı, ajsinkn tuvartırnaxlı?
- Tovar-ögüz ki, budur sığır da suvsığırı da zurafay da münqüzlülər da sırnalar da xoyınlar da eçkilər da özgə bu türülər.
- Xaysılardırlar tomruxayaxlılar?
- Neçik at da xatır da eşək da özgə bular kibik.
- Xaysılardırlar teriayaxlılar?
- Neçik fil da devə da özgə bular kibik.
- Da xaysılardırlar ititırnaxlılar?
- Neçik aslan da xaplan, ayuv da bөрülər da bөрuxatırğına, it, tülkü, çaxal, xoyan, maçı, köcən, kirpi da özgə bularğa oxşaşlar, **evet dirlər kimlər xıxaayaxlılar, neçik vevurka, sıcxan, da kret, da borsuk; bardırlar dağın özgə yarımırkıl-gənlər, neçik yerninq aslangınası da yaşçurkalar, yaşçerica, çaravurt, sçcxanğına da özgə bular kibik.**
- Da xaysılardırlar yürügənlər suvda?
- İlk loviatandır ki, çövürilgəndir barça bu dünyayı, vк-lorıblar da zeyrəklər, ajsinkn ulu-ulu balıxlar da yonuzbalıxı, yılanbalıxı, xalxanbalıxı, xılınçbalıxı, xızılalacabalıx da sarıkıbəkbalıx, da üsgümrүbalıxı, tekirbalıxı da özgə balıxlar türlütürlü da sansız sürətlər, da suiti, da tozbaxa, xurbaxa da uö cınsın-cınsın kazanklar ki, bardırlar suv içində.
- Xaysılardırlar ekiayaxlılar?
- Ekigə bölünürlər: egriyürügənlərgə yırtlıxanatlarğa da toğruyürügənlərgə yayovğa.
- Xaysılardırlar egriyürügənlər eki ayaxlılar?
- Uçanlardırlar ki, **dırlar inkətırnaxlılar da ititırnaxlılar tırmavuçı ayaxlılar da sıxyümlülər da havada yürügənlər;**

da dır padşah alarnıq xaraxuş; da ayrılırlar toğruburunlarğa da toğrutırnaxlılarğa da egriburunlarğa da egritırnaxlılarğa.

- Xaysılardırlar toğruburnular?

- Punig, calam, turna, toxlu, læglæg, indik, pava, ördək, xoruz, keklik, turac, gakaroj, salam keklik, hopal yahrivacç, kügürçi, xumrı, bedənə.

- Xaysıdırlar toğruyürügən ekiayaxlılar?

- Kenqtırnaxlılar.

- Xaysıdırlar avlaxtırnaxlılar?

- Ekigə bölünür: külüşməgəngə da külüşkəngə.

- **Xaysılardırlar külüşməgən kenqtırnaxlılar?**

- **Gabigdir ki, dir dörtayaxlı.**

- **Da xaysılardırlar külüşkən?**

- **Bölünür inçkətırnaxlığa ki, dir dareğ, da kenqtırnaxlı ekiayaxlığa ki, dir adam.**

Nedir çektiri adamnıq?

- Belgili körüniyir ki, dir ekiayaxlı, avlaxtırnaxlı, toğruyürügən, külüşkən, ölümlü teni bilə da ölümsüz teni bilə, zera öldər, da teni buzulur, dönər topraxka, da xaytıp turmax bilə yəngilənir buzulmaxsız boyurmaxı bilə Tenqrininq bir-lənir canı bilə ölümsüz da xalır menqi menqilik, da bardır tölvüv xılımğa körə hər biri kendininq.

- **Ne türlü bolur barlıxından tarbiyatın körgüzmə adamnıq?**

- **Adam dır barlıx tenli, teprəngən, tiri, tınıxlı, seziklixli, sözlü, ölümlü, peşələrninq da tədbirni yöpsüngən.**

- **Nedir turğanı Bğadonunq?**

- **Eağ bölünür barlıxka da yoluxkanğa, da barlıx bölünür bütüngə da çonstkalınga, ol türlü də yoluxmaxlıx bölünür bütüngə da çonstkağa.**

- **Xaysılardırlar beş cınsları Bığadonınq?**

- **İlk rəng da biçişdir, xaysı ki köz bilə körüniyir. Ekinçi avazdır, xaysı ki xulax bilə işitilir. Üçünçi sasıdır, xaysı kinozdralar bilə, ajsinkn burun bilə xoxulanır. Dörtünçi tahimdir, xaysı ki yeməxlilix bilə, ajsinkn ağız bilə xoşlanır, ajsinkn tahim-**

lənir. Beşinci ağır da yenqil, isi da sovux, xaysı ki xarmalamax bilə anqlanır. Bu beş seziklik bilə dırlar barça sezilğənli etilğən-lərninq tanımaxlıqları.

- Xaysıdırlar 10 könülüxləri Arisdodelninq?

- İlğərisi barlıxtır. Ekinçi ölçövdür. Üçünçi – rəng. Dörtünçi – alğan neməsi. Beşünçi – xayda. Altınçi – ne vaxt. Yedinçi – turmax. Sekizinçi – ki neməsi bolğan. Toxuzınçi – xılmaxlıx. Onunçi – xılınmaxlıx.

- Nedir könülük?

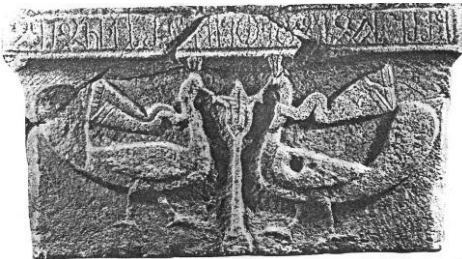
- Sdorokutiundur ki, düğüdlərlər boş saöişlamaxlar, evet könü bardırlar, da tururlar, da körünürlər, da bolmaz ki, bulunğay etilğən barlıxlar çıxarı 10 sdorokutiunklardan bu-lardan, zera ki, barça ki, neməlixtədir, bardır, da bar ölçövü, xarəri da sanı, da bar orağı, ajsinkın isi ya sovux, xuru ya nəm, da rəng ağ, ya xara, ya xızıl, ya sarı, da özgə xarışılğanlardan.

- Nedir alğan nemə?

- Alğan nemədir ki, belgili etər xarşıdagi tuydurğannı ken-dininq, xaysı ki bardır neçik aytmax bilə körgüziyir ki, oğlu bar, da oğul aytmax bilə belgili etər ki, atası bar; bu türlü də... (Bu-rada əlyazma qırılır).

4. 5. MİNGƏÇEVİR ABİDƏLƏRİ

1948-1952-ci illərdə, Mingəçevir su anbarının tikintisi zamanı həmin ərazidən üzərində yazılar olan bir neçə abidə tapılmış və həmin dövrdən də onlar elmi ədəbiyyata “alban yazıları” kimi düşmüşdür. Bu yaxın zamanlara qədər oxuna bilinməyən Mingəçevir yazılarının, nəhayət ki, heç də iddia edildiyi kimi, “52

və ya 56 hərflı udin (alban) yazısı” deyil, türk runları ilə qələmə alınmış türk mətnləri olduğu üzə çıxmışdır. Bəzi müəlliflərə görə, IV-V, digərlərinə görə isə, V-VIII əsrlərə aid olan həmin abidə-

lərdən birini tanınmış türkoloq alim Yadigar Əliyev oxumağa müvəffəq olmuşdur.

Alim yazır:

“K.V.Trever tərəfindən təqdim edilən daş lövhənin fotosundan 17 və 18-ci qrafemlər arasında çatlaqın olduğu açıq-aydın sezilir ki, bu da həmin yerin və təbii ki, 16 və 17 qrafemləri də ehtiva edən sözün oxunuşunu çətinləşdirir. Mətdəki qrafik işarələr Avropa, Volqa-Don, Quzey Qafqaz və Orta Asiya (Orxon-Yenisey) qədim türk runik abidələrinin qrafemlərinə uyğun gəlir.

Yadigar Əliyev mətdəki qrafemləri belə şərh etmişdir:

4 - Asiya arealna aid qədim türk-run işarəli yazılardakı, o cümlədən İli çayı vadisindən tapılan və e. ə. VI-V əsrlərə aid edilən gümüş nimçə üzərindəki yazıdakı “o” // “u” fonemləri ilə eynilik təşkil edir.

 - Quzey Qafqazın türk-run işarəli mətnlərində rast gəlinən bu işarə Orxon-Yenisey abidələrindəki qrafik işarələri xatırladır və “l” samit səsini ifadə edir.

 - abidələrində “r” samit səsini verməkdədir,

 - Burun boşluğunda çıxarılan “n” (nq – səğir nun) səsini ifadə edir.

 - “B” dilönü samitinin qrafik işarəsidir.

 - “T” dilönü samit səsini ifadə edir,

 - Volqa-Don, eləcə də Quzey Qafqaz arealının türk-run abidələrində “n” samit səsini ifadə edən qrafemi xatırladır.

 - Bu işarəyə Avropa və Orxon-Yenisey abidələrində “z” samit səsini ifadə edən işarə uyğun gəlir.

 - “O” // “u” saitlərini bildirən bu işarəyə Orxon abidələrində rast gəlinir. Həmin işarə Yenisey abidələrində, eləcə də Avropa, o cümlədən Volqa-Don və Quzey Qafqaz abidələrində də geniş işlənmişdir.

 - Bu işarənin çevrilmiş variantı Yenisey run əlifbasında “y” səsini verir.

 - “T” səsini ifadə edən bu qrafemi yalnız Azərbaycan arealına xas olan və digər areallar üçün xarakterik olmayan işarə hesab edirik.

 - Avropa arealına daxil olan Nadsentmikloş (Macarıstan, V əsr) məntəqəsindəki türk-run yazılarında “I” samit saitinin ifadə edir.

- “P” səsinin işarəsi olan bu qrafemə Orxon, Yenisey və Talas abidələrində geniş rast gəlinmişdir.

 - Orxon-Yenisey və Talas abidələrində “ç” səsini bildirir.

 - Çox maraqlı formada olan bu qrafem Yenisey, Talas, Avropa və Quzey Qafqaz mətnlərində “a” (“ə”, “e”) səsini ifadə edən işarəyə çox yaxındır.

 - Bütün runik yazılı türk mətnlərində “s”, Yenisey abidələrində isə “ş” kimi oxunur.

 - Orxon-Yenisey mətnlərində dilər xası “b” səsini verir.

 - “A”, “ə” və “e” səslərini ifadə edən bu qrafemə Yenisey abidələrində rast gəlinir.

 - Quzey Qafqaz yazılarında “r” səsini bildirən runik

işarəyə çox yaxındır.

2

- Azərbaycan arealına aid olan bu spesifik işarə “k” səsini ifadə edir.

Beləliklə, Yadigar Əliyevin şərhində yazı aşağıdakı kimi səslənməlidir:

8 X h Q o L 4 J J 4
n z t b n r u l l u

2 4 1 8 X h 1 T L J J 1 1 1 4 0 J S
k r s r a b t ş c ç l s s r l t y o

Alim mətndə qeyd edilməyən sait səsləri də bərpa etməklə, mətni belə oxuyur:

Ulu ərin bətizin oytular ss..., ol çe eş It Bars irak.

Tərcüməsi:

Ulu ərin (qəbirüstü abidəsinin) **yazısını oydular. İndi böyük eşimiz** (yoldaşımız) **It Bars artıq** (bizdən) **uzaqdadır** (o biri dünyadadır).

Bizcə, müəllifin oxunuş və tərcüməsi ya tam doğrudur, ya da doğruya çox yaxındır.

Yadigar Əliyev başqa bir Mingəçevir abidəsini də oxumağı bacarmışdır.

Sözügedən mətnə 16 qrafemin olduğunu, daşdakı çatlar səbəbindən 2, 4, 6 və 8-ci işarələrin aydın oxunmadığını qeyd edən alim Mingəçevir yazılarının oxunuşuna həsr etdiyi “Qafqaz Albaniyasının (Azərbaycanın) epiqrafik abidələrinin oxunuşuna

dair (Mingəçevir abidələri)” adlı çox sanballı məqaləsində ondan öncə V. Qukasyan, A. Abramyan və Q. Klimovun həmin yazını udin və erməni dillərində oxumaq istiqamətindəki uğursuz cəhdlərindən söhbət açıqdən sonra mətnin dəqiqliklə bərpa edilmiş qrafik təsvirini təqdim edir və yazır:

16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

“...Burada təqdim olunan 15 qrafemdən yalnız birinə türk-run mətnlərində rast gəlinmir. Digər işarələrsə... müxtəlif areallara aid türk-run yazılarında iştirak edir:

1 və 2 – Yenisey yazılarında “y” samit səsini ifadə edir.

3 – Yenisey mətnlərində “r” səsini verir.

4 – “K” səsini bildirən bu işarəyə Yenisey, eləcə də bir qədər seyrək şəkildə Orxon yazılarında rast gəlinir.

5 – Azərbaycan arealına xas spesifik işarədir. “K” səsini ifadə etdiyini düşünürük.

6 – Azacıq fərqlə Orxon-Yenisey yazılarında “y” səsini bildirən qrafemlə eynidir.

7 – “B” səsin göstərən bu işarəyə Yenisey, Quzey Qafqaz və Volqa-Don arealı mətnlərində rast gəlinməkdədir”.

8-ci qrafemin “ı” (Orxon-Yenisey), 9-cunun “t” (Orxon-Yenisey), 10-cunun “s” (bütün areallar) səslərini ifadə etdiklərini diqətə çatdıran müəllif sonrakı işarələrin də müvafiq olaraq “b” (Yenisey yazılarında sonor “m”), “ı”// “i” (Yenisey), “l” (bənzər formalı işarə Yenisey yazılarında “ç” səsini verir), “ı” // “i” (Yenisey), “k” *Volqa-Don arealında “ş”) və “n” (Yenisey, Avropa) səslərini verdiyini bildirir. Beləliklə, alim yazının aşağıdakı kimi səsləndiyi qənaətinə gəlir:

Yayıruk ak oy bar tas bılıkın

Tərcüməsi:

Daş üzərində palçıqla müqəddəs məktubu yayırıq (yazırıq)

Bu tərcümə bizə tam uğurlu görünməsə də mətnin türkcə olduğu və Yadigar bəyin onun transkripsiyasını düzgün tərtib etdiyi heç bir şübhə oyatmır. Buradakı sözlərdən “ak”ı “tor” (balıq tutmaq üçün tor), “bılıq” kəlməsini isə “balıq” kimi tərcümə etmək də mümkündür (**I variant**). Ayrı kəlmələr kimi verilən “bar” və “tas” hissəciklərini isə birlikdə “bartas” (bartas // burtas türk boyunun adı kimi də gözdən keçirmək olar (**II variant**)).

Təqdim edilən epigrafik abidələr Mingəçevirdən tapılan, türk-run hərfləri ilə yazılan və türkcə oxunan yeganə abidələr deyil. Belə abidələrdən üzərində türkcə runik yazı qeyd edilmiş şamdanları da göstərmək olar ki, onlardan yalnız ikisi üzərindəki yazını çətinliklə də olsa, oxumaq mümkündür. Tanınmış albanşünas alim Kamal Əliyev şamdanlardan birini üzərindəki abbrevatura təşkil edən 4 runik işarəni haqlı olaraq; **B** (**bengü** // əbədi) **T** (**Tenqri** // Tanrı) **İ** (**İsa**) **K** (**Kristi**, əslində Krisdos olmalıdır) kimi açmış, sonrakı sözləri isə “özün”, “bizi”, “sayqı”, “yüz kılasın”, “bunca”, “amen”, “seninq”, “nökərin”, “bulan” və “biz” kimi dəşifrə etmiş, nəticədə aşağıdakı cümlənin yazıldığı aşkarlamışdır:

Bengü Tenqri İsus Kristi (əslində Krisdos olmalıdır), **özün bizi sayqı yüz kılasın! Bunca amin! Seninq nökezin bulan biz.**

Tərcüməsi:

Əbədi Tanrı İsa Məsih, özün bizi şükür edənlərdən qıl! Bunca amin! Sənin nökezin olan biz.

Maraqlıdır ki, dünyaca məşhur norveçli səyyah və alim Tur Heyerdal Mingəçevirdən tapılan şamdanların digər türk bölgələrində, o cümlədən Orta Asiyada rastlanan şamdanların analoqu hesab etməklə yanaşı, həmin şamdanların üzərindəki yazıların türk-run yazıları olduğunu təsdiqləmiş və Mingəçevir şamdanlarından başqa birinin üzərindəki yazının seçilməsi mümkün olan kəlmələrini belə oxumuşdur: **sayqe** (sayqı, hörmət), **aminu** (amin), **bengü** (əbədi), **klazun** (qılasan).

Gördüyümüz kimi, iki fərqli müəllif şamdanlardakı yazılardakı sözləri təqribən eyni cür oxumuşlar. Bu isə şübhə üçün heç bir yer qoymur.

Mingəçevir yazılarının V əsrə qədər arami, V əsrdən etibarən alban əlifbasından istifadə etmiş albanlara aid olduğu çox şübhəlidir və qətiyyənlə inandırıcı deyil. Fikrimizcə, bu yazılar Albaniya xanı Varaz – Tiridatın dövründə, daha dəqiq desək, 684-cü ildə hunlar (xəzərlər) ölkəsinə göndərilən alban yepiskopu İsrailin təbliğatı sayəsində xristianlığı qəbul edən, fəqət öz əski yazıları ilə yazıb-oxumaqda davam edən xəzərlərin dövrümüzədək ulaşmış epiqrafik abidələridir. Bu isə o deməkdir ki, Mingəçevir yazıları təqribən VII əsrin yadigarlarıdır və həmin dövrün xəzər türkcəsi barədə bizə məlumat verən hələlik yeganə qaynaqdır.

Sözügedən olayı, yəni yepiskop İsrailin təbliğatı sayəsində xəzərlərin xristianlığı qəbul etməsi hadisəsi öz əksini “Alban tarixi”nin II kitabının 42-44 – cü fəsillərində tapmışdır.

SON SÖZ

Gördüyümüz kimi, İslamdan öncə Azərbaycan ərazisində eyni ləhcə və şivədə danışan və vahid ədəbi dildə əsərlər yaradan vahid türk xalqından danışmaq mümkün deyil. Əksinə, müxtəlif din və məzhəblərə qulluq edən, öz dini inanclarına uyğun olaraq fərqli yazı sistemlərindən istifadə edən, fərqli dini düşüncələri ucbatından biri – biri ilə yola getməyən, çəkişən ayrı – ayrı türk soy və boylarından və onların danışb yazdıqları fərqli şivə və ləhcələrdən söhbət açmaq daha doğru olar. Deyilənləri YUNESKO tərəfindən VIII əsr abidəsi kimi təsdiq edilən “Kitabi – Dədə Qorqud” da təsdiq edir. Orada vahid türk xalqından deyil, İç Oğuz, Daş Oğuz və qıpçaqlardan, eləcə də, epizodik də olsa, bulqar (balqar), kanqlı və alpanlardan (albanlardan), yəni ayrı – ayrı türk soy və boylarından, özü də fərqli dinlərə mənsub soy və boylardan söz açılır. Bununla belə, artıq VIII əsrdə bütün soy və boylar üçün ortaq ədəbi dil rolunda “Kitabi – Dədə Qorqud” dilinin, yəni oğuz türkcəsinin çıxış etməyə başladığını söyləyə bilərik. Bu isə vahid xalq olmaq üçün ilk zəruri şərt idi.

Əlbəttə, həmin dövrdə türkçülük və türküstançılıq (turançılıq) şüurunun da varlığı danılmaz faktdır. Bu, özünü “Kitab”da Bayandur xanın və Salur Qazan xanın qürurla “Türküstanın dirəyi” adlandırılmasında açıq şəkildə göstərməkdədir. Lakin bu əsərdə azərbaycançılıq şüurundan əsər-əlamət belə yoxdur, əvəzində Türküstanı, başqa sözlə Turana mənsubluq hissi vətənpərvərlik və hətta dövlətçilik səviyyəsindədir. Maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqudla eyni dövrdə qələmə alınmış Musa Kağankatlının “Alban tarixi” isə bütünlüklə albançılıq və xristiançılıq məfkurəsi ilə yögrlmuşdür. Burada qeyri-xristianlara, o cümlədən qeyri-xristian türklərə qarşı sevməzlik, digər xristian xalqlara, o cümlədən gürcülərə və ermənilərə rəğbət hissi duyulur. Türkçülük və azərbaycançılığın isə iyi-tozu da yoxdur. Azərbaycanın xristian əhalisi, yəni albanlar ən azı XIX əsrə qədər ədəbi dil kimi qıpçaq türkcəsindən istifadə etmiş və mənsub olduqları ölkəni də “Albaniya” və ya “Aran” adandırmaqda davam etmişlər. Bununla belə, artıq XII-XIII əsrlərdə bəzi albanların

ənənəvi xristian adları əvəzinə təmiz türk adları daşması diqqət çəkir ki, bu da onların şüurunda baş verən müəyyən dəyişikliklərdən xəbər verir. Bu baxımdan XII əsrdə yaşamış alban məliyi Əsən Calalın anasının adının Aruz Xatun (Arzu Xatun), arvadının Mina Xatun, oğlunun Ağ Buğa, nəvəsinin Dursun olmasını göstərmək olar. Eyni dövrdə albanlar içərisində Alp Quş, Altuntaş, Tuğ Təkin və s. təmiz türk adları qeydə alınmışdır. Qərbi Azərbaycandan, daha dəqiq desək, Sisianın Urud kəndindəki müsəlman qəbristanlığından tapılmış XVI əsrə aid iki qəbirüstü abidənin üzərində yazılanlardan belə məlum olur ki, artıq XVI əsrdə albanların bir qismi İslamı qəbul etmişdi. Fəqət onlar hələ də alban kimi tanınırdılar. Albanların tədricən İslama keçməsinin tarixinin ən azı VIII əsrdən başladığını söyləmək olar. “Kitabi-Dədə Qorqud”da albanlardan müsəlman Qazan xanın atlıları kimi söz açılması deyilənlərə ən gözəl sübutdur. Eyni zamanda, qıpçaqların da bir qisminin İslamı qəbul etdikləri danılmaz faktdır. XII əsrdə Azərbaycana səltənət, yəni imperatorluq elan etmiş İldəgizlərin qıpçaq mənşəli bir müsəlman sülaləsi olduğu məlumdur.

Türklərin istifadə etmiş olduqları əlifbaların, demək olar ki, hamısı (İssık, Orxun-Yenisey, manixey, soğd, uyğur, xəzər, kırımçak) elm aləmində “arami əlfbası” adı ilə tanınan, ilk fonetik tipli əlifbalardan biri hesab edilən və samilərin icadı olduğu düşünülmən əlifbayla genetik cəhətdən qohumdur. Hər halda, bu tipli əlifbaların ən qədimi “Qlozel kitabələrinin əlifbasıdır və bu kitabələrin türkcə olduğu da artıq sübut edilmişdir. Təkcə bu fakt fonetik əlifbanın yaradıcısının türklər olduğunu söyləmək üçün yetərlidir. Fəqət bunun başqa bir dəlili də var. Bu da əski türk dilində “yazı”, “kitab”, “əlifba” mənalarında işlənmiş “biti” və “bitiq” sözləridir.

Məlum olduğu kimi, dilimizdəki “əlifba” kəlməsi ərəb dilindən alınma sözdür və bu söz ərəb əlifbasının ilk iki hərfinin adından alınmışdır: (ا) əlif + (ب) ba. Avropa dillərinin əksəriyyətinə eyni anlama gələn “alfabet” ifadəsi də yunan əlifbasının ilk iki hərfinin – alfa (α) və betta (β) hərflrinin adından törəmişdir. Rus dilində isə bu kəlmənin bir qədər təhrifə uğramış “alfavit” kəlməsindən başqa bir də “azbuka” termini işlənmişdir. Bu ter-

min də əski slavyan əlifbasının ilk hərflərinin adından yaranmışdır: А (az) + Б (buki). Şübhəsiz ki, türk dilindəki “biti” (əlifba, yazı, kitab) sözü də eyni şəkildə yaranmışdır və ən qədim fonetik əlifbanın ilk iki hərfinin adlarından törəmişdir. İşin ən diqqətçəkici tərəfi isə budur ki, yuxarıda misal çəkdiyimiz terminlərin (əlifba, alfabet, azbuka) hamısının birinci hissəsi “a” səsini ifadə edən hərfin adını (əlif, alfa, az) əks etdirdiyi, yəni sait səslə başladığı halda, türkcədəki “biti” kəlməsi “a” saitini ifadə edən hərfin adı ilə deyil, bütün qədim fonetik əlifbalarda ikinci yerdə duran “b” samit səsinin adını ifadə edən “bi” ilə başlayır. Elə bu fakt da onun daha əski çağların əsəri olduğunu sübut edir. Çünki əldə olan ən qədim fonetik əlifbalarda sait səslərin hərfi işarəsi olmayıb. Bu işarələr çox – çox sonrakı əsrlərdə yaranmışdır.

Saitli ilk əlifbalarda hərflərin düzülüş ardıcılığı a, b, c, d... və ya a, b, v, g (q)... şəklində olmuşdur. Saitdən öncəki düzülüş barədə təsəvvürü isə arami mənşəli ən qədim ərəb əlifbalarından almaq mümkündür: b, t, t', g (q)... İohannes Fridrix bu ardıcılığın elmə məlum bütün ardıcılıqlardan, o cümlədən ərəb əlifbalarına xas ənənəvi ardıcılıqdan əsaslı surətdə fərqləndiyini yazmışdır. Məhz bu düzülüşdə “b” – dən sonra “t” gəlir ki, bu da türkcədəki “biti” kəlməsinin ən qədim fonetik əlifbanın adı olduğunu sübut edir. Eyni düzülüş “bitiq” kəlməsinin də mənşəyini anlamamıza köməkçi olur.

Maraqlıdır ki, arami əlifbasında 22 hərf olmuşdur ki, bu da oğuz boylarının ilkin sayına uyğundur. Xatırladaq ki, Mahmud Kaşğarlı məhz 22 boydan söz açır:

“Oğuz: bir türk boyudur. Oğuzlar türkməndirlər. Bunlar 22 boydur. Hər bir boyun ayrı bir işarəsi və heyvanlarına vurulan tamğası var. Bir-birilərini bu işarələrlə tanıyırlar”.

Yalnız sonrakı müəlliflərdə, o cümlədən Rəşidəddində bu say 24 kimi qeydə alınmışdır. Bu da Əndəlipin ilk hərflərin oğuz boylarının tamğaları əsasında yarandığı barədə söylədiyi fikrini təsdiqləyir.

Bilavasitə oğuzların yazılı ədəbiyyatından danışmaq lazımsa, ilk növbədə adı və məzmununun məlum olmasına baxmayaraq, özü dövrümüzədək ulaşmayan Uluq xan Ata Bitiqinin

qələminə məxsus “Oğuznamə”ni misal çəkmək lazım gələcəkdir. Sözügedən kitab barədə Məmlüklər dövründə Misirdə yaşamış tanınmış türk tarixçisi Əbubəkr ibn Abdullah ibn Aybək üd-Dəvadari məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə, vaxtilə “Uluq xan Ata Bitikçi adında bir kitab yazılmış, bu kitabı tapan Cəbril ibn Bxtəşyu adlı fars tarixçisi onu türk dilindən fars dilinə (Sasanilər dövrünün ora fars-tat dilinə) tərcümə etmişdir. Uzun müddət Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin (VIII əsr) kitabxanasında qorunan, sonra it-bat olan bu kitabın farsca tərcüməsi sonralar Dəvadarinin əlinə düşmüş və o, həmin kitabın içindəkiləri bütünlüklə öz əsərinə köçürmüşdür. Elə bunun sayəsində də əsərin məzmunu dövrümüzədək ulaşmışdır.

Eynən “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi bu kitabda da Təpəgözlə bağlı mif yer almaqdadır. Əsərin ən maraqlı hissəsi isə ilk insanların yaradılması barədə türk mifidir. Misirli türk tarixçisi onu öz əsərində belə qələmə almışdır:

*”İlləri sayılammaz, çox – çox əski bir çağmış,
Göylər sanki dəlinmiş, çoxlu yağışlar yağmış,
Dünya seldə boğulmuş bu şiddətli yağmurla,
Yer üzü tam örtülmüş sürüklənən çamurla.
Sellərin önündəki çamurlar bir yol bulmuş,
Qara Dağçı dağında bir mağaraya dolmuş.
Mağaranın içində qayalar yarılmışmış,
Yarıqların bəzisi insanı andırırmış.
Qayaların yarığı insan qəlibi olmuş,
Qəliblərin içi də gillə, çamurla dolmuş.
Aradan zaman keçmiş, illər, əsrlər dolmuş,
Yarıqlarda bu torpaq su ilə həll olmuş,
Yengəc bürcü deyirlər, bu bürcə gəlmış günəş,
Havalər çox isinmiş, atəş ilə olmuş eş.
İnsan qəlibindəki su ilə torpaq bişmiş,
Bir – birinə qarışmış, zərrələriysə şişmiş.
Onlara görə sanki mağara bir qadınmış,
İnsana vücut verən içi də bir qarınmış.
Günəşin atəşiyə su ilə torpaq bişmiş,*

*Doqquz ay müddətində sərin bir rüzgar əsmiş.
 Su, atəş, torpaq, ruzgar, dörd ünsür derlər buna,
 Bunlar təməl olmuşdur ilk insan vücuduna.
 Tam doqquz ay keçincə ondan bir insan çıxmış,
 Nədənsə adını da “Ay Atam” deyə almış.
 Ay babayla, Ay Dədə türkcəyə burdan qalır,
 İnsanın ilk cəddi də kökünü aydan alır.
 Ay Atam adlı ata göylərdən yerə enmiş,
 Bu yerin suyu dadlı, havası da sərinmiş.
 Sonra başlamış yenə böyük sellər, yağışlar,
 Mağaranı doldurmuş yenə gillər, çamurlar.
 Sünbülə adlı bürcə günəş də gəlmiş, enmiş,
 Bu bürcsə Yengəcdən daha aşağı imiş.
 Günəş alçaq bürcdəyəkən yenidən torpaq bişmiş,
 Bu ikinci varlıq da birinciyə tam eşmiş.
 Birincisi Ay Atam necə idisə kişi,
 Bu ikinci şəxs də yaradılmışdı dişi.
 Ay Va demişdir hər kəs bu dişinin adına,
 “Ağ üzli” anlamı var ad qoymuşlar qadına.
 Ay Atam ilə Ay Va birləşib evlənmişlər,
 Qırx uşaq doğurmuşlar, toplanıb yığılmışlar.
 Qırx uşağın yarsı nədənsə, oğlan olmuşdur,
 Digər yarsı təsadüflə qız olmuş.
 Evlənmişlər uşaqlar, nəsilləri bollaşmış,
 Soyları böyüyərək ulusları çoxalmış.
 Ana və ataları bir gün ölüb getmiş,
 Uşaqlar mağarada onları da dəfn etmiş.
 Amma bu mağaranı kimsə unutmamış,
 Heç bir müqəddəs onun yerini də tutmamış.
 Qızıl qapılar ilə qaplamışlar ağzın.
 Çiçəklə süstləmişlər mağaranın yanın.”*

Uluq xan Ata Bitiçinin kitabı oğuzlara məxsus yeganə yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmamışdır. Mənbələrdən belə məlum olur ki, xəlifə Harun ər-Rəşidin xanımı, əslən təbrizli bir türk qızı olan Zübeydə xatun da türkcə şerlər yazmışdır. Lakin çox

təəssüflər olsun ki, həmin şərlər də dövrümüzədək ulaşmamışdır. Əvəzində isə uyğurların yazıya köçürdüyü və folklorçu alimlərimizin topladığı saysız – hesabsız ağız ədəbiyyatı nümunəsi məlumdur ki, onların bir qisminin yaşı minillərlə ölçülür.

Ağdam yaxınlığındakı “Qarğalar təpəsi” Enolit məskənindən (E.ə. VIII-VI minilliklər) tapılan magik daşlar və dildən – dilə keçərək dövrümüzədək ulaşan müvafiq ovsun mətnləri (yağış yağdırma və yağış kəsmə) folklor ədəbiyyatımızın, şerimizin, ədəbi dilimizin ən azı 8 min il bundan öncə formalaşdığını sübut edir.

E.ə. VII əsrdə ərəyə gələn və Alp Ər Tonqaya ithaf edilən ağı isə bu dildə yaradılmış əsərlərin ən mükəmməl nümunələrindən biridir. “Dədə Qorqud” dövrünə qədər (VIII əsr) bu, sadəcə, oğuzların dili idi. VIII əsrdən etibarən, yəni İslamın ölkəmizin ərazisinə ayaq açmasından sonra isə o, tədricən Azərbaycanda ümumxalq dilinə çevrilməyə və yerli xristianlar üçün ortaqlıq dil olan qarqar-qıpçaq (alban) və manixeyçilərin istifadə etdikləri sak (uyğur) türkcələrini sıxışdırmağa başladı. Hər halda, artıq X əsrdə onun Azərbaycanın bütün türk və qeyri-türk soy və boylarının ortaqlıq dili rolunu oynadığını tam yəqinliklə söyləmək mümkündür. Ərəb müəllifləri onu bəzən “Azərbaycan dili”, bəzən “azəri”, eləcə də “azərbi” adlandırmışlar.

İbn Hövqəl (X əsr) yazır:

“Azərbaycanın dağları Xarisdən və Xuvayrisdən başlamış Aqara Varzaqan silsiləsinə qədər, sonra şimala tərəf Tiflisə doğru uzanır, orada bu silsilələrlə Kabk (Qafqaz) sıra dağları birləşir. Bu dağlar çox böyükdür. Deyirlər ki, orada 360 dildə danışılır. Əvvəllər çox şəhərlər görənə qədər mən bunu inkar edirdim. Buradakı (Qafqaz dağındakı) hər bir şəhərin Azərbaycan və fars dillərindən başqa öz dilləri var.”

Bu məlumatdan göründüyü kimi, artıq X əsrdə Azərbaycan dili fars dili ilə yanaşı bütün Azərbaycan ərazisində, Azərbaycan isə o dövrdə bugünkü Gürcüstan, Abxaziya və Dağıstan ərazilərini də əhatə edən böyük ölkə idi, ortaqlıq ünsiyyət vasitəsi idi. Bu faktı təhlil edən və digər mənbələrə istinad edən Elməddin Əlibəyzadə haqlı olaraq yazır:

“Buradakı “Aderbeycan – Ad(h)əbeycan dili” istilahnın müasir “Azərbaycan dili” istilahnında işləndiyinə şübhə etmirik; bu dilin türk-oğuz dili olmadığına dair başqa dəlil də yoxdur. “Azərbaycan dilinin ərəb mənbələrində göstərilən bu nüfuz dairəsi “Dədə Qorqud kitabı”nın yazıldığı dilin o vaxtkı nüfuz dairəsinə tam uyğun gəlir. “Dədə Qorqud”da danışılan dilin sərhəddi Kür-Araz üstü, Böyük Qafqazın cənub və şərq ətəkləri və Kiçik Qafqaz dağları boyunca uzanub gedirdi. Bu sərhəd şimal şərqdən Dərbənd ağzına, cənub qərbdən Göyçə gölüinə (Dastanlarda “Kökçə dəniz), qərbdən Baş keçidə – Dumanisiyə (Dastanlarda: “Tomanın qələsi”), Gürcüstan ağzına və Abxaziya sahillərində qatırdı. Həm də diqqətdən yayınma bilməz ki, dastanlarda qonşu xalqların da türk dilində danışdığına, oğuzların öz dillərində onlarla ünsiyyətdə olduqlarına, qopuzla çalınıb oxunan şerlərə ləzzətlə qulaq asdıqlarına, hətta özlərinin də bu dildə şer qoşduqlarına dair faktlar, işarələr çoxdur... Əgər X əsrdə “Azərbaycan dili” istilahı işlənibsə və bu dil “360 dildə” danışan müxtəlif tayfa və qəbilələrin ümumi ünsiyyət vasitəsi olubsa, maraqlı və təqdirəlayiqdir ki, bu istilah ölkənin bütünlükdə adı ilə əlaqədar formalaşmışdı; bu, qanunauyğun prosesdir.”

Şübhəsiz ki, buradakı “360 dil” məsələsi bir qədər şişirdilmişdir. Lakin fakt budur ki, Qafqaz daim əzsaylı xalqların qaynaşdığı bir ərazi olmuşdur və bu gün də həmin ərazidə 40-dan artıq dildə danışılır. Məsudi (X əsr) “Müruc əz-zəhab əl-cəvahir” adlı əsərində İbn Hövqəldən fərqli olaraq, 72 dildən söz açır:

“Kabk (Qafqaz) dağları bütün yerləşim boyu çox sayda xalq və şahlığı əhatə edən byük bir silsilədir. Bu dağlarda hər birinin öz dili və hökmdarı olan və dilləri başqaları tərəfindən anlaşılmayan 72 tayfanın yaşadığı söylənir... Kabk ətrafına səpələnmiş tayfaların gerçək sayını isə yalnız Allah-Təala bilir.”

Əl-İstəhri isə yazmışdır:

“Bab əl-Əbvab (Dərbənd) məşhur və önəmli sərhədyanı ərazilərdən biridir. Çünki hər tərəfdən müxtəlif dillərdə danışan çox sayda müxtəlif düşmən millətlərin əhatəsindədir. Şəhərin yanında Dızıl adlı bir dağ ucalır... Deyirlər ki, Bab əl-Əbvabın

yanındakı dağların başında 70 müxtəlif tayfa yaşayır və onların hər birinin öz dili var və onlar bir – birinin dilini anlamırlar.”

Əl-Müqəddəsidə bu dillərin sayı 60-dır:

“Azərbaycana gəlinə, bu diyarın sərhədlərini Azərbaz ibn Böyürasif ibn Əsud ibn Sam ibn Nuh çizmişdir... Onun paytaxtı... Ərdəbil şəhəridir. Onun (Azərbaycanın) yanında 140 fərsəng məsafədə uzanan, çoxsaylı kənd və əkin yerləri olan Qabk (Qafqaz) dağı uzanır. Orada 60 dildə danışılır.”

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ərəblər Azərbaycan əhalisinin dilini bəzən “Azərbaycan əhalisinin dili”, bəzənsə “azəri dili” və ya “azərbi dili” adlandırmış və bu terminləri sinonim kimi işlətmişlər. Bu baxımdan Yaqut əl-Həməvi (XII-XIII əsrlər) yazır:

“Bəzi qrammatiklər deyirlər ki, Azərbaycan sözünün nisbi sifəti “azəridir”, bəziləri isə deyirlər ki, “azərbi”dir. Onların fikrincə, həmin söz “azər” və “bican” hissələrindən ibarətdir. Buna görə də sifət kimi sözün ancaq birinci tərəfini götürür və bunu “azərbi” kimi də işlədirlər.”

Yaqut əl-Həməvinin son dərəcə böyük dəyərə sahib bu məlumatından belə aydın olur ki, ərəblər tərəfindən dövriyyəyə salınmış “azəri” və “azərbi” ifadələri Azərbaycan adının qısaltılması ilə yaranmış və “Azərbaycan dili” ifadəsinin sinonimi kimi işlənmişdir. Fəqət bəzi türk düşmənləri siyasi məqsədlərdən çıxış edərək, “azəri” kəlməsini spekulasiya mövzusunda çevirərək, bu adla guya fars dilinin ləhcələrindən birinin (talış, kürd və ya tat) adlandığını iddia etmişlər və çox təəssüflər olsun ki, bəzi kəmsavad “alim”lərimiz də onlara züyük tutaraq, düşmən dəyirmanına su tökmüşlər. Halbuki, elə Yaqut əl-Həməvi Azərbaycanın, daha dəqiq desək, onun Muğan əyalətinin əhalisindən söz açarkən bunları yazmışdır:

“Muğan çoxlu kənd və otluqları olan əyalətdir. Bu əyalətdə türkmənlər (oğuzlar) məskundurlar, onlar burada öz sürülərini otarırlar. Türkmənlər (oğuzlar) buranın əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edirlər”.

Mahmud Kaşğarlı da Azərbaycan şəhərlərindən Qəzvinin adının etimologiyasını Alp Ər Tonqanın (Əfrasiyabın) qızı Qa-

zın adı ilə əlaqələndirərək onu türk şəhəri adlandırmışdır. O, eyni zamanda, Qum şəhəri barədə də eyni sözləri söyləmişdir:

“Qaz. Əfrasiyabın qızının adı. Qəzvin şəhərini o saldırmışdır. Əsli “Qaz oyunu”dır. Çünki Əfrasiyabın qızı orada yaşayır, orada oynayır. Buna görə də bəzi türklər Qəzvinə türk şəhəri sayır, türk ölkəsinin sərhədini oradan başlayırlar. Qum şəhəri də türk ölkəsi hüduqları içində sayılır. Çünki “qum” sözü türkcədir. Üstəlik, Əfrasiyabın qızı tez – tez oraya gedərək, orada ov edərmiş.”

Eyni müəllif “Səprən” adlandırdığı Səbran (ərəbləşmiş variantı Şabran) şəhərindən də oğuz şəhəri kimi söz açaraq yazmışdır:

“Səprən. Oğuz şəhərlərindən birinin adıdır. Xalq “ص” sad hərfi ilə “صبران” Səbran deyir.”

Bəri başdan deyək ki, “azəri dili”nin məzmununun hansı anlama gəldiyi, yəni hansı dil olduğu barədə ilk yazılı izahat Nəsirəddin şah Qacarın dövründə alimlər kollektivi tərəfindən qələmə alınan və dərc edilən “Name-i Daneşvaran” kitabında verilmişdir. Həmin kitabda “azəri dili”nin “zəbani-torkan”, yəni türklərin dili olduğu bildirilir. Görkəmli ingilis şərqşünası G.L.Strange də eyni fikri söyləmişdir. Fəqət şovinist fars-Pəhləvilərin hakimiyyəti dövründə, İran şahının sifarişi ilə yazılmış bir sıra kitablarda (Mirzə Mühəmmədin “Bist məqaley-i Qəzvinə”, Seyid Əhməd Kəsrəvinin “Azəri və ya zəban-i bastani Azərbaycan”, Nasih Natiqin “Azərbaycan dili və İranın milli birliyi” və s) məsələ tamamilə başqa cür şərh edilməyə və sapdırılmağa başlandı. Elmi deyil, siyasi məqsədlərlə ortaya atılan bu saxta konsepsiya ruslara sərf etdiyindən sonralar rus “alim”ləri tərəfindən də eyni məqsədlərlə qəbul edildi və inkişaf etdirildi. Bu konsepsiyaya görə, “azəri dili” termini talış və tat dillərinə aid edilirdi. Məsələn, sovet dövründə nəşr edilmiş “Böyük Sovet Ensiklopediyası”nda azəri dili ilə talış dili arasına bərabərlik işarəsi qoyulur.

Maraqlıdır ki, bu yanlış, qeyri-elmi, siyasi məqsəd daşıyan konsepsiyanın əsas müəlliflərindən biri, əslən azərbaycanlı olan Seyid Əhməd Kəsrəvi sonradan vicdan əzabı çəkərək, yazdıqlarının doğru olmadığını, onları hakim dairələrin sifarişi ilə

yazmağa məcbur edildiyini etiraf etsə də, keçən illər ərzində onun ardıcılarının sayı zərrə qədər də azalmamışdır.

Konsepsiyanın tərəfdarlarının, demək olar ki, hamısı XI əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan alimi Xətib Təbrizlinin nəql etdiyi və Əbdülkərim ibn Mühəmməd əs-Samaninin “kitab əl-ənsab” adlı kitabında əksini tapan bir hadisəni misal çəkirlər:

“Xətib Təbrizi nəql etmişdir ki, Nəməndə Məərə məscidində mən onun (Abdullanın) qarşısında oturub ona kitabların birindən nə isə oxuyurdum. Birdən məscidə namaz qılmaq üçün daxil olan qonşularımdan birini gördüm və tanıdım. Sevincdən halım dəyişdi. Abdulla dedi:

- Sənə nə oldu?

Mən ona iki il ərzində öz ölkəmdən heç kəsə rast gəlmədiyimi, indisə bir qonşumu gördüyümü söylədim. O mənə dedi:

- Get, onunla söhbət et.

Mən dedim:

- Qoy, dərşimi bitirəm, sonra”

O dedi:

- Dur, mən səni gözləyəm.

Mən qalxdım və onunla (qonşumla) “azərbicidə” ilə danışdım və məni maraqlandıran hər şey barədə onu sorğu – sual etdim. Sonra qayıdıb onun (Abdullanın) önündə oturdum. O, danışdığımız dilin hansı dil olduğunu soruşdu. Mən cavab verdim:

- Bu, Azərbaycan əhalisinin dilidir.

O dedi:

- Mən bu dili bilmirəm və başa düşmürəm, amma danışdıqlarınızın hamısını əzbərlədim.

Sonra o bizim söhbətimizi sözbəsöz təkrar etdi. Qonşum onun bütün bunları əzbərləməsinə təəccübləndi”

Bu hekayətdən öz məqsədləri üçün istifadə edən və saxta konsepsiyanı sübut etmək istəyən saxtakarlar mətndəki “Azərbicidə” kəlməsini “azəri dilində” kimi tərcümə edir, bu dilin Azərbaycan əhalisinin dili olduğunu deyərək, bu halda söhbətin talış (və ya tat) dilindən getdiyini iddia edirlər. Halbuki, mətndə “azəri dilində” yox, “azərbicidə ilə” (بلازر بيجيده) yazılıb və bu

halda “azərbi” istilahından istifadə edilib. “Azərbi”nin isə nə anlama gəldiyini Yaqut əl-Həməvidən sitat gətirməklə yuxarıda göstərdik. Bu dilin nə olduğunu, eyni zamanda, mətnin ərəb dilində qələmə alınmış olmasına baxmayaraq, “azərbi” kökünə qoşulan və ərəb dilində heç bir məna ifadə etməyən, türk dilinə xas sözdüzəldici “-ci” (-cə, -ca) və “-də” yerlik hal şəkilçilərinin qoşulması açıq – aşkar ortaya qoymaqladır. Buradakı “-ci” (-cə, ca) şəkilçisi ana dilimizdə etnonimlərin arxasına artılaraq həmin etnosun dilini göstərməyə xidmət edən sözdüzəldici şəkilçidir: rusca, türk-cə, almanca və s. Yerlik hal şəkilçisinin artırılması isə bu və ya digər dildə danışıldığına işarədir: ruscada (rus dilində), türkcədə (türk dilində), azərbicədə (azərbi dilində). Bizcə artıq bir şərhə ehtiyac yoxdur. Hər şey göz qabağındadır.

Xətib Təbrizlinin yaşamış olduğu XI əsrdə “azəri”, “azərbi” və ya “Azərbaycan əhalisinin dili” dedikdə məhz Azərbaycan türkcəsinin nəzərdə tutulduğunu Xətib Təbrizlinin müasiri və həmsəhərlisi olan Qətran Təbrizlinin qələminə məxsus “Fars dilinin izahlı lüğəti” birmənalı və təkzibedilməz şəkildə sübut etməkdədir. Fars dilinin ayrı –ayrı istilahlarnın izahı zamanı bu böyük alim öz ana dilinin, yəni türk dilinin materialından da gen – bol istifadə etmiş və “dağ”, “tağ”, “ataq”, “sürmə”, “xan”, “muncuq”, “tuğ”, “tapança”, “xatun”, “xıl”, “bol”, “qar”, “qır”, “çöp”, “cağan”, “bəkməz”, “çuval” və s. sözləri misal çəkmişdir.

Bənzər halla Nizami Gəncəli, Xaqani Şirvanlı və Fələki Şirvanlının da əsərlərində üzləşmək mümkündür. XII əsrdə yaşamış Rəvəndinin “Rahət əs – südur və ayət əs – sürur” adlı əsərində isə türk sözlərinin sayı yüzlərlədir. Görkəmli türkoloq alim Fərhad Zeynalov yazmışdır:

“XIII əsrdən qabaq Azərbaycan ədəbi dilinin olmasını, bu dildə bədii əsərlərin (xüsusilə nəzm əsərlərinin) yazıla biləcəyinə dəlalət edən çoxlu məlumatlar vardır. Əvvələn, bu dövrdə dünya miqyasında parlayan Qətran Təbrizinin, Ə.Xaqaninin, N.Gəncəvinin və farsca yazıb yaradan başqa azərbaycanlı müttəfəkkir-şairlərin əsərlərində dilimiz üçün səciyyəvi olan yüzlərlə söz, söz birləşmələri, atalar sözü, zərb-məsəllər, rənga-

rəng frazeoloji birləşmələr fikrimizi sübut üçün əsas ola bilər. İkincisi isə Şirvanşah Əxsitanın “Leyli və Məcnun”u türkcə (azərbaycanca) deyil, farsca yazdığı tələb etməsi, Nizaminin bundan qəzəblənməsi, “Beyninə qan vurması, dodağı əsməsi” fikri də dilimizdə bu qəbildən olan əsərlər yaratmağın mümkünlüyünə dəlalət edir.

Bundan əlavə, X-XIII əsrlərdə farsca yazılmış tarix əsərlərində, iki və üçdilli lüğətlərdə dil faktlarının bol-bol işlənməsi də Azərbaycan ədəbi dilinin çox-çox qadımlardan fəaliyyət göstərdiyini sübut edən tutarlı dəlillərdəndir.”

Şübhəsiz ki, bu faktlar “azəri”, “azərbi” və “Azərbaycan əhalisinin dili”nin türk dilindən, daha doğrusu onun yerli şivəsindən başqa bir şey olmadığını göstərməkdədir. Deyilənləri dövrün, demək olar ki, bütün ərəb müəlliflərinin Azərbaycanda danışılan dilin fars (orta fars, yəni pars, başqa sözlə, tat dili nəzərdə tutulur) və dəri (yeni fars) dillərindən əsaslı surətdə fərqləndiyini qeyd etmələri də sübut edir. Onların yazdıqlarından belə məlum olur ki, o dövrdə bugünkü İran (Əcəm) ərazisində farslar hələ pars, yəni orta fars (tat) dilində danışır idilər, dəri (yeni fars) dilində danışanlar da var idi. Bu barədə ətraflı məlumat verən Əl – Məqdisi (IX əsr) yazır ki, Azərbaycan əhalisinin dili bu dillərdən fərqlənir və çətin başa düşülür.

Yaqut əl-Həməvi isə yazır:

“Azərbaycanın əhalisi səmimi, çəhrayı sifətli, zərif dəri bir xalqdır. Onlar başqalarının başa düşmədiyini bir dildə – azəri dilində danışurlar.”

Bununla belə, “azəri dili”nin guya fars dilinin bir ləhcəsi olduğunu “sübut etməyə” çalışanlar hələ də var və onlar faktları təhrif etməkdən də çəkinmirlər. Məsələn, bir çox hallarda X əsr ərəb müəllifi Yaqubinin Azərbaycan şəhərlərinin əhalisindən danışarkən işlətdiyi “azəriyyə əcəmləri” (ərəblər ərəb olmayanlara “əcəm” deyirdilər) ifadəsi “azəriyyə farsları” kimi tərcümə edilərək təqdim edilir. Bu saxtakarlığa və ya səhvə ilk dəfə Əl-Yaqubinin kitabı 1908-ci ildə rusca nəşr edilərkən yol verilmişdir. Ümumiyyətlə, ərəbdilli mənbələrin tərcüməsi zamanı “əcəm”

(qeyri-ərəb, ərəb olmayan) sözünü “İran” və “fars” kimi tərcümə etmək geniş dəb halını almışdır. Bu isə kökündən səhvdir və səhv nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Halbuki, ərəb müəllifləri əcəmləri “fars əcəmləri” və “azəri (Azərbaycan) əcəmləri” deyə iki yerə ayırırdılar və onlar arasındakı fərqi də dəqiq bildirdilər. Eyni dövrə aid olan, klassik fars nəsrinin şedevri hesab edilən və farslar tərəfindən yaradıldığı heç bir şübhə oymayan “Qabusnamə”də farslarla əcəmlər bir-birindən fərqləndirilir:

“Əcəmi tapsan fars alma”.

Bu fakt “əcəm” kəlməsinin ayrı – ayrı müəlliflərin fərqli mənalarda işlətdiklərini sübut etməkdədir. Bəzi hallarda “əcəm dili” ifadəsinin bilavasitə Azərbaycan türkcəsini ifadə etdiyini də söyləyə bilərik. Belə ki, XIII əsrdə tərtib edilən, müəllifi bilinməyən, T.Hautsman tərəfindən nəşr edilən “Kitabi – məcmu – e –tərcüman türki və əcəmi və moğoli və farsi” adlanan lüğətdə Misirin Məmlük türkcəsi “türk dili”, Türküstan türkcəsi, yəni uyğur dili “moğol dili”, Azərbaycan türkcəsi isə “əcəm dili” kimi təqdim edilir. Lüğətin adından da gördüyümüz kimi, əcəm dili ilə fars dili tamamilə fərqli dillər kimi təqdim edilir.

“Əcəm” termini ilə bağlı Yeni Türk Ensiklopediyasında yazılıb:

“Əcəm. Ərəblərə görə özlərindən, yəni ərəb olmayan kim-sə və ya topluluq... Osmanlılarda iranlı azəri türklərinə də... “əcəm” deyilirdi”.

Yuxarıda Yaqut Həməvidən misal gətirərək göstərdik ki, ərəblər “azəri” və ya “azərbi” kəlmələrini “Azərbaycan” adının qısaltması kimi işlətməşlər və bu kəlmələrlə azərbaycanlıları və onların dilini ifadə etmişlər.

Opponentlərimiz haqlı olaraq sual verə bilərlər ki, ərəblərə “türk dili” anlayışı məlum ola – ola, nədən onlar Azərbaycan əhalisinin dilini “türk dili” yox, məhz “azəri” dili adlandıırıblar? Bəli, ərəblər bunu bildirdilər və bildikləri üçün də Müaviyənin Azərbaycana hücum ərəfəsində bu ölkə barəsində verdiyi suala Azərbaycanın ən qədim zamanlardan türklər ölkəsi olduğu cavabı verilmişdi. Bəs, görəsən, Azərbaycan türkləri birdən – birə nə

üçün azəriyə çevrildilər? Sualın cavabı çox sadədir və onun cavabını Türkiyə alimi, professor Osman Turanın “Türk Cahah hakimiyyəti məfkurəsi” kitabında tapırıq. Görkəmli alim yazır:

“...X əsr coğrafiyaçıları “türk” adını sadəcə şamanist (müsəlman olmayan) türklərə şamil elədiyi və müsəlman türkləri onlardan ayırdığı üçün “Türküstan” adını İslam hüdudlarından kənar qalan və Fərab, hətta Talasın o tayında bulunan türk məmləkətlərinə verirdilər. İslamiyyətin yayılması və hüdudların dəyişməsi ilə bu xəta qaynaqlarda da təkrarlanmışdır.”

X əsrdə Azərbaycan əhalisi artıq çoxdan müsəlman idi və bu üzdən də onlar “türk” yox, “azəri”, yəni azərbaycanlı adlandırılırdılar. Türk adı isə müsəlman olmayan qıpçaqlara, o cümlədən xəzərlərə aid edilirdi. Xəlifə Müaviyənin dövründə isə Azərbaycan türkləri hələ müsəlman olmadığı üçün adları mənəblərə “türk” kimi düşmüşdür.

Azərbaycan xalqının guya öncə türk olmadığını və guya sonradan, yəni Səlcuqlulardan sonra türkləşdiyini iddia edənlər ərəb müəlliflərinə istinad edərək başqa bir “arqument” də ortaya qoyurlar. Söhbət Əl-İstəhrinin Bərdədə arran (aran) dilində danışıldığı söyləməsi faktından gedir. Bir çoxları buradakı “Arran dili”nin Qafqaz mənşəli bir dil, daha dəqiq desək, guya udin dili olduğunu önə sürmüşlər. Biz bu fikrin sahiblərinin adını sadalamaq və onların cəfəng fikirlərindən sitatlar gətirmək düşüncəsindən uzağıq. Çünki “Arran” dili dedikdə, alban dilinin nəzərdə tutulduğunu bilirik. Çünki Atropatenanın (Azərbaycanın) Arazdan cənub hissəsi fars-Sasanilər tərəfindən tutulduqdan sonra onun tərkib hissəsi olan Arran vilayəti və Bərdə şəhəri Albaniyanın tərkibinə keçmişdi. Bərdə də bir müddət Albaniyanın paytaxtı olmuşdu. Alban ədəbi və rəsmi dilinin əsasında isə, məlum olduğu kimi, qıpçaq-qarqar dili dururdu. Qıpçaq türkcəsi isə Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətinin ortaq dili rolunda çıxış edən oğuz türkcəsindən (azəri, azərbi dilindən) fərqlənirdi. Elə bu fakt da Əl-İstəhrini Bərdədə danışılan türkcəni Azərbaycan türkcəsindən fərqləndirməyə və “Arran dili” ifadəsindən istifadə etməyə məcbur etmişdi. Hər halda, Mxitar Qoşun dövrümüzədək

alban dilində (qıpçaq türkcəsində) çatan “Törə bitiki” kitabı sübut edir ki, albanlar ən azı XIII əsrə qədər öz ana dillərində yazıb-oxumuşlar. Bunun belə olduğunu həmin əsrdə yaşamış erməni tarixçisi Etum da “Qayton” adlı əsərdə təsdiq etməkdədir.

İslamdan öncə manixeizm qısa bir zamanda Azərbaycanın həm cənubunda, həm də qismən şimalında yayılmışdı və türkləri fars hakimiyyətinə qarşı səfərbər etmişdi. Fəqət hər şey Maninin dərisinin soyulması və manixeistlərin qəddarcasına təqibi ilə nəticələnmişdi. Bu dinin tərəfdarlarının bir qismi Albaniyaya, bir qismi isə Orta Asiya tərəflərə mühacirət etməli olmuşdular. Albaniyada xristianlığın qəbulundan sonra orada da təqiblərə məruz qalırdılar.

Sasani hakimiyyətinə qarşı Məzdəyin başçılığı ilə Xorasanda baş qaldıran və tez bir zamanda Azərbaycanı da bürüyən üsyançılar da eyni dinin daşıyıcıları idilər. Onlar tez bir zamanda söz sahibinə cevrilib, bir müddət hakim kimi davransalar da, üsyan tezliklə qanlar içində boğuldu. Məzdək də Maninin taleyini yaşamalı oldu. Yalnız İslamın tarix səhnəsinə çıxmasından sonra vəziyyət dəyişdi. Ərəblər farsların hakimiyyətinə son qoyub tədricən onların imperiyalarının ərazilərini ələ keçirməyə başladılar.

Ərəblər Azərbaycanda yerli əhalinin çox güclü müqaviməti ilə rastlaşdılar. Albaniyadakı müqavimətə xəzərlərin yardımına arxalanan Cavanşir başçılıq edirdi. Bu, mahiyyətcə dini və milli bir müqavimət idi, müsəlman ərəblərə qarşı xristian albanların müqaviməti idi. Cənubda isə öncə Cavidanın, daha sonra isə Babəkin başçılıq etdikləri böyük bir üsyan baş qaldırdı. Xürrəmilər adlandırılan üsyançılar da məsələyə dini və milli prizmadan yanaşırdılar. Onların dini görüşlərinin əsasında Maninin və onun davamçısı Məzdəkin təlimi dururdu. Əslində Babəkin dövründə müqavimət hərəkatı artıq dinilikdən və millilikdən çıxaraq beynəlmilləlləşmişdi, çünki bu hərəkata tədricən başqa millətlərin və dirlərin nümayəndələri də qatılmışdılar.

Babək illərcə ərəb xəlifələri ilə döyüşdü. Nə Harun ər-Rəşid, nə də oğlu Məmunun dövründə ərəblər üsyançılarla bacara bilmədilər. Vəziyyət yalnız Harun ər-Rəşidin digər oğlu, xəlifə Mütəsimin dövründə dəyişdi. Mütəsimin anası Zübeydə Xatun

Təbrizdən olan bir türk qızı idi. Mütəsimin də uşaqlığı türklərin əhatəsində keçmişdi. Odur ki, o, yalnız türklərə güvənirdi və ordusu da türklərdən ibarət idi. Təsadüfi deyil ki, sözügedən xəlifənin saray şairi Əli ibn Cəhmə onu “ox atmaqda cəld olan 20 min türkün xidmətində durduğu imam” kimi vəsf etmişdir. Bu barədə F. M. Əsədov özünün “Ərəb mənbələri erkən orta əsrlər türkləri barədə” adlı kitabında yazır:

“Türk hərbi komandanlar xilafət ordusunda çox erkən vaxtlardan xidmət etməkdə idilər. Dövrümüzədək Əl-Mənsurun (754-775) hərbi komandanı olmuş Həmmad ət-Türki və Əl-Məhdinin (775-785) xidmətində olmuş Mübarək ət-Türki və digərlərinin adı çatmışdır. Türk hərbi hissələrinin yaradılması və geniş istifadə edilməsini xəlifə Əl-Mütəsimin adı ilə bağlayırlar. Əl-Mütəsimin türk qvardiyasının nüvəsi, çox güman ki, Əl-Məmunun hakimiyyəti illərində təşkil edilmişdi... Əl-Mütəsimin taxta oturmasından sonra (833-842) türk qvardiyası xəlifəyə ən yaxın hərbi qüvvəyə çevrilir...

Türk qvardiyasının ölkənin hərbi gücündəki rolu artdıqca, türk ordu əmirlərinin də nüfuzu artırdı. Məsələn, xəlifə Mütəsim şəxsən Məhdi bin Əlvana qarşı müstəqil hərbi əməliyyatlar aparmış Aşinas böyük hörmətlə öz yanında oturtmuş və onun başına zəfər çələngi taxmışdı. Xəlifə Əl-Vasiqin dövründə türk əmirlər xilafətin böyük əyalətlərinin canişinlərinə çevrildilər. Elə sözügedən Aşinas xəlifə sarayının qapısından xilafətin ən qərbdəki torpaqlarına qədərki ərazilərin hakimi təyin edilmişdi. Başqa bir türk hərbi əmiri İtaxa Xorasan və Sind verilmişdi”.

Bütün xilafət ordusuna türk komandanlar başçılıq edirdilər. Mütəsimin hakimiyyəti dövründə bir çox türk, ilk növbədə də oğuzlar könüllü surətdə və kütləvi şəkildə İslamı qəbul etməyə başlamışdılar ki, bu da Babəkin işini çətinləşdirirdi. Üsyançıların sırası daralırdı. Üstəlik də üsyanı yatırmaq üçün göndərilən qoşunlara Buğa əl-Kəbir, Əbu Sac Dəvdad və Afşin kimi müsəlman türk sərkərdələr başçılıq etməyə başlamışdılar. Müsəlman ordusunun əsgərləri də öncələr olduğu kimi ərəb yox, türk idilər. Bu məsələni kökündən dəyişirdi. Odur ki, üsyanı yatırmaq

mümkün oldu və Babək qətl edildi. Azərbaycanın cənubu da, şimalı da tez bir zamanda müsəlmanlaşdı.

Bu hadisənin tarixi əhəmiyyəti onda idi ki, ölkənin bütünləşə bilməsi üçün etnik birlik yanında dini birliyə də ehtiyac vardı və bu birliyi məhz İslam təmin etdi. Ərəblərin ilk dövrlərdə soy və boy fərqi qoymadan bütün qeyri – müsəlman türkləri bir adla adlandırması da ümumi türk şüurunun yaranmasında önəmli rol oynamışdır.

Nizami Xudiyev haqlı olaraq yazır:

“İslam dininin qəbulu təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən türk dünyasında təbəddülat yaradır. Mərkəzi (Orta) Asiyada, Ural-Volqa boyunda, Qafqaz-Kiçik Asiyada islam türk xalqlarının yeganə dini olur və onların mədəniyyətindəki etnik ümumiyyəti funksional ümumiliklə tamamlayır. İslamın əsas müddəaları qədim türk (Tanrı) dininin əsas müddəaları ilə uyğun gəlir. Bu tipoloji oxşarlıq türklərə islamı nisbətən ağırsız qəbul etməyə imkan verir.”

BAŞLIQLAR

GİRİŞ	3
--------------------	----------

I BÖLÜM

TÜRK DİLİNİN VƏ ETNOSUNUN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

1.1 Təfəkkür və dil	10
1.2. Mifik təfəkkür və söz yaradıcılığı.....	29
1.3. Pratürklər Neolit və Eneolit dövründə	46

II BÖLÜM

ƏDƏBİYYATIMIZIN ƏN QƏDİM KÖKLƏRİ

2.1. Eneolit dövrü ağız ədəbiyyatımız	56
2.2 Ağız ədəbiyyatından yazılı ədəbiyyata keçid	67

III BÖLÜM

DİLİMİZ VƏ ƏDƏBİYYATIMIZ TUNC DÖVRÜNDƏ

3.1. Tunc dövrünə aid şəkil-yazılar.....	111
3.2. Kür-Araz mədəniyyəti və Azərbaycan ədəbiyyatı.....	121

IV BÖLÜM

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI E.Ə. I MİNİLLİKDƏ

4.1. Manna və Midiya dövrlərinə aid yazısılar	141
4. 2. Yazı mədəniyyətimizin və ədəbi dilimizin daha bir neçə qədim nümunəsi.....	166
4.3. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı. I minilliyin ilk yarısı.....	176
4. 4. Alban dili, yazısı və ədəbiyyatı.....	196
4. 5. Mingəçevir abidələri	264

SON SÖZ	270
----------------------	------------

**Azərbaycan türklərinin
islamaqədərki dili və ədəbiyyatı
(şifahi və yazılı ədəbi nümunələr əsasında).**
Bakı, “Elm və təhsil”, 2015.

Nəşriyyat direktoru:
Nadir Məmmədli

Kompyuterdə yığdı:
Ruhəngiz Əlihüseynova

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60X84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 288 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Redaksiya-nəşr bölməsində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
hazır deopozitivlərdən çap olunmuşdur.